

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЕНТОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 28

ВИДОСАВА НИКОЛИЋ — СТОЛАНЧЕВИЋ

ТОПЛИЦА

ЕТНИЧКИ ПРОЦЕСИ И ТРАДИЦИОНАЛНА КУЛТУРА

БЕОГРАД, 1985.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЕНТОНГРАФСКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 28

ВИДОСАВА НИКОЛИЋ — СТОЈАНЧЕВИЋ

ТОПЛИЦА

ЕНТИЧКИ ПРОЦЕСИ И ТРАДИЦИОНАЛНА КУЛТУРА

БЕОГРАД, 1985.

THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
ETHNOGRAPHICAL INSTITUTE

MONOGRAPHS
VOLUME 28

VIDOSAVA NIKOLIĆ — STOJANČEVIĆ

ATOPLICA

ETHNIC PROCESSES AND TRADITIONAL CULTURE

Editor: Dušan Bandić, ph. d.
University professor

Secretary: Marija Đokić

Accepted at the session of the Scientific Council of the
Ethnographical Institute on December 24th 1984.

BEOGRAD, 1985.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 28

ВИДОСАВА НИКОЛИЋ — СТОЈАНЧЕВИЋ

ТОПЛИЦА

ЕТНИЧКИ ПРОЦЕСИ И ТРАДИЦИОНАЛНА КУЛТУРА

Уредник: др Душан Бандић
професор Универзитета

Секретар: Марија Бокић

Примљено на седници Научног већа Етнографског института
САНУ од 24. децембра 1984.

БЕОГРАД, 1985.

Издаје: СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

Рецензенти:
Др ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ
Др БУРИЦА КРСТИЋ

Лектор:
ЛЕПОСАВА ЖУНИЋ

Превод текста на енглески језик:
АНДРИЈАНА ГОЛКОВИЋ

ТИРАЖ: 500 примерака

Штампа: ГИРО „ПРОСВЕТА“ — ПОЖАРЕВАЦ

Примљено на седници Научног већа и Збора радника
Етнографског института САНУ 24. децембра 1984.

Штампано уз учешће финансијских средстава Републичке
заједнице науке Србије

Публикација ослобођена пореза на промет

САДРЖАЈ

	Страна
Предговор	7— 8
Увод	9— 12
 ДЕО ПРВИ	
Глава прва	13— 26
1. Опште карактеристике области: природни положај и етничка кретања	13— 17
2. Географске одлике и комуникационо-стратегијски значај Топлице у оквиру подручја „ослобођених предела” (до 1878)	17— 19
Глава друга	20— 26
1. Положај Топлице у културно-историјском ареалу централног балканског подручја	20— 22
2. Етничке промене и популациона кретања у Топлици у XIX веку	23— 26
 ДЕО ДРУГИ	
Глава прва	27— 42
1. Етнички процеси у Топлици као делу „европске Турске” до 1878. године	27— 29
2. Етнички процеси и миграциона кретања у Топлици као део централних балканских миграција	29— 39
3. Етнички процеси у Топлици у условима нових историјско-политичких догађаја и државних граница Србије у ратном периоду 1876, 1877—1878. у ослобођеним пределима	39— 42
Глава друга	43— 72
1. Етничка и демографска кретања у Топлици и у ослобођеним пределима после 1878. до краја XIX века	43— 60
2. Етнички процеси у Топлици и ослобођеним пределима после 1878 (до краја XIX века)	60— 69
3. Топлица као део етничке лимитрофне зоне ослобођених предела формиране после Берлинског конгреса 1878. године	69— 72
Глава трећа	72— 96
I Колонизација у Топлици и у ослобођеним пределима у новим границама Србије после 1878. године до краја XIX века	72— 96
1. Правци, интензитет и фреквенција миграционих покрета после 1878. године	72— 84
2. Колонизација у Топлици и нови миграциони процеси у ослобођеним пределима после доношења Закона о насељавању нових округа, 1880. године	84— 96

	Страна
Глава четврта — — — — —	97—121
II Трансформација социјално-економске структуре и нов распоред становништва у Топлици и ослобођеним пределима после 1878. године до краја XIX века — — — — —	97—121
1. Опште прилике пре доношења Закона о уређењу аграрних односа у ослобођеним пределима — — — — —	97—106
2. Промене у економском и културном развоју Топлице у условима спровођења аграрне реформе у ослобођеним пределима (као фактор у етничким прегруписавањима и новим етничким процесима) — — — — —	107—118
3. Етнички процеси у Топлици и ослобођеним пределима током нових имиграција почетком XX века и после 1918 (до 1941)	118—121
ДЕО ТРЕБИ	
Савремена етничка кретања у Топлици у условима социјалистичког развоја земље — — — — —	123—125
1. Колонизација Топличана у Војводини после 1945. године (као инверсни процес етничких веза између ових области у односу на прошлост) — — — — —	123—124
2. Етнички процеси у условима најновијих економских миграција Топличана у земљи и ван граница домовине — — —	124—125
ДЕО ЧЕТВРТИ	
Глава прва — — — — —	127—140
1. Однос најновијих миграционих кретања и традиционалне културе Топличана према старијем периоду развоја — —	127—138
2. Традиционална култура Топличана и њена трансформација у савременим условима живота — — — — —	139—140
Глава друга — — — — —	141—160
2. Народна материјална култура Топличана и савремени облици њене трансформације — — — — —	148—155
3. Традиционалне форме друштвеног обичајног живота и њихове савремене перспективе у новим условима друштвеног развоја Топлице — — — — —	155—158
4. Духовна култура и менталитет старих и савремених Топличана — — — — —	159—160
ЗАКЉУЧАК — — — — —	161—164
1. Трансформација традиционалног етничког појма области Топлице у ново економско-административно подручје у савременим условима развоја јужне Србије — — —	141—148
ПЕТИ ДЕО:	
Архивски прилози — — — — —	165—171
Илустративни прилози — — — — —	172—188
Регистар — — — — —	191—196
Картограми (скице) — — — — —	197—199
Резиме — — — — —	201—203

ПРЕДГОВОР

Од свог оснивања, Етнографски институт је израдио програм научних истраживања непроучених области Србије као антропогеографских и етничких целина, посебно оних подручја наше републике која представљају пограничне југословенске зоне. У том комплексу антропогеографских и етнолошких монографских истраживања, током последње три деценије вршена су планска и систематска истраживања лимитрофних етничких подручја југоисточне и источне Србије (1957 — 1977). Као резултат тих истраживања до сада су у издању Српске академије наука и уметности објављене етнолошке монографије *Алексиначко поморавље* и *Врањско поморавље* (у Српском етнографском зборнику, књ. 35, књ. 36, друго одељење). У току даљих објављивања резултата на овим истраживачким задацима Института уследиће монографије области *Заглавак* и *Буџак-антропогеографске и етнолошке карактеристике* (аутори др М. Радовановић и др О. Младеновић), затим *Власина и Лужница — етнолошки проблеми лимитрофних области СР Србије* (аутор др В. Стојанчевић).

За разлику од прве фазе истраживања, чији су резултати објављени у наведеним етнолошким монографијама (до 1969 — 1972), истраживања су у другој фази вршена тимски. У оквиру тих задатака била су укључена и комплексна истраживања приобалног подунавског појаса у пограничној зони источне Србије, која је била обухваћена великим радовима на изградњи Хидроелектране „Бердап I”, а која су настављена и касније у зони изградње Хидроелектране „Бердап II”. Резултати тих истраживања објављени су делом у Зборнику радова Етнографског института (Нова серија, књ. I — Етнографски институт књ. 5, 8). У последњој деценији (1975 — 1985) Институт је у свом даљем дугорочном плану наставио са истраживањима у још неколико области које су у зонама републичких и покрајинских приграницних територија, а које су у прошлости представљале (у историјском смислу) пограничне територије Србије: у областима Топлица (према територији САП Косова), Горње и Доње Драгачево, Ивањица (Моравички Стари Влах, додирна етничка зона према старовлашкој области) и подручје Мачве и Поцерине (приг-

раничне етничке територије између СР Србије, СР Босне и Херцеговине и САП Војводине).

Монографија *Топлица — етнички процеси и традиционална култура* представља само наставак објављивања резултата истраживања из наведеног дугорочног плана рада Института на пројекту Етнолошка монографска проучавања области, посебно приграницних и пограничних зона СР Србије.

Избор Топлице као подручја за систематска етнолошка и антропogeографска истраживања извршен је управо због многих специфичности те области југоисточне Србије. Пре свега, Топлица је карактеристична по томе што се на њеном простору у потпуности одражавају и преламају сви главни, основни етнички процеси и сложени етнолошки проблеми који су током новије историје ових крајева Србије, па све до наших дана, захватали целокупно подручје југоисточне и источне Србије. С друге стране, и поред њеног значаја по географском положају и крупним, коренитим етничким и културним трансформацијама које су се вршиле и још увек се врше у интензивним токовима, Топлица је све до данас остала мало проучена у том погледу, а у поређењу с другим областима овог дела Србије — готово непроучено подручје.

Истраживања у Топлици вршена су тимски (од 1975. до 1980. године). Први део резултата ових истраживања објављен је у студији др В. Рудића *Становништво Топлице*, у издању Етнографског института САНУ у Београду 1978. године, у серији Посебна издања, књ. 17. Основну проблематику у тој студији чине етно-демографска кретања и демографска структура становништва те области у савременом периоду развоја.

У нашој студији обрађени су основни проблеми сложених и динамичних етничких процеса на подручју Топлице, као делу југоисточне Србије, који су одредили токове развитка и формирања традиционалне културе њених становника и основна обележја савременог живота читаве области у условима социјалистичког развоја у ширим оквирима подручја нишког региона.

Др Видосава Николић — СТОЈАНЧЕВИЋ

Т О П Л И Ц А

Етнички процеси и традиционална култура

У В О Д

Етнолошка монографска проучавања области Топлице вршена су у оквиру пројекта Етнографског института САНУ *Етнолошка проучавања области Србије* (1976 — 1980). Избор Топлице, као области која је до данас недовољно проучена у етнолошком погледу, како у прошлости тако и данас, ушао је у дугорочни план етнолошких монографских истраживања непроучених области Србије.

У погледу значаја Топлице као регионалног и етничког подручја Србије, треба истаћи да је она у политичкој и културној историји јужних српских области старијег и новијег времена — почев од српске средњовековне жупе у доба Немањића, затим, током раног периода турске владавине до XVII и XVIII века — одиграла значајну улогу у формирању етничке структуре не само јужних српских области него и северних делова српске државе до пада Деспотовине под турску власт и у доба великих миграционих покрета српског становништва у време аустро-турских ратова у XVII и XVIII веку. Као метанастазичка област дала је тада једну од најснажнијих емиграционих струја у прекосавским и прекодунавским областима Угарске и Аустрије. Топлица је у том погледу одиграла значајну улогу и у XIX веку, учешћем свог локалног и исељеног становништва ван матице у првом и другом устанку, као и у обнављању српске државе после другог устанка. Као стално емиграционо жариште, Топлица је током XIX века, нарочито после ослобођења од Турака 1878. године, знатно утицала на опште етничке прилике у ослобођеним пределима Србије, када су се формирале нове основе етничке структуре не само Топлице него и јужних српских области у целини.

За разлику од осталих јужних српских области које су у старијим и новијим историјским периодима губили већину или део своје популације током турске владавине, Топлица је област у оквиру јужних српских земаља која је једина у преломним историјским периодима, од краја XVIII века, пролазила кроз нагле и врло интензивне депопулационе процесе у којима је губила готово целокупно старо српско становништво, тако да је приликом ослобођења 1877/78. године затечена као расељена област. Од пада под турску власт (1454) Топлица је све до ослобођења од Турака, као испражњена стара српска средњовековна жупа, стално примала ново, преteжно инородно становништво, а само незнатан део српских реемиграната, који су у разним историјским периодима пристизали из других крајева на своја напуштена огњишта и згаришта у завичајним топличким селима. Турци су непосредно по освајању Топлице, а нарочито после 1690. године, када је уз аустријску војску, поражену у рату са Турском, у масама исељено стариначко топличко становништво, колонизовали и на овом подручју етнички разнородно, инородно турско становништво из провинција Османлијског Царства. Свака од тих нових популација наносила је на територији Топлице и нове културне слојеве, укрштајући се са преосталим затеченим малобројним старијим становништвом. На тај начин стварала се врло сложена и специфична старија етничка основа области. Коначним ослобођењем и укључивањем Топлице у нове границе српске државе после 1878. године, етничка структура у области постала је још сложенија у новим историјско-политичким, социјално-економским и културним условима развоја, у оквиру „ослобођених крајева”, као један од „нових округа” српске краљевине.

Несумњиво је да су нагле и врло интензивне смене популације у прошлости, како даљој тако и ближој, дала основе за сложене и специфичне етничке процесе, као и основу за структуру народне обичајне баштине, што је углавном и одредило даљи ток културног и етничког развоја, који је Топлица дао специфична етнолошка обележја по којима се битно разликује од осталих области јужне Србије.

Посебно треба истаћи да је Топлица у току свог историјског и културног развоја представљала важну комуникациону раскрсницу стarih балканских магистралних и трансверзалних праваца. Тиме је била и значајна спона између источних и западних српских земаља, и значајна стратегијско-трговачка веза између европског Запада и источних делова Старога света. Тај свој некадашњи значај Топлица је задржала све до краја XIX века до наших дана представља једну од главних економских и културних спона између средишњих области Социјалистичке Републике Србије и Аутономне Покрајине Косова.

Тако повољан комуникационо-стратегијски и економски транзитни положај одредио је од старије неке специфичности у етничком и популационом развоју ове области, по којима се издваја од осталих области јужних српских крајева. После косовске битке (1389) Топлица, као српска средњовековна жупа, добила је карактер пограничне српске државне територије, све до којачног пада

под турску власт (1454). Такав ће положај Топлица поново стећи у новим административно-политичким турским поделама заузетих српских земаља, а посебно после другог српског устанка и обнављања српске државе, када ће се наћи непосредно уз нову граничну линију српске кнежевине и Турске. Ослобођењем јужних српских области од Турака крајем друге половине XIX века (1878) Топлица ће и даље, али сада још изразитије, задржати овај свој значај као погранична област у проширеним границама српске краљевине, према „Косовском Вилајету” у Турској. У новије време, тек после 1912. године, Топлица губи значај лимитрофне зоне Србије према североисточним границама турског царства, а у проширеним границама Србије после 1912, као и после 1918. године, она представља регионалну граничну зону „ослобођених предела” према подручју косовско-метохијских области Србије и Југославије. И у наше време, после 1945. године до данас, Топлица је задржала тај свој значај.

Природни положај и комуникационе везе области Топлице, исто толико колико и историјско-политички фактори, излагали су је честим популационим, етничким и културним променама, у којима је готово потпуно губила најстарије, стариначке и старије досељеничке слојеве становништва, а на тај начин континуирано, све до краја XIX века, примала нове и врло сложене културне утицаје. У периоду слободног националног развоја после 1878. године, који је прекидан повременим ратним приликама, Топлица је престала да буде област емиграционих процеса, односно метанастазичка област. Отада је формирана (све до 1945 — 1955) као аметанастазичка област, као подручје имиграционих, врло сложених кретања из разних српских области. У наше време, у условима социјалистичке колонизације Војводине српским досељеницима из пасивних подручја, Топлица учествује у насељавању војвођанских крајева мањим делом популације из пасивних економски неразвијених планинских насеља. Топлица делимично учествује са својим становништвом и у новим облицима економских заграничних миграција, у такозваном „одласку на привремени рад у иностранство”. Та најновија економска миграциона кретања на подручју Топлице нанела су још један социјално-демографски, етнички и културни слој у иначе сложену етничку структуру и културни развој ове области.

Сви ти фактори у општем процесу развоја Топлице оријентисали су наша истраживања ка примени историјске методе и непосредних теренских истраживања у комплексу међусобних утицаја динамичних и сложених етничких кретања у области и проблема развоја традиционалне културе народа овог краја, одступајући од класичног „модела” етнолошке монографије области. Истраживачки поступак ове врсте доказује, у основи, специфичности области Топлице, којима се она разликује од осталих подручја јужних српских области све до наших дана. Јер, свака од придошлих популација у прошлости и у наше време несумњиво је искомпликовала етничку структуру и културну традицију становника Топлице. А сваки успостављени контакт исељених Топличана са завичајем, у прошлости и данас, континуирано уноси нове елементе у традиционалну културну баштину Топличана нашег времена. Тако проблемат-

ски усмерена проучавања вршена су на терену, методом узорака, анкете, интервјуа, као и проучавањем архивске грађе и литературе, у току 1976—1980. године. Допунска истраживања на терену извршена су током 1976. године, а кабинетска обрада целокупног материјала завршена је 1980. године.

Излагања се састоје од четири поглавља, у којима је извршена анализа три основне фазе етничког развоја и формирања традиционалне народне културе: основни елементи из српског средњовековног периода и вишевековног етничког и културног развоја под турском управом, у оквиру провинција турске царства у јужним српским земљама; у периоду слободног националног развоја после 1878. године и у новим државним границама Србије после 1912. и 1918. године; и у периоду социјалистичког развоја области од завршетка другог светског рата до данас (1945—1980).

ГЛАВА ПРВА

1. Опште карактеристике области: природни положај и етничка кретања

У старијој и новијој литератури истакнуте су главне природне одлике, границе и порекло имена области. Можемо само да подсметимо да је област Топлица, у сливу истоимене реке и њених притока, ограничена са три стране планинама — на западу Копаоником, на северу Јастрећем а на југу — југозападу планинама Видојевицом, Соколовицом и Пасјачом. Са источне стране, пошто се прође кроз „Хисарски теснац”, више вароши Прокупља, област је отворена, преко Добрине према Нишу, од кога се недалеко (код села Мерошине) река Топлица улива у Јужну Мораву¹.

Такве природне одлике одредиле су и основне компоненте привредног, социјално-економског, етничког и културног развоја Топлице у одређеним историјским периодима њенога развитка. По својим геоморфолошким одликама Топлица представља композитну област, састављену из неколико целина, што се посебно одразило и у

1. Ј. Цвијић, *Балканско Полуострво и јужнословенске земље I*, Београд 1922, 85.
С. Милојевић, *Геоморфолошка проматрања у долини Топлице*, Гласник Географског друштва св. 15, Београд 1929, 110, 115.
F. Kanitz, *Das Königreich Serbien B. II. Land und Bevölkerung*. Leipzig 1909.
Превод: Србија, Земља и становништво (изд. СКЗ), Београд 1985, 301, 307, 308, 311, 313.
- J. G. v. Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik*, Wien, 1861, 132—138.
М. Ракић, *Из Нове Србије*, Отаџбина књ. четврта, св. 13—16, Београд 1880, 4, 12.
- М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884 (Фототипско ново издање) СКЗ Београд 1973, 335, 336, 342—345.
- М. Ђ. Милићевић, *С Дунава на Пчињу*, Годишњица Николе Чупића IV, Београд 1882, 312.
- В. Карич, *Србија*, Београд 1897, 752—756.
- М. Марковић, *Топлица у прошлости*, Ниш 1937, 7, 8.
- Б. Илић, *Споменица 1878—1908—1958*, Прокупље 1958, 7.
- С. Несторовић, *Под Хисаром*, Београд 1972, 13—15.
- В. Рудин, *Становништво Топлице*, Етнографски институт САНУ, Посебна изд. књ. 17, Београд 1978, 7—10.

слојевитости њене етничке и културне структуре, нарочито у старијим периодима, а делимично и у савременом периоду развијка области. Главни део области захвати горњи и средњи ток реке Топлице. Почек од њеног изворишта (под Панчићевим врхом на Копаонику), настаје планински, шумовит део области, са уском и дубоко усеченом речном долином, у народу од старине названом „Тијесна Топлица“. У средњем току река избија у широку, плитку долину, под народним старим називом „Топлица Равна“, где пролази кроз Хисарски теснац и пробија се у широку раван „Добрич“, одакле наставља пут као равничарска река све до ушћа у Јужну Мораву, у близини Ниша. Сва три наведена стара назива у Топлици помињу се у истом облику и у старим српским средњовековним повељама.

Слив Топлице чини Косаница, притока у горњем току, која се у њу улива код Куршумлије. Косаница представља и главну комуникациону везу области Топлице са косовско-метохијским басеном и са подручјем суседне области Косанице, као централне комуникационе везе Топлице са Косовом².

Према подацима из литературе и архивских извора, а такође и очуваним усменим народним предањима у области и ван ње, на подручју области Топлице вршила су се бројна и врло сложена и динамична етничка кретања и етнички процеси, који су се одразили у честим сменама популација, култура и цивилизација, који су продирали са разних страна балканског простора, од римског периода, па до периода вишевековне турске владавине, од XIV до XIX века, слично другим јужним српским областима. Такође је познато да је област Топлица карактеристична, слично другим јужним српским земљама под турском владавином, по континуитету насеобина и станишта различитих културних слојева, почев од периода римске владавине, српске средњовековне државе до турских пропирања на Балканско полуострво и у српске земље од XII до XIV и XV века.

Писани извори и археолошки налази на подручју Топлице потврђују архаичне културне слојеве (Дардане, Келте), као и чињеницу да је ова област, слично другим српским јужним областима, прекривена налазиштима римских војних и цивилних грађевина и утврђења (до почетка III века пре н.е.), када је ова област административно припадала римској провинцији Горњој Мезији, доцније Дарданији. Из тог су времена локалитети са остацима римског кастела Хамеум (у близини данашње вароши Прокупља), и кастел Ад Финес (данашња Куршумлија). Они се помињу заједно са околним римским утврђеним градовима (Наисусом, Ремизијаном), у саставу утврђења која су шtitila римски пут, који је управо на подручју Топлице имао главне комуникационе раскрснице. Већ крајем IV века н.е. Топлица више није била само римска раскрсница магистралних комуникација већ постаје поприште честих и дуготрајних ратних сукоба римске војске са варварима који су и овим правцем надирали на границе Римског Царства, које се отада дели на Западно и Источно. У тој подели римске царевине Топлица је остала

2. Ј. Цвијић, нав. дело, 21.

В. Карин, нав. дело, 754—756; М. Марковић, нав. дело, 7.

у саставу римских провинција Источног Царства, до краја римске владавине овим крајевима.³

Оставићемо по страни најранија етничка кретања и етничке процесе које историјски извори бележе на овом подручју (на пример, етничка асимилација римских војних ветерана женидбенимvezамa сa затеченим балканским староседеоцима у топличким римским долинским насеобинама на домаку војних логора, а у планинским насељима — сa старицима и латинизованим варварима) и задржаћемо се само на неким најважнијим, преломним историјским периодима који су утицали на формирање најстарије основе етничке структуре области Топлице у доба продирања Турaka на Балкан, и у току дуготрајне турске управе у јужним српским земљама.

За нас су посебно значајне етничке промене на подручју Топлице, средњовековне српске жупе, у доба оснивања прве српске државе, када Топлица постаје и седиште Стевана Немање (у XII веку). Тада се у српским средњовековним писаним споменицима први пут помиње име жупе и реке Топлице, у саставу Немањине „очевине“. У том далеком историјском периоду Топлица је први пут добила нову, српску етничку основу, и почиње да се развија као хомогено српско етничко подручје. Такав етнички профил Топлица је задржала све до пада Деспотовине (1454) под турску власт и задржава га читава прва два века турске владавине (од XV до XVII века).

Посебно је значајна друга фаза етничког развоја Топлице од пада под Турке до аустро-турских ратова до краја XVI до почетка XVII века (1683—1689/90. и 1737—1739). Мада је ратом знатно проређено и расељено средњовековно стариначко српско становништво у Топлици, и сељакањима у том периоду од места до места, у повлачењу за туђинским војскама које су тада пролазиле кроз Топлицу, ова област није из корена изменила своју српску етничку структуру. Тек у првом, а нарочито у другом аустро-турском рату, топличко становништво је, у саставу осталих српских јужних земаља, због учешћа на страни аустријске војске против Турaka, морало да се масовно исели у аустријске прекосавске и прекодунавске земље, да би избегло турску одмазду. Из тог времена познате су велике сеобе Срба под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем и, касније, Арсенијем IV Шакабентом. Тада су масовни емиграциони покрети полазили из Топлице и утапали се у моравско-вардарске емиграционе струје са југа, прелазећи, тако измешане, преко Саве и Дунава.

Тада су Турци спалили варош Прокупље, а топличка запустела, расељена села опљачкали и попалили. У току другог аустријског похода на Турску у истом правцу, поновљена емиграција Топличана са осталим јужним емиграционим струјама српског живља била је мањих размера. Међутим, и пре те две велике емиграције српског становништва из јужних крајева, у писаним историјским изворима помињу се исељавања, мањом виших социјалних слојева (властеле,

3. С. Станојевић, Топлица, Топличка споменица, Прокупље 1934, 8.
М. Марковић, нав. дело, 20, 22, 23, 31—39, 41, 42, 53.

трговаца), као појединачна или породична исељавања преко Саве и Дунава.⁴

Судбоносан и одлучујући моменат у коренитој измени етничке структуре Топлице несумњиво представља турска колонизација расељених топличких насеља инородним, етнички и конфесионално хетерогеним становништвом из даљих и ближих провинција турске царевине, нарочито турска колонизација од половине XVIII века (Арбанаса). Овом колонизацијом нехришћанског становништва у Топлици и осталим заузетим јужним српским земљама Турци су се осигуравали од побуна и устанака који су претили Турској, и од хришћана и од „арнаутског башибозука“. У време колонизације Черкеза са Кавказа после черкеске побуне и рата Турске са Русијом, етничка ситуација у Топлици постала је још сложенија. Уз Турке су као номади стално пристизали и Цитани, који су у Топлици помињу у неким страним писаним изворима још пре аустро-турских ратова (почетком друге половине XVII века).

С друге стране, развијена дубровачка трговина у Турској током XVI и XVII века, осим утицаја на привредни и социјални напредак и продор западњачке културе у Топлици, нарочито у развијеним дубровачким колонијама у Прокупљу и околини, делимично је допринела и знатном етничком шаренилу и потпуном етничком раслојавању старе популације у Топлици, јер је живим везама, путем трговине, укључивала Топлицу у широке турске административне оквире провинције Румелије, одакле је стално струјало инородно мухамеданско становништво. Истовремено, уз ово етнички хетерогено становништво, пристизало је, у мањем броју, уз Дубровчане и турске трговце, већ раслојено српско старијачко становништво са подручја српских земаља у оквиру Румелије као турске провинције.

На тај начин је, можда, турска административна управа посредно деловала, бар делимично, и као кохезиони стимуланс расутог и расељеног хришћанског становништва, јер је територија Румелије захватала велике просторе српских земаља, које су, на пример, као средњовековне жупе, биле административно подвојене у српском средњовековном феудалном систему. Све те нагле, сложене етничке промене и територијално прегруписавање становништва у Топлици од краја XVI па до краја XVIII века, представљају прву фазу у коренитим изменама етничке и популационе структуре области. Конфесија, као основни фактор у том периоду развоја под тубинском влашћу, знатно је издиференцирала етнички хетерогено турско становништво од хришћанске раје, која је почела пристизати у Топлицу из унутрашњости турске царевине, из њених провинција, свуда одакле су је турски господари присилно покретали кроз јужне српске области. У тој фази је и проређено, тек пристигло српско исељеничко становништво из јужних области прошло кроз процес етничког прилагођавања у новим историјско-политичким условима, и наставило да се прилагођава и мења, најпре у етничкој структури, а затим и у културним утицајима, на подручју Топлице. Током XVIII века, због аустро-турских сукоба, дубровачка трговина је пре-

4. М. Марковић, нав. дело, 39, 41, 44, 53, 54.

С. Несторовић, нав. дело, 21, 22.

кинута, а дубровачка колонија у Прокупљу била је напуштена. Тиме је један мали део страног становништва, преко кога је продирао културни западни утицај, престао да утиче на живот и културу хришћана у Топлици, који су се, у навикама и начину живота, прилагођавали турским оријенталним утицајима. Тако је убрзо стара средњовековна српска топономастика и номенклатура у старим, проређеним српским насељима, била замењена инородном, турском и арбанашком, али су у старим српским насеобинама, које нису обновили и настанили турски колонисти, ови остали до kraja XIX века скоро неизмењени.

2. Географске одлике и комуникационо-стратегијски значај Топлице у оквиру подручја ослобођених предела (до 1878.)

Предели јужне Србије ослобођени у српско-турским ратовима 1876. и 1877/78. године захватају претежно централне области Балканског полуострва. Они се у литератури убрајају у делове јужних српских земаља, које су током историје имале „изузетан значај у томе што су централног положаја и што кроз њих пролази моравско-вардарска комуникација. А и једна и друга особина „долазе до свога пуног и правог” изражавају само онда „kad су ове земље таква целина која није преграђена” ни царинским препракама. То се нарочито односи на моравско-вардарску комуникацију, која је између тих земаља скоро на попа подељена. Њен је почетак и чвор који је везује са средњом Европом, преко Београда у Србији, „а солунско пристаниште — приморска капија Балканског полуострва”, везује је са медитеранским подручјем и азијским континентом.⁵ Према Ј. Цвијићу, Ниш је, као северна гранична тачка, језгра централне балканске области, са истоименом котлином, „бифуркациона тачка моравско-вардарске и нишавско-маричке комуникације”,⁶ од које се, према југозападу, одвајају топличко-косовске комуникације, веома значајне у ранијим периодима у којима су биле главна веза моравско-вардарских области са старим средњовековним језгром рашке државе, Босне и Херцеговине. Због таквог свог географског положаја, „Ниш не влада развојем између Мораве и Вардара, као најважнијом стратегијском тачком централне области Балканског полуострва.” Ниш је зато одувек представљао само важну граничну тачку северног обода централне балканске језгре и раскрсницу топличко-косовске и моравско-вардарске, са нишавско-маричком комуникацијом, на истоку. Такав значај Ниш је задржао у свим важним историјско-политичким збивањима, од пада Србије под турску власт, па све до ослобођења јужних српских области од Турака 1878. године. Исти су значај задржале током историје и важније јужноморавске комуникационе раскрснице на подручју ослобођених предела, као главне стратегијске тачке језгра централне балканске области.

5. Ј. Цвијић, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књ. I, Београд 1906, 47.

6. Исто, 48—50.

Највероватније да се подручје ослобођених предела јавља под разноликим називима у старијој и новијој литератури управо због свог специфичног географског положаја и природних одлика, и, с тим у вези, специфичних историјско-политичких услова развоја ових крајева у прошлости. Тако је постао специфичан и статус ослобођених предела у оквирима административно-управне поделе у Србији после Берлинског конгреса 1878. године. Због тога се ово подручје у архивским изворима и државној администрацији означавало у почетку и као „новоосвојени“ или „новодобијени предели“, или „нови крајеви“. У српским статистичким изворима они су се изједначавали са територијама „нових округа“.

Знатно пре Ј. Цвијића, о историјско-политичком значају и важном положају „предела јужне Мораве“, у оквиру предеоне и комуникационе целине моравско-вардарске области, Ст. Новаковић је дао најбоље научно образложение. Према његовом схватању, „предео Јужне Мораве показује нам се од врло старих времена као једна географска целина са положајем унеколико засебним у историји, или у административној деоби. Клисуре између Сталаћа и Делиграда одвојила га је од предела доње или средње Мораве. Планине које се од те клисуре према истоку вежу за Балкан, ударајући после јужним правцем у знаменити горски венац, који одваја воде к Дунаву и Јадранском мору, ограничиле су простор јужноморавске водопаље са стране северне и источне. Границе је западној страни засекао својим огромним масама Копаоник, који се међу водопаљом Ибра и водопаљом Јужне Мораве испРЕчио. Он се к Морави спушта више Трстеника; а даље на југ, поврх извора Топличиних, па двојећи водопаљ Топличину од водопаље Лабове веже... за горски венац који дели воде к Дунаву и к Егејском мору. Изворе Јужне Мораве (Бинче) опасао је потесан угао, који чине ова два планинска била: Копаоничко... до Качаника, и Балканско, од истока к западу...“ у тако издвојеној и ограниченој предеоној целини С. Новаковић је запазио велики историјско-политички значај у старијем периоду развоја српске средњовековне државе „сав онај простор земаља“, који је „природа поделила на два већа круга, који су се и у историји и у администрацији унеколико јављали као засебне целине. Клисуре кроз коју се Морава пробија између Масурице и Лесковца прецепљује сав простор јужне Мораве на половину — јужну и северну. У северној се виђају, на једној страни, као средишта: Лесковац, Прокупље, Топлица (Куршумлија), Крушевач; а на другој: Ниш, Пирот и Знепоље (садашња трнска нахија). У јужној су као средишта већ одавно Ново Брдо, Врање, Прешево (стари град уврх Моравице) и разне жупе од којих се поименце помињу Тополница (Крива Река), Врања и Иногоште... Јужна ова половина обухвата горњи и средњи ток Јужне Мораве...“ Затим он даље наводи да је „предео... Врањског Поморавља био у лакшим и многостручнијим везама са западом и југом, „посредством комуникације западног правца (Ново Брдо — Гњилане — Јањево, за Приштину и Косово, преко доње Ситнице, везујући се са западним приморјем и осталим српским крајевима на западу) — и оних ка југу, уз Моравицу, „између планинских маса Црне Горе и Козјака у Куманово,“

везујући се са Македонијом преко Скопља, ка Егејском мору. С. Новаковић повезује важност природног, географског и комуникационог положаја јужноморавског предела са историјско-политичким догађајима на том простору у прошлости. Он наводи да су ти предели „били за Турака под три паше: под нишким (Ниш, Пирот, Алексинац, Трг), лесковачким (Лесковац, Крушевач, Параћин), и врањским (Врање, Гњилан, Ново Брдо). С. Новаковић претпоставља да су основе тој подели сигурно старије од Турака. Исто тако закључује да је све то чинило да су „догађаји ову половину” (врањску) Јужне Мораве у историјској прошлости „уплитали у круг дружчији од онога у коме видимо северну, нишку половину...”⁷

У време турских освајања српских земаља у средњем веку (од краја XIV и почетка XV века), нарочито непосредно пре турске инвазије, у периоду српско-византијских и византијско-турских ратова, важан положај заузимале су оне јужне српске земље које су захватале ослобођене пределе управо због наведене (по С. Новаковићу и Ј. Цвијићу) стратегијско-комуникационе важности Моравско-вардарске и Нишавско-маричке удолине као стварних, потпуних географских целина, „које централишући утичу на највећи део Балканског полуострва”. Те долине су зато могле да представљају „довољан географски оквир за развијање једне моћне балканске државе”, каква је била управо српска средњовековна држава, која је „искористила и оживела” затечен, још од римских времена коришћен, економски и културни значај тих удолина на Балканском полуострву.⁸

У XIV веку Турци су продирали и ширили се у унутрашњост Балканског полуострва, усмеравајући своје војне походе ка централној Европи управо овим долинама као главним лонгитудиналним комуникационим правцима,⁹ који су се укрштали и пролазили непосредно преко ослобођених предела као делова српских средњовековних земаља. Те земље, на простору од Маричке до Моравско-вардарске удолине, у коме је јужноморавско подручје представљало спону преко Топлице са Косовом, представљало центар српске средњовековне државе све до Маричке битке 1371. године.¹⁰ Отада се услед продора Турака потискује средиште српске средњовековне државе ка северу, тако да су коначним падом под турску власт, 1454. године, ове области отргнуте од центра српске државне управе, која је задржала северне делове. Ове земље у долини Јужне Мораве, и у нишавско-маричкој и топличкој долини, потпали су, међутим, под турску власт, под којом су остале све до 1878. године, за разлику од северних српских области, које су ушли у оквир обновљене српске државе у првим деценијама XIX века, скоро читавих шест деценија раније.

7. С. Новаковић, *Ново Брдо и Врањско поморавље у историји српској XIV и XV века*, Год. Ник. Чуписа III—IV, Београд 1879, 264—267.

8. Ј. Цвијић, *Основи I*, 54.

Ј. Цвијић, *Балканско Полуострво I*, 125.

9. Ј. Цвијић, *Балканско Полуострво*, 125.

10. Исто, 86, 87.

ГЛАВА ДРУГА

1. Положај Топлице у културно-историјском ареалу централног балканског подручја

У погледу културно-историјског развоја земаља на подручју централне балканске области, у које спада и подручје ослобођених предела, Џвијић је посебно истакао утицај географских чинилаца, који су, углавном, и допринели да Балканско полуострво у прошлости није имало „свога центра цивилизације”. Добивши „у турској епохи велики политички значај”, оно постаје главни део „Источног питања”. Како истиче Ј. Џвијић, иако источно питање „почиње врло далеко, од крсташких ратова, оно је добило особито велику важност... од краја XVII века. Географска подлога овога питања, уколико је било балканско, у вези је са европским особинама Балканског полуострва, његовим особинама спајања и прожимања”, што је пре свега условило „и распоред балканских народа...”.¹¹ Од краја XVII века, слабљењем турске моћи и јачањем централних европских сила, нарочито Аустроугарске, која је „тежила да искористи положај и да освоји централне и западне области Полуострва”, моравско-вардарски пут је, везујући се долинама Саве и Дунава, умногоме олакшавао најезду и продор завојевача са севера ка југу, „док је блага клима егејских обала, отвореност централне балканске области”, у чијем се средишту налази и територија ослобођених предела, „ка Солунском заливу и Средоземно мору”, олакшавала етничке, економске и стратегијске везе јужних српских земаља, као дела централног балканског подручја, са предњом Азијом. Како закључује Ј. Џвијић, „све је ово нагнало централне европске сile на „продор на Исток” — »Drang nach Osten«, ради подстицања и јачања централноевропског културног продора и његове капиталистичке организације током XIX века. Уз то је и Русија, као пространа земља, без развијених комуникација, „а под јаком атракцијом Цариграда и босфорског мореуза”, имала „комуникационих и економских интереса за политичке заплете „Источног питања” у „балканској кризи” крајем XIX века.”¹²

Изградњом магистралне балканске моравско-вардарске железничке комуникације после 1878. године посебно је истакнута важност положаја територије ослобођених предела у оквиру централног балканског подручја као најважније железничке саобраћајне везе од свих балканских железничких путева, којом су повезане подунавске земље Европе (преко Београда) са Егејским морем (преко Скопља) и јадранским комуникацијама. Савременом изградњом магистралног ауто-пута дуж јужноморавске долине, као дела модерног аутопута Београд — Скопље — Београд, јужни крајеви Србије задржали су свој вајкадашњи комуникационо-стратегијски значај и општу историјско-политичку, економску и културну важност као централна балканска комуникација и спона југоисточног дела Европе.

11. Исто, 139.

12. В. Поповић, Источно питање, Београд 1928, 138; Ј. Џвијић, Балканско полуострво I, 139.

пе са Западом, пре свега као спона Београда са Солунским заливом.¹³

Цвијић је истакао, као и пре њега С. Новаковић, улогу рељефа централног балканског подручја у одређивању значаја јужних српских земаља током историје. Ј. Цвијић је запазио да је „раздробљеност рељефа у жупе“ изразитија у областима којима теку Јужна Морава и Вардар, и њихове притоке.“ Запазио је такође „изолаторски утицај жупа“ у културно-историјском погледу, који је последица „тешкоћа које становништво осећа прелазећи планинске пречаге између жупа,“ и да „уколико су веће тешкоће, утолико су жупе потпуније одвојене; када су везане клисурома кроз које се може проћи, жупе су једна од друге мање изоловане“. Таква Цвијићева запажања односе се пре свега на јужноморавске жупе и клисуре, које су имале специфичан положај у српској средњовековној држави, као управне и државно-политичке целине.¹⁴

Раздробљеност рељефа на жупе на јужноморавском подручју Цвијић је проматрао у односу на историјско-политичке догађаје, етничка кретања и етнографске појаве у једном историјском пресеку, од периода српског средњовековног живота, у току дуготрајне турске владавине, почев од продирања Турака на Балканско полуострво (од 1371) кроз ове области, па до аустро-турских ратова у XVII и XVIII веку, који су управо на јужноморавском делу ратишта изазвали ослободилачке покрете хришћана против Турака. Ово подручје, на коме је и већи део територије ослобођених предела, осећа последице депопулационих процеса и снажних миграционих кретања све до коначног ослобођења од Турака 1878. године. После ослобођења од Турака ови су предели постали важна комуникациона веза за све делове Балканског полуострва.¹⁵

У вези са климатским утицајима који у јужноморавске области пронију Моравско-вардарском удолином, Цвијић је посебно пратио оне елементе материјалне, друштвене и духовне културе који су овим крајевима струјали упоредо са утицајима „медитеранске и средње-европске климе“, формирајући специфичне антропогеографске и етнографске карактеристике и у ослобођеним пределима.

Као што је јужноморавска комуникација повезивала, заједно са нишавско-маричким правцем, ослобођене пределе са осталим деловима Балканског полуострва, са Истоком и Западом у људском и робном промету и војно-стратегијским кретањима кроз историју, она је повезивала и основне — магистралне, лонгитудиналне и трансверзалне — правце струјања византијске и турско-источњачке културе, она су се осећала нарочито до Ниша, на северу овог подручја, па све до врањског подручја на југу, према македонским областима, а на северо-истоку дуж нишавско-маричког подручја, од Пирота ка

13. Ј. Цвијић, Основе I, 14, 54.

Ј. Цвијић, Антропогеографски проблеми Балканског полуострва, Српски Етнографски зборник, Насеља књ. 1, XX, XXV.

14. Ј. Цвијић, Балканско полуострво I, 32, 33; Ј. Цвијић, Основи I, 23, 31, 47; Ј. Цвијић, Антропогеографски проблеми, XLIX, LV.

15. Ј. Цвијић, Балканско полуострво I, 20, 22, 32, 37, 134; Исти: Основи I, 32, 41.

16. Ј. Цвијић, Антропогеографски проблеми, XXIII, XXIV, XXVI, XXVII.

Софији, све до топличког подручја, ка југозападном делу ослобођених предела, током читавог средњег века, задржавајући многа обележја у култури становништва ових крајева до ослобођења од Турака 1878. па готово све до почетка XX века, нарочито у менталитету „Старосрбијанаца“ и становника ослобођених предела, скоро до наших дана.

Захваљујући комуникационим и трговачким везама ослобођених предела у периоду турске владавине са Дубровником, нарочито у XVI и XVII веку, у ове крајеве су допирали и утицаји латинске цивилизације, који су били нагло прекинути слабљењем дубровачке трговине и њеним замирањем у време аустријских ратова на Балканском полуострву крајем XVII века¹⁷. Док су све до краја XVIII века културни утицаји централне и западне Европе слабије „промицали долинама и уздужним путевима“ централног балканског подручја, дотле су ти утицаји са изградњом магистралне, међународне балканске железничке комуникације нагло продирали, најпре у ослобођеном делу Србије на северу, током прве половине XIX века, а у јужним српским областима тек после 1878¹⁸.

Крајем турске владавине и првих деценија по ослобођењу, у овим крајевима су се сударили нови, западноевропски културни утицаји са остацима старобалканске и турско-оријенталне цивилизације, најпре у урбаним средиштима и у долинским сеоским насељима, а нешто спорије у удаљенијим планинским регионима, у којима је у већој мери очувана јужнословенска патријархална култура. Многа обележја старобалканске и турско-оријенталне културе одржали су се у специфичном типу стarih „варошких чаршија“ у јужном Поморављу и Понишављу све до краја XIX и почетка XX века¹⁹. Међу њима је Ниш, као северна тачка на граници ослобођених предела на југу према северним областима Србије, током читаве своје историје, задржао значај као кључна стратегијско-комуникациони и културни раскрсница Запада и Истока, док су остале урбана средишта често мењала свој значај, и углавном била управно-административни и економски центри јужних српских области.

Као што су ослобођени предели били композитни у географском и геоморфолошком погледу, они су и по својим антропогеографским, економским и социјалним карактеристикама били врло сложени, зависно од историјско-политичког развоја од најстаријих времена, а посебно од пада ових крајева под турску власт од 1454. године, па током дуготрајног периода турске управе, све до ослобођења 1878. Тада се уклапају у општи историјско-политички, социјално-економски и културни развој Кнежевине Србије. У тако дугом и сложеном процесу развоја, формирана су многа специфична етничка и културна обележја овог дела Србије, по којима ће се разликовати од других крајева све до наших дана.

17. Ј. Цвијић, Балканско полуострво I, 90, 126, 127, 128, 133, 150, 152.

18. Исто, 153.

2. Етничке промене и популациона кретања у Топлици у XIX веку

Од почетка XIX века, све до коначног ослобођења 1878. године, проређено и раслојено српско становништво у Топлици, (које је припадало категорији „хришћана турских поданика”, у ствари малобројним старијицама, ретке реемигрантске старе породице, а највећим делом „хришћанска раја”, коју су Турци колонизовали из разних крајева Румелије, претежно из јужних српских области и са Косова), почиње да се пријужује ослободилачким покретима на пограничним територијама Београдског пашалука. Знатан број топличких реемиграната настањивао се углавном близу турске границе према Србији, одакле су, за време првог устанка српски устаници стigli до Прокупља. Обнављањем српске државе после другог устанка отпочињу буне, покрети хришћана у Турској, у приграницним српско-турским провинцијама, које се разбуктавају у четвртој и петој деценији XIX века. У њима учествују и Топличани (нарочито у 1836. и 1841. години) у буни свих јужних српских области (нишка, лесковачка, пиротска нахија), као и у 1860. години („садразамско време”)²⁰.

Ти немири српског становништва у Турској представљају почетак нове фазе у етничким променама и процесима у Топлици, који су везани за исте појаве и у свим осталим суседним јужним српским областима у Турској. Топлица је у то време у XIX веку била захваћена новим ратним емиграцијама, које су поново испразниле и раселиле српска села у Топлици. Само су емиграциони правци становништва Топлице били изменјени: исељавали су се преко границе у Србију, у већим породичним групама. Отада Топличани знатним делом учествују у формирању етничке структуре и популационог развитка српске кнежевине, уклапајући се у нову етничку и социјално-економску средину, дајући посебан колорит многим насељима у Србији до краја турске владавине у Топлици (1878), укључујући се у интензивна емиграциона струјања из неослобођених јужних српских области.

Овај прелазни период етничког раслојавања Топлице, у новим историјско-политичким приликама на Балкану и у Турској, још једном је испразнило топличка српска насеља, у која су пристизали колонизовани Арбанаси, сада већ добро организовани као „турски башибозук”, који чува српско-турску границу, често учествујући у пограничним сукобима са топличким пребеглицама. Да би некако

19. Исто, 154—156, 314.

С. Станојевић, *Ниш под Немањићима*, Споменица ослобођења и освећење споменика ослободиоцима Ниша, Ниш 1937, 11.

В. Стојанчевић, *Елементи старе балканске урбане цивилизације у развоју „чаршија“ и традиционалне културе њихових становника у јужној Србији у 19. веку*, Лесковачки зборник XX, Лесковац 1980, 200, 201.

20. М. Марковић, нав. дело, 55.

Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815—1839)*, Српски етнографски зборник, Насеља књ. 22, 176, 178, 181.

В. Стојанчевић, *Етничке лимитрофне зоне Србије прве половине 19. века*, Историјски часопис књ. XXIX—XXX, Београд 1983, 349.

смирили стање у емиграцијама већ ослабљеној Топлици и губитак радне снаге која се пребегавањима одливала у Србију, Тури су још једном извршили колонизацију инородног становништва у приградским и приградским топличким селима. После кримског рата (1864) у Топлици су насељени Черкези, (око стотинак дома) у вароши, а већим делом у топличким и нишким селима²¹.

У овим сеобама у првој половини XIX века Топличани су се у већем броју иселили и настанили у пограничном крушевачком округу, у околини Београда, а делом и у унутрашњости шумадијског краја. У првој српској администрацији и првим српским пописима становништва обновљене Србије у првој половини XIX века знатан је број становника записан са презименима која су изведена из имена њиховог завичаја и завичајних топличких села из којих су емигрирали у Србију (на пример: Топличанин, Прокупчанин, Бучић, Пуковчанин, и слично).²²

Општем етничком шаренилу Топлице до 1878. године доприносило је етнички хетерогено турско мухамеданско становништво. Само у Нишу, међу „Турцима“ је био мањи број правих Анадолаца. Остало су били „Бошњаци“, „Арнаути“ и Черкези. То становништво је давало оријентални културни оквир нарочито варошима Прокупљу и Куршумлији, мање и српским топличким, проређеним, старим насељима. „Тури“ су били јединствени само по конфесионалној припадности, док су се у социјално-економском и културном погледу диференцирали као „ерлије“, урбано становништво (трговци, занатлије, земљопоседници и високи и нижи царски чиновници и представници власти уз мањи број „учених људи“, „ефендија“, хаџа, кадија). Арбанаси су били претежно српско становништво и у пограничној турској војној служби, под оружјем.²³

Посебан слој хришћанског становништва у вароши Прокупљу, по одласку Дубровчана, били су „Грци“ и „Цинцари“, који су у Прокупљу засновали хришћански део „чаршије“, и од којих до данас знатан број варошких становника води порекло. Били су углавном трговци, мање занатлије. Уз Грке и Цинцаре, уз турске и хришћанске „дућане“ у прокупачкој чаршији, повремено су се настављивали (сезонски) нишки трговци Јевреји, према којима су прокупачке српске „чаршилије“ били нетрпељиви због њиховог повлашћеног положаја код турских власти.²⁴

Оваква етничка структура у вароши Прокупљу одударала је од хомогене етничке структуре у топличким селима, која су се делила на чисто српска (у врло малом броју), а већим делом на арба-

21. М. Ракић, нав. дело, 11.

Т. Р. Ђорђевић, Черкези у нашој земљи, Наш народни живот, књ. VIII, Београд 1933, 70, 72, 73—75.

В. Николић, Архивски прилози за изучавање етничких, социјалних и економских промена у Прокупљу 1877/78. године, Архивски алманах 4, Београд 1962, 140, 141.

22. В. Стојанчевић, Становништво и обичаји крушевачког краја у 19. веку (1837—1878), Споменица, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 153.

23. М. Марковић, нав. дело 41, 89.

В. Николић, Архивски прилози за изучавање промена у Прокупљу, 151—155.

24. М. Марковић, нав. дело 48.

В. Николић, нав. дело, 142.

нашка и мешовита арбанашко-српска насеља. У топличка долинска села, у периоду турске владавине па до краја XIX века, доселило се у мањем броју, најпре као сезонско, а затим као стално настањено сточарско инородно становништво познато овде као „Саракачани“ (или „Црновунци“), који су се под турском управом у јужним српским областима, у условима турске административне службе и пореског система, слободно кретали са стадима из једне области у другу област. Ослобођење Топлице од Турака затекло их је (1878) у селима у Топличкој долини (нпр. у Горњој Бресници и Доброчу), делом као већ полуномадске породице „овчара“, са већ изменјеном патронимиком.²⁵

Последњу фазу у емиграционим кретањима Топличана изван матице изазвале су ратне године (1876, 1877/78), када је знатан број Топличана, преко пограничних турских села, пребегавао преко српско-турске границе у Србију, све до коначног ослобођења јужних области од Турака 1878. године. Многи од тих „ратних пребеглица и страдалника“ привремено се настањивао око Алексинца и Крушевца, у приградничном српском појасу, како би се повремено враћали натраг, по своје породице и заосталу имовину. После завршетка српско-турског рата и са новим проширењем граница Србије, те су се породице вратиле на своја огњишта.

Одласком Турака из „ослобођених предела“ наступио је нов, снажан емиграциони процес турског становништва, чија су насеља била у Топлици најбројнија, а имања знатна. Тако је још једанпут наступио нов депопулациони процес у Топлици, у послератним условима, у новим историјско-политичким приликама у Турској. Сада је Топлица поново постала погранична област, међа измене Србије и Турске, према Косовском вилајету. То је опет значило нове правце у миграционим кретањима: расељена Топлица је после 1878. поново насељена српским живљем из суседних заграницних области у Турској. Од метанастазичке области поново је постала област која почиње да прима, а престаје да даје становништво Србији и околним областима у Турској.

У последње две деценије XIX века Топлица је ушла у нов колонизациони процес: овог пута су српске власти на откупљена и напуштена имања исељених турских поданика насељавале становништво из разних српских области у Турској, а делом и из унутрашњости Србије. Ти динамични и врло интензивни имиграциони процеси из основа су изменили етничку структуру и популацију Топлице: уместо моравских и македонских досељеника, у испражњена топличка села и вароши (Прокупље, Куршумлију), у великом броју су се настанили „колонисти“, етнички хетерогеног састава. Преовлађивала је динарска досељеничка струја, (углавном црногорска) а у знатном броју и херцеговачка, устаничка) као и косовско-косаничка и косовско-метохијска („Пећанци“, „Призренци“, „из Старе Србије“), и породице из насеља приградничних округа Србије. То је дало основе новој етничкој структури области, која је из корена

25. М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, 403.

Упор. Архив Србије. Мин. финансија, Пописна књига окр. топличко, срез Про-купљански 1884/85.

изменила физиономију топличке популације и типова насеља. Од моравских струја са југа, као „колонисти“ из пасивних крајева, досељавани су јужноморавци са шопским породицама, који су се нарочито настањивали у Добрину и равничарским селима поред Топлице, у околини Прокупља и Блаца. Они су унели још више етничког шаренила у области. После ових, пристигли су и „Банаћани“, као колонисти „из прека“, ближе вароши и у селима Добрине.²⁶

У следећим поглављима биће детаљније изложен процес формирања новије етничке структуре, као и нових етничких процеса асимилације и симбиозе малобројних старинаца и старијих досељеника са „колонистима“ у Топлици после 1878. године до краја XIX века. Биће такође приказана и још једна краћа имиграциона фаза почетком XX века (1906. из Новопазарског санџака и Херцеговине), и 1912 — 1919. године до првог светског рата и непосредно после њега, као завршне етапе у формирању нове етничке основе у области Топлице.

26. Д. Зечевић, Александрово — банатско село у Добрину, Гласник Етнографског института САН IV—VI, Београд 1957, 222—223.

ДРУГИ ДЕО

Сада је више и већине српске народне књижевности у којој се срећу етнички процеси у Топлици, али и у другим деловима Србије. У овом делу ћемо се углавном интересовати за етничке промене у Топлици, али и у другим деловима Србије. Ово је уједно и улога ове књиге, да се описају етничке промене у Топлици, али и у другим деловима Србије. Ово је уједно и улога ове књиге, да се описају етничке промене у Топлици, али и у другим деловима Србије.

ГЛАВА ПРВА

1. Етнички процеси у Топлици као делу „европске Турске“ до 1878. године

У страној, углавном европској литератури XIX века ослобођени предели Србије до 1878. године убрајали су се у територију „европске Турске“. Њихове границе на аустријским војногеографским картама биле су обележене као »Gruppe zwischen der Morava, mit der Nisava, der Donau, und beidersets der Timok«, као подручје »Gruppe zwischen dem Ibar, des Serbischen und bulgarischen Morava und der Toplica« као предеоне целине и географски региони у сливу Јужне Мораве и њених притока: Врле, Власине и Нишаве на десној, а Ветернице (Пољанице), Јабланице, Пусте реке и Топлице, на левој страни јужноморавског слива.²⁷

Ф. Каниц, путујући у више наврата, по Србији и боравећи повремено у њој током друге половине XIX па све до почетка XX века, као научник и путописац, странац, Европљанин, оставио је више од осталих његових савременика, странаца који су писали о Србији, описа њених крајева и података о животу српског народа, са бројним етнографским детаљима и демографским подацима, као и о историјско-политичким и културним приликама у периоду непосредно пред ослобођење и првих деценија по ослобођењу јужних српских области од Турака. У предговору своје књиге *Историјско-етнографске теренске студије о Србији* (*Historisch-ethnographische Reisestudien*), Ф. Каниц изричito каже да је повод за ова његова студијска путовања било „оно увек отворено политичко, такозвано „Источно питање и немири на Балкану, у Грчкој, Албанији, Црној Гори, у Србији...“²⁸ у својим претходним путописним записима Каниц је дао значајне студијске целине и теренске скице са обиљем детаља, од којих су за нас од посебног значаја његови записи са *Путовања у јужну Србију и северну Бугарску*.

27. В. Киколј, *Türkisch—Serbien*, Wien 1871, 25, 94, 95, 97, 107.

28. F. Kanitz, *Serbien Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859/1868*, Leipzig 1868.

Isti: *Das Königreich Serbien B. II.* 125, 127, 138, 148—169, 170—196.

Нешто пре Ф. Каница, кроз јужне српске земље у Турској пропутовао је шездесетих година XIX века, још један странац, Ј. Г. фон Хан, путујући за Солун као дипломата, „цесарско-краљевски“ конзул за источну Грчку. Овај свој пут, са систематски прикупљеним и многим подацима о насељима и становништву у ослобођеним пределима, који су у то време још увек припадали турској државној територији, приказао је у посебној књизи.²⁹ Овај странац је дао управо слику јужних српских обlastи у последњој деценији пред српско-турске ратове у демографском, етничком и културно-историјском погледу. У тим крајевима боравио је са задатком да трасира терен за изградњу магистралне балканске железничке комуникације на моравско-вардарском делу пута, којом би се ти делови централног балканског подручја повезали са западном и средњом Европом, преко Београда, на северу, а преко Солуна — са Левантом и медитеранским трговачким путевима, са Блиским и Далеким истоком, преко Константинопоља, Смирне и Александрије, ка индијским трговачким средиштима (Бомбају, Мадрасу, Калкути), управо са путевима којима се у то време кретала светска трговина. У путописним записима Ј. Г. Хана ослобођени предели су били обухваћени као територије европске Турске, односно као »Europäische Türkei« — »Untergebiet der Morava«, у оквиру турске административно-политичке области Румелије. Ослобођени предели тако су приказани и у путописним записима његових претходника, странаца дипломата, путника и научника, који су овим крајевима пропутовали током четврте и пете деценије, до краја прве и почетка друге половине XIX века.³⁰

У периоду турске владавине о овим крајевима су оставили до-ста података турски путописци и путници, а посебно турски архивски извори о административно-управној подели, економском потенцијалу, етно-демографским и културним приликама српског хришћанског становништва у овом делу Турске Царевине до ослобођења 1877/78. године. Из тих извора може се пратити територија касније ослобођених предела према називима којима су означавани у турској администрацији од пада под Турке у XV веку (1454) па све до ослобођења 1878.³¹ Последње деценије пред српско-турске ратове 1876. и 1877/78. ово подручје јужних српских обlastи било је затечено у саставу „Косовског вилајета“ (у Нишком мутесаријфлику), у оквиру седам каза: нишке, пиротске, врањске, лесковачке, прокупљанске, куршумлијске и трнске.³² Из ранијих периода турске управе у овим крајевима налазимо вести о становницима и насељима, и о њиховој

29. J. G. v. Hahn, nav. delo, (*Gebiet der Toplitz*), 132.

30. A. Boué *La Turquie d'Europe I*, Paris 1840, 21. Isti: *Recueille d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, Vienne 1854 T. I, 81.

31. Област Бранковића. Катастарски-турски пописи из 1455. год. Оријентални институт. Сарајево 1972, 71, 245, 247, 305, 309, 333 (област Топлице); 337, 340, 342 (Прокупље).

С. Новаковић, Хаџи Калфа или Ђатиб Челебија, турски географ 17. века о Балканском полуострву. Споменик СКА VIII, Београд 1892.

Евлија Челебија, Путопис (превео Х. Шабановић) Сарајево 1973.

32. В. Николић—Стојанчевић, Лесковац и ослобођени предели Србије 1877—1878. године, Лесковац, 1975, 10, 11 (T. II).

управној и административној припадности у оквиру Турске Царевине, углавном у делима турских писаца и записима турских и страних путописаца и путника који су кроз ове српске земље пролазили на свом путу за Цариград. О насељености и комуникацијама, историјско-политичким приликама у овим крајевима такође има доста вести и података у аустријским изворима из времена аустро-турских ратова у XVII и VIII веку (из 1680, 1717—1718, 1739, 1788).³³

Овим крајевима доста података су пружали и извори за проучавање дубровачке трговине са балканским залеђем током XVI и XVII века.³⁴

Највећи део територије ослобођених предела Србије у рату са Турском 1877/78. године, изузев мањег узаног пограничног појаса на западној граници Србије (са два ослобођена насеља у подринском округу — Сакар Зворник), и на јужној граници, у округу Алексиначком (са 10 пограничних села), обухватао је углавном данашње подручје јужне Србије. Укупна површина ослобођене територије у српско-турском рату 1877/78. износила је 10 792 km². У односу на укупну државну територију тадашње кнежевине Србије (од 36 617,3 km²), ослобођени предели су је увећали на укупну површину тадашње краљевине Србије (1878) од 48.589,4 km². Ослобођени предели Србије, у односу на српске државне границе до 1878. названи су у административно-управној подели „новим окрузима”, којих је било четири (нишки, врањски, топлички и пиротски), за разлику од „старих округа” Србије, образованих до 1877. У „новим окрузима” било је обухваћено укупно 989 ослобођених српских насеља у најведеним областима у Турској (урачујући и оних 10 пограничних Алексиначких, и два погранична подринска насеља). Било је само осам варошких, а 980 сеоских насеља у ослобођеним пределима. Укупан број насеља у ослобођеним пределима представљао је око 40% од укупног броја насељених места у Краљевини Србији 1878.³⁵

2. Етнички процеси и миграциони кретања у Топлица као део централних балканских миграција

Ослобођени предели, од времена кад су на овом простору образоване српске средњовековне жупе (Врање, Ињоште, Глобочица (Дубочица), Топлица, „Бела Црква” (Косаница, доцније Куршумлија и „Нишевска област”, из времена Немање),³⁶ током периода

33. Д. Пантeliћ, Ухоћење Србије пред Кочину Крајину, Глас СКА CXLIII, Београд 1933.

34. А. Ивић, Сеобе Срба у Хрватску и Славонију, Сремски Карловци 1909. М. Марковић, нав. дело, 45—52.

35. М. Динић, Дубровачка средњовековна караванска трговина, Југословенски историјски часопис III, Београд 1937.

С. Димитријевић, Дубровачки каравани у јужној Србији, САН, Историјски институт, Посебна издања, књ. 10, Београд 1958, 68 (Гор. Топлица), 69, 71, 77, 110 (Топлица Тесна), 68—69 (Топлица Равна).

В. Винавер, Дубровник и Турска у 18. веку, САН, Историјски институт, Посебна издања књ. 11, Београд 1960, 7, 42, 47, 58, 112, 115, 118.

35. М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, XV—XVI.

36. М. Марковић, нав. дело, 22—28.

вишевековне турске владавине, до ослобођења од туђинске власти 1878, прошли су кроз врло сложене и динамичне процесе етничких прожимања већ знатно проређеног српског стариначког слоја са малобројним преостацима старобалканских и романизованих архаичних етничких елемената, са придошлим инородним освајачким, етнички врло хетерогеним турским становништвом, с једне стране, а, с друге стране, са многим, придошлим са разних страна поробљене српске средњовековне државне територије, српским становништвом, у разним временским интервалима, у врло сложеним историјско-политичким приликама на Балкану од половине XV до краја XVII века. Током XVIII века, после великих миграционих покрета српског становништва у аустро-турском рату крајем XVII и у току XVIII века,³⁷ српско становништво, иначе проређено на овом простору на-дирањем Турака и коначним падом у турско ропство 1454. још је више раслојено овим великим емиграционим покретима ка северу, преко Саве и Дунава, у аустријске области. У овом историјском раздобљу јужноморавско подручје и Топлица у етничком погледу представља хомогену етничку целину, са досељеничким српским слојем и проређеним стариначким српским становништвом. Досељеничко српско становништво у овим српским крајевима припадало је старијој косовско-метохијској и моравско-вардарској миграционој струји.³⁸ „Нишевска област”, са понишавским крајевима, више је од јужноморавског подручја залазила у етнички сложено, шопско-торлачко етничко подручје, што је на овом простору чинило сложенијим етнички процес асимилације и етничког и културног прожимања између проређеног старијег слоја аутохтоног балканског становништва и старијих српских досељеника.³⁹

Услед снажних емиграционих процеса и депопулације у јужним српским областима, који су били последица аустро-турских ратова на овом подручју, (у XVII и XVIII веку) стваране су етнички мешовите пограничне области на територији ослобођених предела, као делови територије које су у оквиру турских административних целина, биле колонизоване инородним арбанашким становништвом. Тако су се формирала етнички мешовита, српско-арбанашка подручја у области Топлице и Куршумлије, с једне стране, и у јужноморавским областима, у Врањском поморављу (од Пчињских села до Врања и околине, Пољанице и масуричких села, и у Пустој Реци и Лесковачком поморављу, вароши Лесковцу и њеној околини). Овим крајевима пролази отада етнографска граница између Срба и Арбанса, од кумановско-прешевске удolini, код Ристовца, према Новом Бруду.⁴⁰ Услед колонизације арбанашког становништва од XVIII века па све до краја турске владавине у овим крајевима, настављале су се емиграције српског становништва ка северним српским облас-

37. Исто, 53, 54.

38. Ј. Цвијић, Балканско полуострво I, 168, 228 (карта)

39. Ј. Цвијић, Основи I, 181; исти: Балканско полуострво I, 39.

М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 165.

Ф. Капиц, нав. дело (Србија II), 230 (ориг. изд.)

40. Ј. Цвијић, Балканско полуострво I, 167—169.

тима, из Јужног поморавља, Топлице и Понишавља, уз емиграционе струје из македонских и косовско-метохијских области.⁴¹

Да би се бар унеколико стекао утисак о интензитету и сложености емиграционих и депопулационих процеса који су захватили ове делове јужних српских земаља у време аустро-турских ратова могли би да послуже бројни подаци из турских архивских извора о великом рату Аустрије са Турском 1683 — 1699. године.⁴²

Још пре објаве рата између Аустрије и Турске (крајем XVII века) за хришћанску рају у јужним српским земљама у Турској започела су велика страдања услед, зулума, разрезаних великих глоба и кулука, због чега су отпочела исељавања српског становништва из једног краја у други крај, одметања и хајдуције дуж друмова, бежање са спахилука, и „рупника“ из турских рудника. Због тога је румелијска војска већ 1682. године ишла „у истраге хајдука“ по Србији, а Порта је почела да отписује, смањује број харачких обвезника, како би спречила одметање и бежање, које је било захватило и рударске крајеве и спахилуке у јужним српским областима, као и у читавој Румелији. У пописима харачких обвезника у пределима Јужне Мораве и суседних области у оквиру крушевачког санџака, из тог времена, било је пописано „мање од једне трећине прећашњих хришћанских поданика“, јер су остали били „некуд побегли“. ⁴³ У аустријском продирању кроз јужне крајеве у рату са Турском 1689. и 1690. године, српско становништво је учествовало на страни аустријске војске, због чега је, са поразом и узмицањем Аустријанаца, отпочело повлачење и масовно исељавање српске раје према северу, у аустријске земље, познато у историји као „велика сеоба Срба“ под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем. Тада су ови крајеви били расељени, а делом и запустели, нарочито област Топлице, док је јужноморавско подручје било захваћено миграцијом српске раје из суседних јужних области према северу. Понишавље је, такође, уз аустријску војску утврђено у Нишу, учествовало и у привремено заузетим варошима Лесковцу, Пироту и Прокупљу. Тада се у борбама против Турака нарочито истакао легендарни „капетан Страјил“ из пиротског села Стрелца,⁴⁴ који је био и један међу првим српским капетанима одликован „златном колајном“ ћесара Леополда. У „хајдучком рату“ у овим пределима, који се развио и трајао дugo година после аустријског повлачења и сеобе српског становништва, ови су крајеви још више расељени. Због запустелих села, да би зауставила масовно бежање народа у овим крајевима и дивљање хајдуције. Порта је (септембра 1690) објавила ферман којим је позван на повратак народ који је пребегао преко Дунава и Саве, и јамчила свима сигурност и заштиту. У попису харачких обвезника из 1692. године уз заостало малобројно староседелачко српско становништво, скривано по збеговима у планини, пописани су као „расути хајмани“

41. Ј. Цвијић, Балканско полуострво I, 167—169.

42. Р. Тричковић, Лесковац у Великом рату 1683—1699, Лесковачки зборник XVIII, Лесковац 1978, 15—18.

43. Ј. Драгашевић, Полуострво илирско, Београд 1881, 157.

Р. Тричковић, нав. дело, 15—18.

44. Д. Пантелић, Војно-географски описи Србије 1783. и 1784., Споменик LXXXII, Београд 1936.

(у лесковачкој, знепољској, пиротској и нишкој нахији), доста избеглица са разних страна, које је у овим крајевима затекао харачки попис. Турски намети који су важили 1696. године у врањском кадилуку, изазвали су, осим расељавања услед велике сеобе, још и бежање раје из овог кадилука у друге кадилуке, у којима су ови намети, престали да важе (у лесковачки, прокупачки и новобрдски кадилук). Уследио је потом „поход врањских ајана“ у суседне кадилуке за повратак одбегле врањске раје, а за овима су касније кренули и врањске спахије, око чега су се изродили сукоби (1702. и 1703).⁴⁵ Каснији пописи у нишком, лесковачком и прокупачком кадилуку сведоче о великом губитку становништва, као и о томе да се популација ових крајева свела на двадесети део хришћанског становништва које је на овом подручју било затечено пред рат 1788. У нишком кадилуку је тек сваки четрнаesti предратни становник остао на свом огњишту. У нишком кадилуку су тада била пописана и четири пуста села, у лесковачком кадилуку је тек сваки двадесет трећи предратни хришћански становник пописан исте године, а у прокупачком кадилуку је стање било још страшније: тамо је остао тек сваки тридесети српски становник.

У следећем аустро-турском рату настављен је започети процес на-
гле депопулације српског становништва у овим јужним српским облас-
тима, а понишавски крај је посебно претрпио највеће губитке: у
овом рату Турци су попалили око 140 пиротских села, чије је ста-
новништво потражило спаса у збеговима по планинама. О страдањи-
ма народа у првом рату (1689 — 1690) има помена и у манастирс-
ким записима у овим крајевима.⁴⁶ И о каснијим аустро-турским ра-
товима у првој половини XVIII века (1737 — 1739) и крајем XVIII
века (1788 — 1791), као и у време проласка крџалија кроз ове кра-
јеве, има помена у историјским изворима о већим и мањим сеоба-
ма српског становништва из јужних српских крајева.⁴⁷ У историјс-
ким изворима наводе се „махом велике сеобе које су се кретале ван
Балканског полуострва, у јужнословенске земље бивше Аустроугар-
ске. Мало је забележено о сеобама на Балканском полуострву“, ка-
кво је, на пример, било расељавање Москопоља деведесетих година
XVIII века услед пустошења крџалија, које је опет изазвало даље
миграције и размештање аромунског становништва (Цинцара) по це-
нтралним и источним деловима Полуострва⁴⁸, пре свега у јужномо-
равском и понишавском подручју.

Како је Ј. Цвијић навео према историјским изворима, да је почев
од краја XIV па до краја XVII века било осам главнијих сеоба, од
којих су, за ово и суседна јужна подручја, најзначајнија она која су се

45. Р. Тричковић, нав. дело, 17—18.

46. М. Марковић, нав. дело, 43.

С. Несторовић, нав. дело, 30.

47. Ј. Х. Васиљевић, *Тефтери Нишке митрополије*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, Скопље 1836, књ. I, 35—66.

Исти: *Српски народ и турске реформе*. Братство XV, Београд 1921.

48. Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, I, 132, 163, 189.

извршила крајем XVII века⁴⁹, повукавши масе српског живља ка северу. Те сеобе су знатно измениле „распоред народа на Балканском полуострву... једно становништво је смањено другим, друкчијих особина, негде другог језика, а често и друкчијег дијалекта. Настала су укрштања становништва, које се услед миграција измешало, и извршили су се разноврсни етнички и етнобиолошки процеси, који су у многоме изменили етнички тип тих области: често је нестало старог покрајинског или историјског средњовековног типа и образовао се нов амалгам”.⁵⁰ Све ово што је речено у целини за балканско централно подручје, одражава се у потпуности на подручју ослобођених предела као делу балканске централне области: корените измене етничке структуре и разноврсни етнобиолошки процеси из основе су изменили средњовековну етно-демографску структуру ових крајева, створивши један нов етнички амалгам од новијих досељеничких слојева моравско-вардарске, косовскометохијске и шопско-торлачке струје, са продором нових укрштања инородних, арбанашких, турских и аромунских (цинцарских) слојева, поглавито у додирним лимитрофним предеоним зонама и новим државно-политичким пограничним територијама (према Турској Србији, Аустрији).

У погледу миграционих струја које су у том раздобљу захватале ову територију (касније ослобођених предела), Џвијић је закључио да су се на овом простору тада моравско-вардарска струја и косовска струја спајале у јужноморавској долини,⁵¹ а да су се обе струје расипале по долинама јужноморавских притока: Топлице, Јабланице, Пусте Реке, Ветернице, прелазећи Јужну Мораву, све до Заплања, а мањим делом допирући чак и до Понишавља.⁵² Косовски досељеници придолазили су кроз Кончуљску клисуру и прелазима од Копаоника и са друге стране, преко Преполца, придолазили долином Јужне Мораве и њених притока — Пусте реке и Ветернице, на подручје између Лесковца и Бујановца, прелазили Мораву и насељавали се око Ниша, а, с друге стране, продирали у подручје Коцанице и Топлице. Они из јужних праваца — од Прилепа, Битоља и Елбасана, као вардарска досељеничка струја, распоређивали су се у околини Врања и по насељима Горње Пчиње, остављајући трага у пореклу становништва у овом подручју ослобођених предела у породичним предањима и патронимици старијег досељеничког слоја.⁵³

49. Ђ. Џвијић, *Балканско полуострво*, I, 189.

50. В. Карадић, *Даница за 1827. год. Сабрана дела књ. VIII*, Београд 1969, 141: Овде Вук наводи да „остаје без... имена само онај комад између Ибра, Косова, Мораве, Нишаве, Старе Планине и Суваре... ће је... Куршумлија, Крушевац, Прокупље и Јељсковац. Без сумње је и овај комад имао, а може бити и данас има... име, али се незна; јер је ово и онако најнепознатији комад Србије; зато и на мапама свима стоји сав готово пуст; а мени је приповиједао један Јељсковчанин, запустелости Топлице и њој суседних предела, о којима се мало шта знало чак да око Јељсковца има села какогод и око Крагујевца”. Ово најбоље потврђује о и у време када се расправљало о њиховом укључивању у границе Србије на Берлинском конгресу 1878.

50. Ђ. Џвијић, *Балканско полуострво*, 189.

51. Исто, 167, 169.

52. Исто, 167.

53. Исто, 166, 169.

Ђ. Џвијић, *Основи I*, 198.

У тим великим покретима балканског становништва од југа ка северу, изазваним (од XIV века) најездом Турака и настављеним током турске владавине све до краја XVIII века преко овог дела централне балканске области, у њих су придолазили у мањим групама из Мале Азије и егејских области и Турци, „Анадолци”, од којих је после ратова велики број остајао и у овим крајевима, нарочито по варошима, који су живели као турске спахије, бегови и чиновници, високих чинова, или војници војних турских гарнизона. Тако су се Турци, расипајући се по Балканском полуострву, настанили и у јужним српским варошима, представљајући у њима, као и у осталим моравско-вардарским областима, већину урбане популације. Познатим „мухачирским сеобама” турског становништва које су, са севера, отпочеле да инверсно теку у таласима, у супротном смеру од претходних вековних померања, према југу, углавном од краја XVII и током XVIII века, кад почиње слабљење Турске Царевине. Ове су миграције узеле мања почетком XIX века, нарочито у овим областима од 1833. са обнављањем српске државе после првог и другог устанка.⁵⁴ Наилазак мухачира, као и пенетрација старијег слоја турског досељеничког становништва, углавном је искомпликовало етничку структуру и популациону кретања урбаних средишта ослобођених крајева до 1878, а посебно последња мухачирска струја после предаје градова Србији (1867). Са досељеним арбанашким становништвом у овим крајевима, измешано турско или мухамеданско становништво формирало је током времена посебну популациону категорију, означавану као „турски поданици”, за разлику од „неверника, хришћанске раје”.

Познате су за време Турака оне „трговачке сеобе Грка и Аромуна поред уздужних путева на Балканском полуострву”, дуж којих су се населили по варошима и селима „згодним за трговину”,⁵⁵ формирајући на тај начин онај сложен грчко-цинцарски слој варошке популације, старих чаршија јужних српских крајева — Ниша, Врања, Лесковца, Пирота, Прокупља и варошица, са мањим оазама у друмским сеоским насељима.⁵⁶

У ослобођеним пределима до краја турске владавине (1878) све време су се вршила унутрашња кретања, позната „сељакања Шопа или Торлака” према долини Мораве из планинских насеља, које су се најпре усмериле уз моравско-вардарске емиграције, ка северу у обновљену Србију после другог устанка, и касније, током XIX века, све до ослобођења ових крајева од Турака. Ово подручје, у оном делу које се у литератури обележава као Шоплук, Ј. Џвијић је сврстао у аметанастазичке централне балканске области, које су примиле мало досељеника, али су зато давале становништво другим областима. Те особине задржала је шопско-торлачка лимитрофна област ослобођених предела током читаве турске владавине, до наше времена.

Годом XVIII века, у време и после првог и другог српског устанка, емиграциони процеси из ових крајева према Србији интен-

54. Ј. Џвијић, Балканско полуострво, 179, 180, 182.

55. Ј. Џвијић, Балканско полуострво, 126, 178, 307.

56. Ј. Џвијић, нав. дело, 126, 309.

зивније су настављени. Исељавањем хришћана из Турске у обновљену српску државу отпочиње ново пражњење ових области. Уз исељенике са јужноморавског и вардарског подручја, исељавало се, као ранијих векова, становништво из „Старе Србије”, са Косова и из Метохије. Тако се у ваљевском крају, међу досељеницима, једни поред других, настањују становници пореклом из Призрена и околине, и из Заплања и нишке околине. Ови последњи су названи „Бугарчићи”, који су, према народном предању, овде дошли као „хајаучке породице” бежећи испред Турака и били касније познати као „одважни и неустрашиви борци” у првом српском устанку.⁵⁷ Почетком XIX века, због тешких услова живота у турском феудалном режиму у јужним српским областима и суседним крајевима Старе Србије и слива Вардара, „сазнавши да се у Србији може имати слободне земље и слободно живети”, ово становништво се исељавало у долину Мораве и њених притока на подручју српске кнежевине. Истовремено, у унутрашњости територије ослобођених предела вршила се су стална помештања и сељакања кметова са једног на други спахилук, бежања од једног другом спахији. Та локална миграционна кретања кметова нису прелазила границе вилајета, а била су карактеристична за слив Јужне Мораве и суседних вардарских подручја.⁵⁸

Нарочито је до краја XVIII века, а делом и нешто касније, миграција јужноморавског становништва била усмерена ка запустелим, расељеним у претходним сеобама, пределима северно од Ртња у историји Србије,⁵⁹ где је иначе остало врло мало од старијачког српског слоја. На тај начин су се формирали као најстарији досељенички слој српског становништва у источној Србији.

У току првог устанка (1804 — 1813, до 1815) у Србији су се досељавали у великом броју становници из Ниша и околине, Прокупља и топличких села, из пиротске и лесковачке нахије. У аустријским архивским изворима помиње се само у августу 1809. године, на прелазу из Београда у Земун, пет до шест хиљада ових избеглица, „жена, деце и старих немоћних људи, око села Болеча, на Врачуру и у Кумодражу”, које аустријске власти нису могле да прихвате преко границе на Сави, а које су очекивале да ће „сигурно и при најмањем притиску и продирању Турака овамо навалити.”⁶⁰ У народном предању и записима савременика помиње се да су ти досељеници заселили нова насеља у околини Београда, на дотле пустим местима, кад су се доселили „из мјesta око Ниша и из лесковачке нахије. Кажу да су ти људи војевали са нашима на Делиграду, и

57. Ј. Павловић, Антропогеографија Ваљевске Тамнаве, Српско етнографски зборник, Насеља књ. VIII, Београд 1912, 512.

58. Ј. Цвијић, Балканско полуострво, I, 169, 185, 199.

59. Исто, 192, 230, 245.

60. Исто, 192.

Н. Гаћеша, Турски извори о српској револуцији 1804, књ. I, Београд 1956, 148—150.

В. Стојанчевић, Протокол избеглица из Србије у Земуну 1813, Зборник Историјског музеја Србије, св. VIII—IX, Београд 1872, 33—43.

А. Илић, Грађа из Земунских архива, књ. II (1809.), Историјски архив Београда, Београд 1961, 279.

преносили су из Турске амо оружје...”⁶¹ Дуго се памтило да су у Београду „Палилулци по већој части дошљаци.., села, Сланци, Винча, Велико Село, Миријево... Кумодраж... доселили из Лесковца, а неки од Прокупља... били су у збегу, али су се наскоро повратили...”⁶². Ови досељеници су се углавном досељавали у етапним миграцијама, а као етапне миграционе зоне у њиховим сеобама били су Крушевач, као „средиште лесковачке емиграције у време првог устанка”,⁶³ и околина Алексинца, за избеглице из нишког пашалука.⁶⁴

Припајање „шест нахија” Србији, истеривање из Србије спахија, бегова, покретање ка јуту у Турску мухацира из београдског пашалука, чиме је још једанпут искомпликована популациона и етничка структура ослобођених крајева, насељавање ових мухацира у јужно моравским селима и варошима, у Нишу и нишкој околини, само је погоршало и онако тешку економску ситуацију и социјални положај њихових хришћана. Започеле су, како Џвијић наводи, оне раније поменуте „чивчијске сеобе” из ових крајева у Србију, које су постојале интензивније што је кметски турски режим постајао несноснији. Њихова кулминација настаје од увођења „Гиљханског хатишерифа” 1839. године,⁶⁵ када је нарочито учстало бежање сељака из почитлучених јужноморавских и понишавских села. Са све убрзанијим процесом читучења ових крајева јављају се буне и покрети за ослобођење притиснуте турским наметима и зулумима хришћанске раје, нарочито у пограничним нахијама нишког и алацахарског пашалука.

У то време су лостала интензивнија и она „многобројна исељавања из бугарског дела Шоплука”, економски тешко притиснутих кметова, у обновљену српску кнежевину, углавном у смедеревски округ, где су насељавани као баштованције, и у насеља моравске Србије.⁶⁶ Уз те миграције запажају се делом и она позната „кретања балканција” из подручја Балкана и Средње горе, који су силазили, поред осталог, у марички слив,⁶⁷ а делом су захватила, у мањем броју, и нека подручја јужних српских области, као што се на њихов траг делимично налази и у неким нишким селима⁶⁸.

Процес читучења јужноморавских села у то време нарочито је захватио Польаницу, Врањску Пчињу, Пусту Реку и Топлицу. Осим тешке аграрне експлоатације, српско становништво ових крајева било је угрожено сталним колонизационим притиском мусиманског

61. В. Богић, Опис врачарског среза Гласник Српског ученог друштва књ. II, св. 19, Београд 1866, 107, 113, 199, 200.

62. С. Л. Поповић, Путовања по Новој Србији, СКЗ, књ. 310—311, Београд 1950, 56, 434, 439.

Ј. Џвијић, Антропогеографски проблеми, CLXVI.

63. Д. Трајковић, Становништво лесковачког краја, Лесковачки зборник II, Лесковац 1961, 26.

64. Т. Р. Ђорђевић, Архивска грађа за насеља. 230.

65. Ј. Џвијић, Балканско полуострво I, 199.

Архив Србије, ВФ III, 177/1842 (Списак прешавши из Турске у Србију од 21 априла до 10 маја 1842 бегунаца (на прелазу „алексиначком из највеће Куршумлијске бр. 6; и др.)

66. Ј. Џвијић, Балканско полуострво I, 175.

67. Исто, 175.

68. Ф. Канић, Србија (II), 247, 248.

становништва, пре свега арбанашког⁶⁹. Неколико година, па скоро читаву деценију после постављања нових граница кнежевине Србије од 1833. становништво јужних српских обласи масовно учествује у процесу колонизације, која је била предузета у оквиру економске политике кнеза Милоша у земљи и политичко-стратегијских питања између Србије и Турске у вези са припајањем „шест отргнутих нахија” Србији.⁷⁰

Буне и покрети хришћана у овом делу Турске Царевине после 1833. године, по успостављању границе између Србије и Турске, до-принеле су све чешћим и масовнијим пребегавањима српског становништва из Турске у Србију. Та су пребегавања отпочела већ 1833. године, у време такозване „нишке буне” и 1836. године у време „пиротске буне”,⁷¹ када је знатан број емиграната из нишских и пиротских села, а уз њих и становници из суседних области у Бугарској, из Берковице и Белоградчика, и њихове околине, (као учесници буне у тим крајевима 1833) у појединачним и већим бројем пребегавања преко српско-турске границе, прешло у Србију и настанило се најпре у приграницним местима, а затим се расуло по унутрашњости Србије. Тако је у то време појединачним и групним, породичним пребегавањима, прешло из Пирота и настанило се у Гургузовцу (Књажевцу) и околини више десетина кућа становника из „нишевачких и пиротских околних села, заједно са пребеглицама из Белоградчика и из села видинског пашалука. Међу њима су биле и породице синова чувеног пиротског трговца Хаци-Неше⁷². Тих избеглица било је и у селима тимочке нахије, нарочито у области Заглавка, где је затечено доста старијих досељеника, још из XVIII века, који су ту досељени још пре померања српске границе 1833. када је „припојена” гургузовачкој нахији. Ове емигранте из ослобођених предела мештани у заглавским селима називају „доселци”, „дошљаци” или „бежанци”. Они су се помештали из села у село, из нахије у нахију, тако да их је касније било и по селима смедеревског округа, а неки од њих (нарочито они из суседне видинске нахије, а у мањем броју и из пиротских села), вратили су се касније у свој крај, „у Турску”,⁷³ неки због дугова, а неки из других разлога, најчешће због имања и породица осталих у Турској.

Један део исељеника, углавном оних из нишког пашалука и лесковачке нахије, у бунама 1835. године, насељио се на пограничном простору у насељима алексиначке нахије, како би се могла у мирнијим годинама што пре вратити на огњишта. Помиње се, поред осталих, и „бежан нишевачка”, која је „преко границе у нашу страну са својом стоком пребегла и наоди се покрај граничних села” (у Катуну, Пруговцу).⁷⁴ Врањанци су се настањивали, са Прокупчанима и Лесковчанима, у крушевачким моравским селима, док су се Пиро-

69. В.л. Стојанчевић, Јужна Србија у 19. веку, Хисторијски зборник, Београд 1955, 36.

70. В.л. Стојанчевић, Шест припојених нахија кнез Милошеве Србије, Историјски гласник 3, Београд 1954, 28, 30.

71. Т. Р. Ђорђевић, Архивска грађа за насеља, 178.

72. Исто, 420, 419, 421.

73. Исто, 437.

74. Исто, 226, 227.

ћанци настањивали, уз „нишевачке“ избеглице, у пограничним селима у алексиначкој нахији.⁷⁵

Следеће буне 1841 (пиротска и власотиначка), такође су изазвале нов вал пребеглица, као и поновна нишка буна 1861. године, која је повукла за собом и више немира и покрета у припремању устанка у врањском крају још од 1852 — 1858. године, због којих је било покренуто и много пребеглица из тих побуњених крајева у Турској ка пограничним областима и у унутрашњост Србије. Тако је 1841. и 1842. придошло доста пребеглих фамилија устаничких и бегунаца преко алексиначког пограничног прелаза. У првим месецима 1861. године пребегла је око 91 фамилија, са 568 душа „из нишевског краја“ у Србију, док је један њихов део пребегао у Књажевац.⁷⁶ У такозвано „садразамско време“, у доба реформних покушаја у Турској (од 1852. и 1862.)⁷⁷ највише је било погођено насиљима становништво „нишевачких“ села, врањског кајмакамлука, лесковачке нахије и Власотинца. У овим крајевима је због бројних и учесталих емиграција и страдања у бунама наступила нагла депопулација српског живља.

Такође је у том погледу стање погоршано услед нове турске колонизације Черкеза и Татара у јужним српским областима, око турско-српске границе, после кримског рата (1853 — 1856.).⁷⁸

Уз све те миграционе покрете треба поменути и оне које су у тим годинама (1834 — 35, 1837 — 38.) изазвале кужне епидемије, које су и у ранијим вековима нагониле ово становништво на исељавања из окуженih насеља у северне српске области.⁷⁹

Предаја градова Србији 1863. године изазвала је поновни талас турских мухацира у градска насеља јужних српских области, а истовремено и нове миграције углавном варошког становништва из тих крајева у Србију. На основу архивских извора од 1834. до 1863. године могу се најбоље пратити сви овде наведени миграциони покрети из ослобођених предела према српској кнежевини и распоред становништва досељеног из ових крајева.

Према попису становништва у 1874. години, од укупног броја пописаних становника, у Турској је било рођено 56,85%. Досељавања из Турске знатно су у то време повећала и стопу прираштаја становништва. Тако је, у поређењу са пописом из 1876. године, само за две године у Београду прираштај становника износио 10%, а у пограничном крушевачком округу 13%.⁸⁰ У статистичком прегледу за 1878. годину дати су табеларни пописи пограничних прелаза из Турске и Аустрије у Србију од 1860. до 1876. године,⁸¹ из којих је закључено да „из Турске активна добит у људству износила је годишње и по две тисуће „душа“ за Србију, што и „шеснаестогодишњи... времени период“ на простору Србије „у том погледу“ чини 50 000 „нових грађана са стране добитка“. Од овог укупног броја

75. Исто, 228.

76. Ј. Х. Васиљевић, Српски народ и турске реформе, 186.

77. Исто, 176, 177.

78. В. Л. Стојанчевић, Јужна Србија у 19. веку, 98.

79. Ј. Цвијић, Балканско полуострво I, 202.

80. М. Ракић, нав. дело, Отаџбина св. 24, 601.

81. Државопис Србије св. XI, Београд 1882, 60.

30 000 душа било је досељено из Турске, са разних страна, претежно хришћана, са мањим бројем другог инородног становништва.

3. Етнички процеси у Топлици у условима нових историјско-политичких догађаја и државних граница Србије и Турске у ратовима 1876, 1877—1878. у ослобођеним пределима

Од ослобођења Србије после другог устанка вршила се непрекидна смена становништва, не само на подручју српске кнежевине него и у суседним српским областима у Турској. Српско-турски ратови изазвали су (1876, 1877/78) нагле и врло интензивне миграционе покрете српског становништва из Турске према ослобођеној Србији, који су започели и поспешили врло сложен процес промена у етнографским границама, извршен у условима нових историјско-политичких догађаја у завршној фази велике источне кризе, посебно на подручју марићког слива и српско-арбанашке етничке границе у јужним српским земљама.⁸²

У тим општим покретима становништва с југа на север, који су захватили српске области у Турској, јужна струја насељавања српског становништва кретала се низ Моравску долину из македонских предела и косовске области, док је у сливу Јужне Мораве била заступљена пчињска и криворечка струја, углавном у годинама непосредно по ослобођењу „нових крајева“ (после 1878).⁸³ Између горњег тока Јужне Мораве и Ветернице, и местимично у Врањском поморављу, налазило се неколико оаза шопско-торлачког становништва, а после 1878. и у средњем току Јабланице и горњем току Пусте реке, јављају се мање оазе ових досељеника.⁸⁴ После 1876. и у току рата 1877/78, прелазећи из Херцеговине и Санџака, „усташке фамилије“, (устаничких породица из 1875) су се настањивале и у околини Крушевца⁸⁵, а један њихов део се после 1878. задржао и стално настанио у топличким насељима, уз колонизовано црногорско и јужноморавско становништво, и на тај начин допринео све сложенијој имиграционој структури ослобођених предела после 1878. године.

У току 1877. и после 1878. године, са померањем западне границе Србије према Босни, јавља се и слабија емиграциона струја пребеглица из српских области заосталих у Турској, који пребегавају преко пограничног Старог Влаха и преко територије ослобођених крајева, са мањим бројем јужноморавских досељеника, од којих се неки настањују (појединачно или у мањем броју породица) у неким насељима у Босни. Највероватније као пребеглице, које су се повлачиле са српском војском, мањи број породица из пограничних области према новој српско-турском и српско-бугарском граници (из лужничких и врањских, односно власинских села), а делом из пограничних топличких села, стално се настанило после 1878. у на-

82. Ј. Цвијић, Балканско полуострво I, 193.

83. Исто, 193.

84. Исто, 228 (карта).

85. Ј. Цвијић, Основи I, 197.

сељима Подибра и Гокчанице.⁸⁶ Мањи број јужноморавских пребеглица у рату 1877/78. настапио се и у Подрињу.⁸⁷

После 1878. године, са постављањем нових државних граница краљевине Србије, учествала су пребегавања српског становништва из неослобођених крајева у Турској⁸⁸ и трајаће све до коначног припајања и ослобођења ових обласи од Турака (1912—1918).

У току рата 1876. и 1877/78. као и после постављања нових државних граница Србије према одлукама Берлинског уговора, миграциони процеси захватили су читаву територију ослобођених предела и коренито су изменили и компликовали етничку структуру ових крајева.

У току рата 1876. године погранична села Србије и суседних пограничних подручја у Турској, углавном Алексиначка и Нишка села, пострадала су у ратним сукобима, који су вођени на њиховој територији. Насеља у Алексиначкој области — Бујмир, Глоговац и Катун — попаљена су, порушене су и пограничне карауле и „плот“ на старој српској граници, а такође и погранична Нишка села у којима су вођене борбе, као и друга погранична насеља округа — Црноречког и Књажевачког, била су опустошена и упропашћена у рату.⁸⁹ У представци српске владе Берлинском конгресу о ратним штетама у току првог и другог српско-турског рата наводи се да је само у 1876. у поменута три округа било укупно пострадало, попаљено и уништено 109 села (32 само у Црноречком срезу).⁹⁰

О пограничним емиграционим покретима у Србији обавештавали су у својим нотама представници српске владе Порту и европске силе уочи избијања босанско-херцеговачког устанка, и у току устанка у суседству на босанској граници, наводећи да „целе јесени 1875. граница наша представљала је као неко ратно стање“, да су у наша три погранична округа „Черкези и Арнаути упадали у нашу земљу, палили имање и отимали стоку... на Дрини турска војска“, која је прешла у дринске аде на граници, „одатле је пуцала на наше људе“.⁹¹ Као повод избијања првог српско-турског рата, поред осталог, у ноти српске владе Порти наводи се „прикупљање големе турске војске на нашим границама око Ниша и Видина“, што је „почело у очима нашег света узимати карактер изазивања, почела су застрашивати наше пограничне становнике... народ хтео је већ

86. Р. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, СЕЗБ, Насеља књ. 30, Београд 1938, 276.

87. В. Николић — Стојанчевић, *Рађевина и Јадар у необјављеним рукописима Цвијићевих сарадника*, САНУ Српски етнографски зборник, Насеља књ. 41, 178, 186, 187.

88. В. Николић — Стојанчевић, *Етничке промене и миграциони кретања у ослобођеним крајевима Србије као последица српско-турских ратова 1876—1878. године*, Историјски институт, Зборник радова, књ. 2, Научни скуп „Србија у завршној фази Источне кризе 1877—1878.“, Београд 1980, 105, 106.

89. С. Л. Поповић, нав. дело, 245.

90. Ј. Грујић, *Записи*, књ. III, Зборник за историју, језик и књижевност (СКА Прво одељење), Београд 1923, 263.

Арх. Сав. Секр. Иностр. послова. Мин. ин. дела. ПО/1878, Фасц. I, Дос. I/85—94.

91. Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875—1878*. Прва књига, Београд, 1896, 261.

да се сели у унутрашњост Србије”,⁹² а да „невољници и хришћанске и мухамеданске вере, бежећи испред мача и ватре, траже заклона у нашој земљи, те отаџбини нашој и њеним властима доносе нове бриге и намећу неизмерне жртве...”⁹³ Крајем овог неуспешног рата по Србију, из разних крајева пострадалих у рату, пребегло је у унутрашњост српске кнежевине до новембра 1876. године више од 200 хиљада душа, са више хиљада пребеглих породица, „на издржању” државних власти.⁹⁴ Српска влада је издала Закон о помоћи овим „ратним страдалницима”, и обавези подручних општина и срезова о њиховом прихватању и смештању.⁹⁵ Склапањем уговора о миру са Турском после неуспелог рата 1876, српска влада је, на основу Портина „фермана” о амнистији обезбедила слободан повратак тим ратним бегунцима натраг „на огњишта”, из збегова и места у које су били смештени.⁹⁶ После повлачења српске војске, и поред донесеног Портина фермана о амнистији бегунаца, Турци су вршили репресалије у пограничним селима. Тада су, само у пиротској кази, Турци спалили двадесетак села,⁹⁷ чије је становништво, ако није избегло, страдало.

Нови емиграциони покрети из пограничних округа Србије поновили су се и у другом српско-турском рату, у којима су учествовали становници из пострадалих крушевачких, црноречких, нишских, ибарских и подринских пограничних села из Босне и Србије.⁹⁸ То пребегло становништво прихваћено је и распоређено, по одлуци српске владе, у унутрашњости и приграђничким зонама српске кнежевине, и за њега је био обезбеђен повратак на огњишта одмах по закључивању Берлинског уговора о миру између Србије и Турске.

Знатан део, ових, као и оних из првог рата, заосталих пребеглица у Србији, није се вратио у завичај, а неки од њих желели су да остану у Србији, и одбијали су да се селе у ослобођене пределе.⁹⁹ Према извештају страних представника у Србији у време тих ратова, „отако се рат завршио житељи ове кнежевине морали су да проживе тешке и болне последице оба рата... да осете непосредно цену људских жртава и разарања”¹⁰⁰

Нове емиграционе таласе у ослобођеним пределима изазвала је неизвесност мировних преговора после санстефанског примирја, у погледу одређивања нове државне границе између Турске и нове кнежевине Бугарске. Решавање тих питања било је главно питање око кога су велике силе водиле у Берлину спорове са српским, бугарским и турским представницима. Таква ситуација је довела српско становништво пограничних зона Србије у искушење да се мо-

92. Исто, 262—264.

93. Исто, 45, 46.

94. В. Н. Стојанчевић, *Етничке промене и миграциона кретања*, 103, 104.

95. Исто, 103—105. Арх. Србије. Мин. Ун. дела, II—1885/ф. I/60; Ф.ХП/25, 124, 121; Ф.У/180 (Погранични упади Арнаута у округ топлички).

96. Ј. Ристић, нав. дело, 282.
Арх. Србије, ПО —К71/1.

97. В. Н. Стојанчевић, *Етничке промене и миграциона кретања*, 105, 106.

98. Исто, 105, 106.

99. Исто, 105.

100. Србија 1878. Документа. (СКЗ) Београд 1978, 241.

рају исељавати... само да би доказали да су Срби" и да желе да се присаједине Србији".¹⁰¹ Отпочело је пребегавање становника из Врања и околине, пиротског и кулског краја, у унутрашњост Србије. Такође је поново отпочело пребегавање становника из зворничког пограничног санџака преко Дрине у Србију.¹⁰²

Уз њих, једним делом, пристизао је и нов вал босанско-херцеговачких „усташких“ фамилија и учесника устанка из 1875. и 1876., а другим делом, још јачи талас емиграната из херцеговачких и пограничних санџачких села. Као „ибарски усташи“, пристизали су, преко мокрогорског карантине и Ужица, до пограничних крушевачких села, а одатле прелазили преко Мораве и Раšке, на пограничне територије ослобођених предела, у топличком и куршумлијском крају.¹⁰³ Они су пребегавали услед нерешених питања око аустријске окупације Босне и Санџака, која су се расправљала у току Санстефанског примирја и закључивања Берлинског уговора о миру.

У крајеве ослобођене 1878. почеле су да пристижу и оне досељеничке породице из Србије, као раније већ насељене сиромашније породице „из прека“, због оскудице у зиратној земљи у пренасељеним равнијим пределима српске кнежевине, на имања исељених турских поданика. Ти досељеници нису били бројни, а населили су се око већих вароши у ослобођеним пределима и у пространим равницама.¹⁰⁴ То се досељеничко становништво насељавало, пре доношења Закона о насељавању новоослобођених крајева, појединачно и у мањим групама, а касније се вршило планско пресељавање војвођанских становника у равничарским крајевима, углавном у добричким ратарским равницама.

Закључењем Берлинског уговора о миру, одређене су нове државне границе Србије, које ће изазвати нове емиграционе покрете инверсних правца, како српског тако и инородног турског становништва на овом простору јужних српских области, које ће у њима из основа изменити етничку структуру и социјално-економске односе. Те промене ће утицати на опште одлике положаја и типа насеља и на даље токове културног развитка, а посебно ће се одразити у низу етничких процеса и бројним специфичним етнографским обележјима, по којима ће се овај део Србије, све до краја XIX века, знатно разликовати од северних српских области, па и до наших дана.

101. В. Н. Стојанчевић, Лесковац и оклобођени предели, 161; В. Стојанчевић, Јован Ристић о питањима ратних миграција 1876—1878. године и новим пограничним етничким зонама Србије после Берлинског конгреса. АНУ Научни скупови књ. XXIV, Председништво књ. 5. Београд 1985, 128.

102. В. Н. Стојанчевић, Лесковац и ослобођени предели, 57, 114, 49.

103. Исто

104. Исто

ГЛАВА ДРУГА

1. Етничка и демографска кретања у Топлици и у ослобођеним пределима после 1878. године до краја XIX века

Успостављање српске управе у ослобођеним пределима извршено је оним редом како је који део територије ослобађан. Прва српска војна управа успостављена је на административном подручју потраничног „бившег адлијског и видинског среза”, као „Управа кулска”, одмах по уласку српске војске у Кулу, 4. децембра (по старом календару) 1877. године,¹⁰⁵ на турској граници, са укупно 55 насеља, од којих су била 13 са српско-влашким становништвом, а остала — влашко-бугарска села. Као друга по реду била је успостављена „управа прокупачка”, по заузимању Прокупља и топличке области (6. децембра, по старом календару) 1877. године, са укупно 152 насеља, са сложеном етничком структуром, проређеном и током рата расељеном популацијом. По броју насеља то је била највећа административна територија у оквиру једне управе, са 13 општина, и неједнако распоређеним бројем насеља у њима, услед врло композитне географске области Топлице, која је отежавала административни распоред насеља, нарочито у беспутним планинским и потпланинским деловима области. Од укупног броја пописаних насеља, око двадесет је било затечено са мешовитим српско-арбанашким (турским) становништвом и нешто черкеског становништва у вароши Прокупљу и селу Мрамору. Као сасвим расељена опустела турска села било је пописано (у општини бадњевачкој) 14 насеља. Касније је ова управа кориговала своје административно подручје, са кога је део јабланичких и пусторечких села било приодато територији лесковачке управе. Већ од марта 1878. године ова управа је обухватала укупно 132 насеља, распоређених у раније успостављених 13 општина.¹⁰⁶

Као трећа по реду била је образована „Управа лесковачка” одмах по уласку српске војске у Лесковац 11. децембра (по старом календару) 1877. године, на подручју бивше „лесковачке нахије”, са укупно 221 насељем, распоређеним у 32 општине, са етнички хетерогеном, српско-арбанашком структуром само у три општине (бојничкој, буњушкој, и лебанском), са око 200 дома, расељених), и „лесковачким арнаутлуком” од укупно 53, тада расељених, пустих арнаутских (турских) села.¹⁰⁷

„Ак-паланачка управа” (белопаланачка) била је четврта управа основана у ослобођеним пределима, са заузетијем Беле Паланке, 12. децембра 1877 (по старом календару), по територији најмања од новооснованих управа, са укупно 28 насеља, у 10 општина са седиштем у Ак-Паланци, тада нешто већем селу. Због стратегијско-комуниципационог значаја белопаланачке територије у напредовању српских јединица ка Нишу и Пироту и у олакшавању снабдевања српских

105. Записи Ј. Грујића III, 310, 311.

106. В. Н. Стојанчевић, Лесковац и ослобођени предели, 165.

106. Исто, 118, 119, 126—129.

107. Исто, 90, 91, 93, 98—105.

војних положаја ратним материјалом и комором, ово је подручје у првим месецима било образовано као издвојена административна целина. Већ у мартау—априлу 1878. године, ова управа је ушла, као срез, у састав нишке области. Етнички је ово подручје било хомогено, са српским становништвом, осим у Ак-Паланци, где су до ослобођења живели „Турци”, и у Црвеној Реци, где су живели Татари и Черкези, углавном „занације” и војници. Према турској административној подели и хришћанској црквиој управи (пиротска епархија), под Турском до 1877. ова област је, са још 73 насеља, била у оквиру Лужнице, каснијег лужничког среза.¹⁰⁸

Одмах после Беле Паланке био је ослобођен и Пирот, 16. децембра (по старом календару) 1877. године, када је образована и „Управа пиротска”, са седиштем у Пироту, која је обухватала пет општина, касније срезова: пиротски, височки, нишавски, трнски и брезнички, са 190 насеља. По одлукама Санстефанског примирја, већ у априлу 1878. престала је српска управа у трнском, и брезничком срезу (81 село у првом, и 59 села у другом).¹⁰⁹

Као најјаче турско упориште, Ниш је ослобођен тек после потписивања уговора о предаји Ниша, који су потписали 28. децембра (по старом календару, односно 9. јануара по новом календарском рачунању) 1878. године, Халил-паша и Решид-паша од стране Турске, и М. Лешјанин, са српске стране. Српска војска је ушла у Ниш 29. односно 10. јануара. Већ 12. јануара 1878. приређен је свечан дочек кнезу Милану у Нишу, о чему су вест преносиле српске и иностране новине, у којима је био први пут објављен, као ликовни прилог, свечани улазак српској кнезу у главни град ослобођених предела, Ниш.¹¹⁰ Са ослобођењем, Ниш је постао седиште не само војне него и административне управе ослобођених предела. Већ 1. јануара по старом (а 13. јануара по новом) календару 1878. године, установљена је канцеларија члана владе за управљање у ослобођеним пределима, одмах по пресељавању српске Врховне команде из Алексинца у Ниш. Тада је образована, као шеста по реду, „Управа нишка”, са издвојеном управом вароши Ниша, (нишке варошке управе, издвојеном на „квартове”), и Управе „нишке нахије”, коју су најпре сачињавала два среза; с леве и десне стране Нишаве, срез нишавски са 14 општина и 61 насељем, и срез копривнички, на „левој страни од Суве планине”, са 14 општина и 64 насеља.¹¹¹ Касније се срез копривнички замењује срезом заплањским.

Последња је образована Управа врањска, 18. јануара по старом (а 30. јануара по новом календару) 1878. године. Врањска управа је обухватала 57 општина у четири среза, са укупно 229 насеља, са седиштем управе у Врању, и сриским седиштима у Сурдулици, Градњи, Шајинцу и Врању.¹¹² Срезови су по местима и областима носили називе: прва два су сурдулички, врањски, а друга два, по

108. Исто, 155—159.

109. Исто, 159—162.

110. Исто, 130, 131.

В. Ђорђевић, *Српско-турски рат, Успомене и белешке*, Београд 1907, 209, 210, 213.

111. В. Н. Стојанчевић, нав. дело, 145—151.

112. Исто, 163.

областима, пољанички и пчињски. Касније је врањски срез назван моравски, да се не би измешали подаци за подручје управе и среза.

Ова прва српска административна подела је, за време трајања Санстефанског примирја, била више пута коригована у унутрашњем распоређивању и равномерној подели броја општина према територијама области и конфигурацији терена. Тако су у планинским деловима појединих управа биле формиране по територији велике општине, за административне комуникације врло неповољне, због чега су у самом почетку прегруписаване општине у срезовима. У истом смислу кориговане су и првобитне границе срезова још у почетку њиховог функционисања, тако да су из појединих срезова, са великим бројем насеља, одузимана насеља као прекоброжна приоддавана срезовима са малом територијом и мањим бројем насеља. Та прва подела ослобођених предела на управне области трајала је до маја 1878. године, када је, са престанком ратног стања,¹¹³ српска влада и управа ослобођених предела прешла у Београд. Тада су ослобођене области подељене на шест округа: нишки, куршумлијски, лесковачки, врањски, пиротски и кулски. После ратификовања Берлинског уговора и повлачења српских управа са територија које су биле изван утврђених нових граница Србије, од августа до октобра исте године, извршена је и коригована подела на округе у ослобођеним пределима. Већ половином октобра образована су на овој територији „четири нова округа”, нишки, пиротски, топлички и врањски.¹¹⁴

Приликом разграничења, одређене међународне комисије по одредбама Санстефанских „прелиминарија”, као и комисије по одредбама Берлинског уговора нису довољно биле упознате са положајем и етничким границама ослобођених предела. Учиниле су више великих, по Србију судбоносних погрешака, одузимајући делове, српском војском ослобођених, јужних и југоисточних, југозападних и североисточних српских етничких подручја, укључујући их у нове границе Турске и новоосноване кнежевине Бугарске. Представници српске владе у Санстефану и на Берлинском конгресу указивали су представницима великих сила да „познавање места ових није јака страна” конгресних чланова.¹¹⁵ Такође су и неки страни представници истицали да су „решења предвиђена документима, познатим као Санстефански уговор, таква да сигурно неће моћи да различитим становницима, расама и верама обезбеде било трајни мир... било добре управе”.¹¹⁶

Међутим, „непознавање наших рођених земаља и наших сународника у неослобођеним земљама српским” осветило се још више представницима српске владе на санстефанским преговорима.¹¹⁷

113. Исто, 88.

114. М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, XVI, XVII.

В. Н. Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели*, 88.

115. В. Н. Стојанчевић, *Јован Ристић о питањима ратних миграција*, 128.

115. Ј. Ристић, *Дипломатска историја I*, 14, 15, 195.

Србија 1878. Документа, 294.

117. В. Стојанчевић, *Јован Ристић о питањима ратних миграција*, 122.

Ј. Х. Васиљевић *Стара Србија и Мајдан*, Братство XI Београд 1906, 80.

По одредбама „прелиминарног руско-турског мира” закљученог у Сан Стефану 19. фебруара (3. марта 1878) Србија је стекла независност. У односу на Турску (по чл. 3) њена граница је, први пут пред европским силама, обележена на „приложеној карти”, према којој је као ново припојено подручје српској кнежевини обележен Зворник и Сакар са „адама” у граничној међи Дрине, а одатле је граница ишла ка „старој граници” до извора речице Дежеве, и њеним током, даље је настајала „нова граница, током речице до њеног утока у Рашку, и током ове реке, избијала до Новог Пазара, а одатле избијала даље Ибром, Ситницом, Лабом, све до „врхова који деле воде Криве и Ветернице”, спуштајући се ка Морави, према врањским селима, а одатле се пела до реке Власине, допирући све до реке Љуберажде, па преко Суве планине избијала на Нишаву, одатле даље „старом српском границом” на југоистоку, настављала се према истоку, све до српске границе на Дунаву. Дефинитивне границе новоосноване кнежевине Бугарске, према члану овог уговора (71) требало је да „специјална руско-турска комисија”, одреди „на лицу места... према начелу националне већине становништва по-границних крајева... водећи рачуна о топографским практичним интересима саобраћаја за локално становништво”. По овом члану, предлагала се за „коначно повлачење границе” Кнежевине Бугарске према Србији линија која би се одвајала од нове западне границе Кнежевине Србије „у кази Врање, до венца Карадаг”, идући ка западу дуж границе турске казе Куманово, даље на југу, а питање предаје кулског среза, који је заузела српска војска, предато је руској администрацији.¹¹⁸

Овако одсецање етничког залеђа српске кнежевине према границама Турске и Бугарске, чак и према мишљењу неких представника великих европских сила на Санстефанској прелиминарној мировној конференцији, изазвали су „разочарење и љутњу” због „укључивања српских говорних подручја у Бугарску”, јер би то могло да има „кобних последица” за Србију. Ово нарочито у погледу пограничних области Радомира, Драгомана, Гинског кланца, Белограчика, Куле и Видина.¹¹⁹

Као услове примирја, српска влада је од почетка истакла своја тражења: независност Србије, а од територија — „уступање Новог Пазара у „Косовском вилајету”, „са додатком Видина...” За своја образложења, српска влада је спремила „карту са границама будуће Србије... имајући у виду природне стратегијске тачке за одбрану будућих граница”. Било је предвиђено да се „пројекат те карте”, свакако и прве етничке карте српских области у Турској, поједан примерак пошаље представницима европских сила, заступницима у Санстефану. У коментарима страних представника, из поднетих захтева српске владе о будућим границама Србије, истиче се као главна тежња да се Србији углавном „обезбеди посед над оним об-

118. Србија 1878, 106, 107; Ј. Ристић, нав. дело, 135, 219.

119. Србија 1878, 242.

ластима које су, у складу са одредбама примирја, заузеле њене трупе...¹²⁰

По оцени српске владе, „Светостеванске стипулације колико су мотле умирити и задовољити Србе, остављајући им Ниш, задобивен њиховим оружјем, ипак су их ожалостиле одузимајући им из реда њихових ратних тековина Белу Паланку, Пирот, Врање, Трг и Брезник, крајеве који су били не само српски него још и сведоци чувених жртава њихових...” Ове би тачке, по одредбама Санстефанског „прелиминарија”, биле изгубљене, „припале би Бугарској, а ту би остала болне тачке у одношајима између два сродна народа...” По овим решењима европских сила, Бугарска је имала „да прогута понешто свакој другој народности на Балкану, а међу овима највише српској” ако се узме да је само у оквиру тадашњег „косовског вилајета” живело укупно, само у нишком санџаку (са срезовима пиротским, врањским, нишким и трнским) више од 170 хиљада хришћанског становништва, од кога је највећи део српског становништва.¹²¹

Међутим, утврђивање тачних граница око Ниша по предлозима Санстефанског примирја „јако су се мењале”, а као узорк томе представници великих сила су наводили разлог што је карта српског генералштаба, урађена према аустријској генералштабној карти, садржавала „многе нетачности” у околини Ниша, Врања, па би евентуално могло због тога доћи и до „великих неспоразума приликом разграничења у тим крајевима”.¹²²

Представници спрске владе имали су у овим преговорима „лично великих незгода” и сукоба „са губернатором руским у Софији и Видину”, који су покушали да истисну српску управу из Трана, Пирота, Врања и Куле (Адлије)”, противно одлукама Санстефанског примирја и већ одређеним демаркационим линијама, предвиђеним до дефинитивног мировног решења, док „комисије” за разграничење не сврше „свој посао”.¹²³

У припремама за Берлински конгрес, српска влада је спремила „неке документе”, којима је требало да њени представници на овом конгресу објасне интересе своје земље. Тада су се, међу конгресним документима српских представника у Берлину, први пут нашли: „нацрт етнографске карте полуострва балканског, на којој су означене границе источних држава према Св. Стефанском миру; границе наших рекламија, као и граница која је постојала између Србије и Бугарске у време инвазије Турске у 14. веку”. Напомиње се, у пошиљци представницима српске владе у Берлину („у два комада”), да је карта рађена руком, „ла зато и није могла бити потпуна”, нити урађена у већем броју примара; затим, уз карте, још и „Мемоар” литографисан („у четири егземплара”), као објашњење карте и „тражење са разних погледа”, односно коментар етничких историја-

120. Исто, 6, 292.

В. Н. Стојанчевић, Јован Ристић и питање ратних миграција, 123.

121. Ј. Ристић, нав. дело, 143.

122. Србија 1878, 46, 59, 589, 599.

Државопис св. XI.

123. Србија 1878, 298, 450.

ских граница српских територија у Турској; и, уз све то, и још једна карта „европске Турске”, са границама „старих самосталних патријаршија” у Турској (тровеске, пећке, охридске и цариградске), „печатане” у Гласнику Српског ученог друштва“ (књига X, од 1870).

Те мере српске владе њени представници у Берлину објашњавали су општим непознавањем етничке и културне ситуације на Балканском полуострву, пошто „студије о народностима онда још нису билеовољно разбистрене”. Овај недостатак обавештености представника великих сила у Сан Франциску и у Берлину постајао је још судбоноснији за решавање граница Србије услед „главне струје руске политике”, која је наметала „најпре интерес руски, па онда бугарски, па тек после њих долази српски...¹²⁴ Осим тога, српски су се интереси истовремено сукобљавали на овој мировној конференцији и са турским и аустријским. Србија је морала „да се бори... више но која друга државица источна... са тако јаким и испрелетаним препрекама,” или је ипак, поврх свих тешкоћа, Србија на Берлинском конгресу „прошла боље од свију” балканских источних државица (Грчке, Румуније, Бугарске), јер је добила задовољење за граничне губитке у већем и повољнијем територијалном проширењу од оног које је предвиђено Санстефанским уговором.¹²⁵

Прве етнографске карте које је за представнике Србије у Берлину урадила српска влада рађене су на основу корекција познате у то време „Кипертове карте” Балканског полуострва, по којој је „Бизмарк у склопу немачкој” расправљао о народима Оријента, а на којој су ослобођени предели, у оквиру „Старе Србије” са великим погрешкама приказани у погледу етничке структуре. На њој је подручје Пећи, Призrena и Приштине, све до граница Србије, „Арнаутима насељен”, без српског становништва, које је, по турским статистикама, у овим крајевима тада чинило већину становништва.¹²⁶

Укључујући етничке карте у дипломатски материјал, ваљда први пут у историји српске дипломатије, српска влада је намеравала да покаже да Србија има „пуно право, на историјској и етничкој основи, на многа места која Русија жели да прикључи Бугарској, као Пирот, Трн, Радомир, Врање, Куршумлију, Призрен”,¹²⁷ и др.

Необавештеност представника европских сила на Берлинском конгресу о етничким приликама на Балканском полуострву ишло је дотле да су се они међусобно погађали, приликом излагања питања о разграничењу балканских источних народа и држава. Нарочито су у том погледу претеривали у вези Пирота и Врања, па се додатило да неко тада предложи да „Грделица буде турска, а Врања српска”, и да (по руском пројекту) српска граница иде „од Св. Илије на Снегполje, па поред Ак-Паланке на Пандирало”, док би као накнада за изгубљену бугарску територију (код Ихтимана) Бугарској припадла територија Цариброда и трнски срез.¹²⁸ То се све пред-

124. Ј. Ристић, нав. дело, 143.

125. Србија 1878, 545, 596.

126. Исто, 225.

127. Ј. Ристић, нав. дело, 219; Србија 1878, 293.

128. Исто, 190, 212—213, 219.

лагало са непровереним подацима о етничкој припадности и пореклу становништва ових пограничних територија.

На Берлинском конгресу представник српске владе се залагао за исправке српско-бугарских граница на основу члана 6. уговора Санстефанског, а посредством изјашњавања пограничног становништва о својој етничкој припадности и жељи за прикључењем пограничним државама. Већ у марту 1878. године, у смислу припремања за дефинитивно разграничење Србије на Берлинском конгресу у јуну исте године, српска влада је отпочела акцију „да се настане да народ српски из свију места”, „српском војском ослобођених”, „које заузима српска војена управа, а која би по уговору Св. Стефанском припала Бугарској... спреми и пошаље захвалницу цару Александру са жељом да остане придружен у Србији”. То се односило на становнике „новог среза адлиског са 59 села; новог округа пиротског са својим срезовима; новог округа врањског са својим срезовима”.¹²⁹ Почетком априла „представници Пирота, Врања, Трна, Знепоља и читаве „Старе Србије” упутили су своју петицију руском цару у предложеном смислу преко „депутације”, коју су предводили „Аранђел Станојевић из Трна, Мита Крстић из Пирота и Димитрије Јовановић из Врања”.¹³⁰ Међутим, српски представници у Петрограду добили су уверавање „да ће се водити рачуна о жељама Србије у погледу округа Трн и Врање, ... али у погледу пиротског округа није дата никаква нада.”¹³¹ У априлу је бугарска влада отпочела да спроводи одлуке Санстефанског уговора и захтевала је од српске владе да нареди српској управи да напусти Врање, Пирот и Трн, премда се Турска још увек није држала овог уговора, и није до краја априла хтела да Србији „препусти оне пределе” који по овом уговору треба да припадну Србији (новопазарски и вучитрнски крај).¹³² Ови су догађаји означавали већ почетак пограничних несугласица и инцидената још пре одређеног датума за Берлинску мировну конференцију. Од марта и почетка априла 1878. године отпочеле су да пристижу „адресе” становника пограничних српско-бугарских и српско-турских територија, преко „Српских новина” или телеграма, упућене српској влади, са жељама за укључење у границе српске кнежевине ових етнички српских подручја ослобођених крајева. Изјаве су достављане са потписима представника становника који шаљу свој захтев из Трна, Знепоља, у највећем броју;¹³³ затим, из Врања, Пирота,¹³⁴ из Гњилана и околине; становника са граничних места, „Побијеног Камика” и околине;¹³⁵ из софијске нахије. и свих осталих пограничних места. Ускоро су из тих крајева отпочеле да пристижу и „депутације” представника, да лично предају српској влади и кнезу своје захтеве за прикључење српској кнежевини¹³⁶. На те акције српске владе, и бугарски представници

129. В. Н. Стојанчевић, Лесковац и ослобођени предели, 84, 86.
130. Србија 1878, 199, 207, 209.

131. Исто, 309.

132. Исто, 310, 311.

133. Исто, 125, 189.

134. Исто, 230.

135. Исто, 322.

136. В. Н. Стојанчевић, Лесковац и ослобођени предели, 78, 77.

су затражили од српске владе и пограничних српских управа одобрење да моту да прикупе писмене изјаве њихових становника за прикључење Кнежевини Бугарској. Међутим, пиротска општина и управе других пограничних подручја под српском управом, одбиле су овај захтев бугарских представника и нису хтели да потписују „бугарску адресу”, са којом нису били сагласни.¹³⁷

У својим честиткама за празник Цвети, којима су становници пограничних подручја Куле, Пирота, Врања, Цариброда, и из ослобођених вароши Лесковца, Власотинца, Ниша изражавали тежње за прикључење српској кнежевини, ови становници за које су српске управне власти стекле и прве утиске о схватању своје етничке прошлости, везаној углавном за почетке у српској средњовековној држави, одакле воде порекло као „прави старо-Срби”, а своју садашњу припадност стицали су сталним контактима са ослобођеном српском кнежевином од времена првог и другог устанка до ослобођења, као познати мајстори печалбари, „све градећи... и ходајући по Србији”, где је понеки научио да чита и пише на матерњем српском језику.¹³⁸ За разлику од бугарских управних власти, српска управа у тим крајевима је нарочито водила рачуна приликом прикупљања пореза и помоћи за војску у храни и грађевинском материјалу, да ово врши „човечно и редовно”, заштићујући нарочито она села погранична која су у рату пострадала.¹³⁹

Уочи заседања Берлинског конгреса, у мају 1878. године, знатно су заоштрена питања око разграничења Србије и Турске. Српска влада била је извештена да „односно Гњилана, Вучитрна и Куршумлије,” а посебно Новог Пазара, Порта намерава да се чак и „оружјем одупре” Србији. Нарочито је истицано „питање Арнаута” у вучитрнском и куршумлијском крају, у вези с којим је српска влада упутила Порти приговор да се у гњиланској округу, у коме живи више Срба него Арнаута, српско становништво изјаснило за српску управу, која му је ближа од бугарске, а да се у погледу Арнаута, као скорашњих досељеника у овим крајевима у Турској, не може расправљати у смислу да „сваки енклав може бити држава за себе.”¹⁴⁰ Из овога ће се касније изродити миграциони проблеми турских „поданика” из ослобођених предела после утврђивања границних линија краљевине Србије према Турској.

Као што показује и целокупан документациони материјал, из деловања Санстефанске конференције и Берлинског конгреса у 1878. години, проблеми разграничувања балканских држава са Турском, пре свега, као и међусобна разграничувања суседних балканских земаља ослобођених од Турака у овом рату, истакли су у први ред етничке проблеме, као одлучујуће, можда први пут у историји балканских народа у XIX веку, у решавању питања велике источне кризе у Европи.

137. Ј. Ристић, нав. дело, 204—205.

138. Србија 1878, 205, 206, 278, 279.

139. Исто, 279.

140. Ј. Ристић, нав. дело, 170, 171.
Србија 1878, 386.

На заседању мировне Војне комисије за Србију на конференцији у Берлину 27. јуна (8. јула) 1878. године било је већ решено „питање о новим границама Србије”, које за овај Контрес „и није било ... од веће важности”, али му је „зацело задаво посла”, као и неко од „најважнијих питања, ако не и више.” Јер, решавање овог питања доводило је у сукоб интересе великих сила, Аустрије и Турске, посебно Русије.¹⁴¹ У поређењу са територијом коју је одредила Санстефанска конференција уговором о разграничењу Србије, Берлински уговор о миру знатно је више земљишта ослобођене територије доделио Србији, углавном на рачун Турске, док су бугарска потраживања на рачун Србије тим уговором одузела од Србије значајан део етничке територије. „Приновљено земљиште” Србије, како се први и једини пут у овим документима назвала територија „нових крајева”, или „ослобођених предела”, које је по Санстефанском уговору износило свега „154 квадратне миље”, по Берлинском уговору о миру износи знатно више, према прорачуну одређених војних „комисара”, 197 миља квадратних (само у ослобођеним пределима на југу и југоистоку).¹⁴²

У припремању седнице војне комисије за Србију у Берлину, за мировни уговор са Турском, срpsка влада се дипломатским акцијама залагала за што повољније услове разграничења, сматрајући да „kad не можемо добити целу Стару Србију, за нас је више питање части да одржимо оно што смо извојевали” у рату са Турском.¹⁴³

У састављању коначног текста уговора у погледу утврђивања граница Србије, срpsка влада је, преко свог представника, морала да савлада чврст отпор Турске и Енглеске према проширивању границе јужно од Грделице до Врања, а такође иjak отпор Русије у одређивању коначне српско-бугарске граничне линије, због чега је посебна комисија „на лицу места” морала да констатује „жеље и интересе оног краја”, етничку ситуацију, и да коначно у Србију укључи варош Пирот са околином, без Трана и околине, искључујући Знепоље и Брезник, који су приододати бугарској кнежевини.¹⁴⁴ Још уочи заседања војне комисије за састављање уговора о границама Србије, срpsка влада је у корист Аустрије одустала од „оног дела Санџака око Новог Пазара”,¹⁴⁵ који је српска војска са добровољцима била заузела. У једном тренутку изгледало је „да се може дододити” да се на овој завршној конференцији за разграничење Србије не савлада отпор Турске и Русије према утврђивању јужних и источних граница, и да ове европске сile „учине историјску погрешку”,¹⁴⁶ у односу на етничке границе на овом балканском простору. Српска влада је интервенисала за исправке границе утврђене на седници у Берлину од 12. јула, у тексту уговора о разграничењу Србије код Великог Извора, на граници на Тимоку, и око острва „на

141. Србија 1878, 541.

Записи Ј. Грујића III, 360.

142. Србија 1878, 500, 505, 510. Записи Ј. Грујића III, 371.

143. Србија 1878, 387, 536, 537.

144. Исто, 393, 513, Записи Ј. Грујића III, 365.

145. Арх. Срб. Мин. Ун. дела, ПО К—84/50, 57.

Србија 1878, 537.

146. Записи Ј. Грујића, III, 360, 369.

граници Србије... матицом Арине", према Турској, укључујући у српску територију и места Зворник и Сакар.¹⁴⁷ У образложењу корекције границе на Тимоку, српска влада се није позивала само на гео-стратегијски значај и топографску конфигурацију него и на етничку ситуацију „с оне стране Тимока", а посебно на омогућивање „слободног трговачког промета на Тимоку".¹⁴⁸ У одбрани српског етничког заљећа према бугарској кнежевини, представник српске владе, Ј. Ристић, морао је да уложи крајњи напор да убеди да „Србима није стало до Пирота" (чистог или „прљавог") као старе турске вароши, „већ до природних граница... а оне су иза Пирота", где се становници „ни по обичајима ни иначе по језику не разликују од нас", Срба. Нагласио је такође, да у овом питању „Србија тражи само своје право основано на српској народности велике већине... становништва и на крви коју је пролила у овим крајевима"¹⁴⁹ у рату за ослобођење од Турака. Да би доказао да српска влада не претендује на Пирот „као важан привредни град који, као централна тачка на путу за Софију, мора приметно ојачати ону државу која... га добије", како наглашавају руски и бугарски представници владе, Ристић је морао да употреби тада доступне турске и српске статистичке табеле, из којих се сазнаје да је тада у Пироту живело 3.000 породица српског порекла, а само око 400 породица другог порекла, што је свакако поузданiji документат од „гласања за присаједињење Србији" или Бугарској.¹⁵⁰

После завршетка рада комисије за разграничење Србије, (од 13. јула 1878) дефинитивно су одређене границе Србије према Турској (на линији разграничења новопазарског и нишког пашалука, према приштинском пашалуку), на југозападу, и нишког пашалука и бугарске граничне територије „Софијског санџака", на југоисточку, изложени у целини у чл. 1 — 2. мировног уговора закљученог у Берлину.¹⁵¹ У члану 36. истог уговора изложене су границе територије коју Србија добија, са тачно означеним правцима и пунктовима. Те границе полазиле су „од матице Арине до њеног утика у Саву, са Сакаром и Зворником; одатле, идући "западном границом нишког санџака, линијом Копаоник — Мрдарска планина, вододелницом Ибра и Ситнице, и Топлице са друге стране, ... до Преполца, у Турској", а одатле на југ вододелницом Бревенице — Медвеђе (у Србији), ... гребеном Голака... вододелницом Криве и Пољанице и Мораве... до на врх Пољанице; одатле Карпином планином до слива Коњске са Моравом... преко Коњске (до Нерадовца) ... на Св. Илију... преко Бабине Пољане на Црни Врх; одатле границом Бугарске: вододелницом Струме и Мораве... преко врхова Стрешера, Виљокола на Власину (Гацина Махала), даље Црна Трава — Дарковска планина, на Драјинце — Дашчани Кладенац", па онда, „вододелницом Висока — Сукова — Стол, и сече друм Софија — Пи-

147. Србија 1878, 550.

148. Исто, 55.

Ј. Ристић, нав. дело 202, 203.

149. Србија 1878, 378. Ј. Ристић, нав. дело, 204, 221.

150. Србија 1878, 378, 543, 544.

151. Исто, 228, 347, 365, 522, 556. Записи Ј. Грујића III, 347 (границе Топлице), 365, 375, 556.

рот код Жељаше; одатле... на Радосин — Коца Балкан (село Дојкинце) на бугарско село Сенокос; од Радосина северозападним гребеном Балкана, преко Бипровца и Старе планине, до Смиљеве чуке, па „старом границом” до Дунава, код Раковице...¹⁵²

Ово је прва укупна гранична линија територије ослобођених предела, утврђена после рата 1878., са укупном површином, у заокругљеној цифри, 200 миља квадратних. У тим границама српска краљевина је добила „Ниш, као кључ Старе Србије”, а „ослобођене пределе као највећи и најбољи део Старе Србије”.¹⁵³ Те нове границе Србије формирале су нове етничке лимитрофне зоне, у којима ће се, све до краја XIX и почетка XX века, вршити интензивна етничка и миграциона кретања и прегруписавања пограничне популације, претварајући их у жаришта међуетничких и културних процеса овог дела централног балканског подручја.

Проглашењем Закона државне независности по одлукама Уговора у Берлину од 1/13. јула 1878 (чл. XXXIV — XXXVI, XXXVIII — XLI), укључени су ослобођени предели и њихово становништво у општи заједнички ток економског, социјалног и културног развоја Србије.¹⁵⁴ Прву седницу скупштине после проглашавања независности Србије,¹⁵⁵ отворио је кнез Милан у Крагујевцу (почетком јула), уз учешће представника из ослобођених предела.

Према члану XII, српске управне власти морале су да напусте освојено земљиште које није било обухваћено новим границама, у одређеном року.¹⁵⁶ У вези с тим избили су погранични спорови још у току важности Санстефанског уговора (током марта и априла 1878.), нарочито са Бугарском. Због улагања петиција и жалби европским силама због отцепљења од матичне земље, одлагано је повлачење српске управе са спорних подручја Трнског, Брезничког и кулског среза до почетка 1879. године, када је била извршена „предаја архива Трнског, Брезничког среза кнезу Александру Дондукову — Корсакову, руском привременом комесару за Бугарску, и архива среза кулског”.¹⁵⁷

Постављање нових граница Србије изазвало је прве две године бројне програничне сукобе, углавном као последицу неусаглашених и нерешених потреба и жеља пограничних становника. Нарочито је ових догађаја било „откако је међународна комисија, по одредбама Берлинског уговора, обележила границу између Србије и Бугарске, дижу се многе жалбе и с наше и с бугарске стране, од оних пограничних житеља којима је гранична пруга предвојила имања, оставивши им, на прилику, куће у једној држави, а њиве и ливаде у другој...” Жалбе су подносили и становници пограничних села на

152. Ј. Ристић, нав. дело, 229, 230 (село Мердар, ситнички басен).

153. Исто, 236.

154. Србија 1878, 583.

155. Чл. XLI Берлинског уговора.

156. Србија 1878, 265.

В.Л. Стојанчевић, Српска управа у Брезнику и Граову 1877/79. Зборник Филозофског факултета књ. XIV, св. 1, Београд 1979, 345—349.

Србија 1878, 247, 248, 625.

157. Србија 1878, 247, 248.

Арх. Срб. Мин. ун. дела, II—1878, Ф.XI/29; Ф.Х/115.

Тимоку због честог мењања корита ове реке, што опет, изазива ре- мећење односа на граници због потраживања с једне и друге стране за накнаде штете које чини ова река, нарочито на граничном под- ручју.¹⁵⁸ Због такве ситуације била је одређена мешовита међуна- родна комисија, са два представника из Србије и два представника бугарске владе, који су се састали у Неготину (1881) да би започели обиласак српско-бугарске границе од Тимока па до Патарице, до тромеће српско — бугарско — турске.¹⁵⁹ Слично је стање било и на српско-турском граници, јер „господа јевропски комесари који, го- дине 1878. и 1879. постављаху границу између Србије и Турске... понекад расправљаху гранична питања на начин малко чудан, нео- бичан”, па се тако и догодило да граница удари „посред среде” неке сеоске цркве или сеоске куће.¹⁶⁰

Бирократски начин придржавања одређених граничних линија пренесених са војне карте непосредно на сам гранични терен учи- нило је да је „између државе српске и државе бугарске постав- лена... међа. Та међа није никаква широка река нити какво непре- лазно било. То је, просто, једна пруга провучена преко села, преко њива и ливада, преко винограда и другога засебног имања. Ласно је разумети да је сама та пруга повредила многи и многи интерес, и да те повреде треба некако намиривати... Али, судботворци бал- канских народа у Берлину, не имајаху кад бавити се таквим сит- ницама, за њих не беше ништа... ни традиција историје, нити било планина! Они поставише границу како им беше брже и наручније... тако... свуда где се год... радио о нама без нас! На балканским народима је да покажу колико разумеју свој положај и своје трајне интересе” — закључио је један од наших чланова међународне ме- шовите комисије, одређен да са осталим члановима коригује по- стављене, очигледно на брзину, импровизовано, нове границе Србије, према одлукама Берлинског уговора.¹⁶¹ Колико су балкански народи тада успели да схвате свој положај и да искажу овој комисији своје интересе, то се, свакако могло видети из великог броја пограничних сукоба, неспоразума, пребегавања, злоупотреба и зулума, упада гра-ничних и пљачке имовине и стоке, шверца, разних насиља од стране пограничних власти са оне стране српске границе, према Бугарској и Турској, нарочито у време обележавања границе.¹⁶²

Условљена новим државним границама по одлукама Берлинског уговора, административна подела Краљевине Србије, после укидања „управа ослобођених предела” од 1877/78. године извршеним према Закону о управљању ослобођеним пределима,¹⁶³ изменењена је у пог- леду пограничних округа и срезова, у којима је, одузимањем пог- раничне територије која није припадала Србији по Берлинском уго- вору (углавном срез кулски, пиротски, вучитрнски) било смањено ад- министративно подручје. Од раније образованих шест округа, по-

158. Арх. Срб. Мин. ун. дела, II—1882, Ф.ХI/3; Ф.Ш/82; 1883, Ф.VIII/55.

159. М. Ђ. Милићевић, С Дунава на Пчињу, 228.

160. Исто.

161. Исто.

162. Ј. Ристић, Дипломатска историја I, 260.

В. Н. Стојанчевић, Етничке промене и миграциони кретања, 106.

163. В. Н. Стојанчевић, Лесковац и ослобођени предели, 30, 84.

сле Берлинског конгреса територија ослобођених предела је подељена на четири „нова округа”: нишки, пиротски, топлички и врањски. Издавањем дефинитивно израђене нове географске карте Србије и „описом заузетих земаља” у ослобођеним крајевима, које је издало Министарство војно, а службено објавило Министарство унутрашњих дела 15. октобра 1878. године, ослобођени предели су дефинитивно били укључени у општи економски, друштвени и културни живот и у матичну етничку заједницу.

Први попис насеља и становништва на територији ослобођених предела извршен је између 22. фебруара и 22. марта 1879. године,¹⁶⁴ у коме су дати само главнији подаци о затеченом стању етничке и демографске структуре, непосредно по укидању стarih управа области, формираних после Санстефанских разграничења Србије, и првих окружних и среских управа, основаних у мају 1878. године. У компаративном прегледу резултата „пописа људства у ослобођеним крајевима” из 1879. и другог, потпунијег пописа из 1884. године, најбоље ће се уочити промене у административној подели и популационим кретањима у ослобођеним пределима у првим годинама слободног националног развоја. Потребно је напоменути да су се вршиле знатне измене у административној подели унутар појединих округа на територији ослобођених предела, пре свега у распореду и обиму општина по броју становника, а не према броју насеља, како је то вршено у првој административној подели из 1879. Ово указује на чињеницу да су, већ на самом почетку, наступила знатна популациона колебања и демографска динамична кретања. У првим годинама слободног развоја, нарочито оних делова ослобођених предела који су одмах у првим месецима и у првој години слободног живота били угрожени наглим депопулационим процесима, услед емиграционих покрета и нових унутрашњих миграционих померања и прегруписавања локалног становништва, била су честа административна прераспоређивања села у оквиру територија општина и општина у оквире територија срезова у новим окрузима. У компаративном прегледу архивских извора и службених статистичких података, овај се пример може најбоље приказати на првој административној подели округа нишког (за 1879) и променама у његовој административној подели у 1881/84. години (Табела 1):

Последње деченије XIX века (1890) нишки округ је укинут, образован је топлички округ, са градском управом Ниша као одвојеном управном јединицом. На подручју топличког округа била су образована четири среза: добрички, заплањски, косанички и нишки, док је белопаланачки срез приодат пиротском, а јабланичком, из топличког — врањском округу. Лесковачки срез приодат је округу врањском. На подручју округа топличког било је распоређено, у 63 општина, укупно 389 села.¹⁶⁵

Сличне су се промене извршиле и у административним поделама осталих округа у ослобођеним пределима од 1879. до 1890. године. Тако су до краја 1885 — 1886. године „да би се отклонила...

164 Исто, 88.

Државопис Србије књ. XI, 54—57, Београд 1882.

165. Статистика Краљевине Србије књ. I, Београд 1893, Пети део, XIII.

Табела 1

Административна подела округа нишког 1879 — 1884. године

Назив среза	Број општина	Број насеља	Број пореских глава
1879. године:			
1. заплањски	14	55	3 763
2. лесковачки	14	79	7 064
3. власотиначки	16	52	6 108
4. нишки (без града)	16	65	4 961
укупно 4 среза	60	251	21 896
1881. године:			
1. заплањски	7	58	3 881
2. лесковачки	10	78	6 813
3. власотиначки	7	45	4 300
4. нишки	8	65	5 197
укупно 4 среза	32	246	20 191
1884. године:			
1. власотиначки	12	58	6 395 (ожењених м.)
2. лесковачки	11	100	6 395 (ожењених м.)
3. нишки	18	106	8 827 "
укупно 3 среза	41	264	23 804 "

неједнакост" у погледу неуједначености временских термина у попису људства у појединим окрузима Србије 1884. године, и у груписању општина по срезовима, „груписане општине" у округу пиротском (1855), врањском (1866), нишком (1866), и у топличком (1866). Према овом поновном груписању општина, извршеном „на основу чл. 1 и другог одељка члана 3, Закона од 25. октобра 1886. године о укидању државних надлештава", била је укинута „канцеларија среза" височког, заплањског и добричког, која су насеља била придодата под надлежност срезова у оквиру новообразованих срезова у округу пиротском, врањском и топличком.¹⁶⁶

Као образложење за поновно прегруписавање и распоређивање општина у архивским изворима се наводи најпре потреба за равномерним броју становника, односно популационом равнотежом, у одређеним административним јединицама, општинама, на територији срезова у ослобођеним пределима, исто као и у „старим окрузима" Србије, у смислу административног изједначавања са њима „нових округа". Као један од значајних разлога за прегруписавања општина из среза у срез истог, или суседног округа, наводи се на-

166. Државопис Србије књ. XVI, Београд 1889, с. VII, VIII.

рочито неразвијеност комуникација, као што је то било, на пример, са општином брестовачком у срезу лесковачком и великотрњанском у истом срезу, у којој је нарочито био „незгодан терен, те јој се не може више ни једино село продати”, или неке општине у срезу власотиначком, где је „врлетан” терен планински онемогућавао (због конфигурације земљишта) припајање или одвајање села општине каланске од суседних општина, са мањим бројем села, и сл. Из округа врањског, на пример, нека села су, због близине среске канцеларије, припајана општинама среза власинског, а нека су села из нишког округа, у срезу лесковачком, због удаљености од среске канцеларије и непостојећих комуникационих веза „преко воде где ћуприје нема”, приоддавана, опет, општинама у суседним срезовима округа врањског, док су се, из истих разлога, нека села у општинама среза нишког приоддала општинама среза белопаланачког у округу пиротском, итд.¹⁶⁷

У попису становништва и насеља из 1884. године извршен је званичан премер површине Србије „по рачуну руског генерала Стрелбицког”, према коме је површина земљишта „нових округа” захватала $10\,792,1\text{ km}^2$. Распоређено на округе, ово земљиште је захватало: у врањском округу 3,94%, нишком 5,52%, пиротском 5,55%, и топличком 7,57% укупне површине. Према површини територије, био је најмањи врањски, а највећи топлички округ. По густини насељености, исте године били су најразвијенији окрузи нишки (до 50 становника на 1 km^2), пиротски (до 40), док је округ топлички био захваћен врло јаком депопулацијом (само до 20 становника на 1 km^2), а округ врањски затечен са доста проређеним становништвом (до 30 становника на 1 km^2). Укупан број насељених места у „новим окрузима” био је у истој години 989, у односу на „старе” округе у Србији, у којима је било 2 254 насељених места, на три пута већој територији од земљишта ослобођених предела, што свакако указује на доста неразвијена насеља и знатно проређену популацију ослобођених предела у односу на територију Србије до 1878. године. У новим окрузима било је затечено (у нишком и врањском) 10 — 12 насеља на 1 km^2 , у пиротском 15 — 18, а у топличком само до 10 насељених места.

Ако би се подаци службеног турског статистичког пописа из 1873 упоредили са првим и другим српским пописом ослобођених крајева могло би се уочити да је територија ослобођених предела захватала простор нишког мутесарифлика у косовском вилајету, а да су четири „нова округа” захватала територију бивших каза нишког мутесарифлика: нишке, лесковачке, врањске, пиротске, прокупачке, куршумлијске, која је, са трнском казом, износила 240 миљ^2 , што приближно представља простор од $10\,927\text{ km}^2$, колико су обухватале територије нових округа.¹⁶⁸

Према попису из 1884. године, територија ослобођених предела била је, према величини површине административних целина, подељена по окрузима, у следећим размерама:

167. Арх. Срб. Мин. ун. дела. Президијал 1878 — 1882.

168. В. Н. Стојанчевић, Лесковац и ослобођени предели, 11—13 (табела).

округ врањски — на простору од 1,915.0 km², или 17,4% укупног земљишта ослобођених предела;

округ нишки — на простору од 2,681.0 km², или 24,4% укупног земљишта ослобођених предела;

округ пиротски — на простору од 2,697.0 km², или 24,5% укупног земљишта ослобођених предела;

округ топлички — на простору од 3,679.0 km², или 33,5% укупног земљишта ослобођених предела;

Укупно територија нових округа 10,972.0 km²

Према наведеним подацима, може се уочити да је топлички округ, са ниском стопом густине насељености, по територији најпространији, док су гушће насељени окрузи, захватали управо знатно мање територије, као што је то био случај, на пример са нишким и пиротским округом. Врањски округ, као погранични према турској, имао је најмању територију. Ове нескладности у територијалној подели округа у 1884. години посебно истичу подаци о густини насељености, чије стопе достижу веће цифре у нишком (45 — 50), пиротском (35 — 40), у врањском (25 — 30), и топличком (до 20 становника на 1 km²), као најнижим. У поређењу са „старим окрузима“ краљевине Србије, ослобођени предели су били слабије насељени, и по густини насељености могли су се упоредити са ондашњим окрузима пожаревачким (нишки), крушевачким (пиротски), ужичким (врањски), док за топлички нема поређења у погледу најслабије насељености.¹⁶⁹

После административних промена у ослобођеним пределима 1885. и 1886. године, било је усклађивања у погледу равномерније поделе територије по окрузима, и груписања општина по броју насеља и становништва. У 1890. години у ослобођеним пределима била су пописана три, уместо ранија четири округа, са следећом поделом површине земљишта:¹⁷⁰

169. Државопис Србије XVI, с. VIII. (Карта).

170. Статистика Краљевине Србије I, Део пети, XIII, XXII.

Округ врањски, са пет срезова;	укупном територијом:	број општина — села,
јабланички	4 196,7 km ²	варошица
лесковачки		383 села
масурички		18 засел.
польјанички		2 вароши
пчињски		1 варошица
Округ пиротски, са четири среза:	3 142,8 km ²	68 219 села
белопаланачки		60 засел.
власотиначки		1 варош
лужнички		2 варошице
нишавски		
Округ топлички, са четири среза: (и град Ниш)	3 632,6 km ²	63 389 села
добрички		21 засел.
заплањски		2 вароши
косанички		1 варошица
нишки		
Укупно у три округа — 13 срезова:	10 972,1 km ²	196 оп. 991 села
		99 засел.
		5 вароши
		3 варошице

Овим променама свакако је био циљ да се расељени топлички округ укључи у развијеније економске и административне целине, у смислу економског и демографског унапређивања и опорављања овог ретко насељеног подручја у првој деценији после ослобођења. То исто се може уочити и за погранични, економски неразвијен врањски округ, у који је такође укључено подручје економски и демографски развијенијих крајева ослобођених предела, у смислу бржег развијања овог иначе пасивног планинског подручја ослобођених предела.

За разлику од „старих округа“ Србије после 1878. године „нови окрузи“ су у погледу броја и територије општина, као и демографској структури, били развијенији: на једну општину у ослобођеним пределима долазило је око 2 098 становника, (а у просеку до 150 становника по једном насељу), а у старим окрузима општине су захватале територију са највише до 1629 становника.¹⁷¹ Међутим, у старим окрузима су општине обухватале развијенија насеља од насеља у новим окрузима, па их је било у мањем броју на територији једне општине.

Према густини насељености, у новим окрузима је долазило; у 1890. години: у врањском округу 31 — 35, у пиротском 35 — 40, а

171. Исто, XXV, XXVI, XXIX.

у топличком, као и у пиротском, $36 - 40$ становника на 1 km^2 . Ако се ти подаци упореде са подацима из 1886. године, стиче се утисак о поремећености у густини насељености, нарочито округа топличког, што је свакако последица досељавања и административних промена. Међутим, у погледу броја насељених места, на 1 km^2 нема већих разлика: равномернији је распоред насеља у сва три округа. Тако је сада и подручје расељених топличких насеља попуњено колонизацијом новим становништвом, било готово изједначено са осталим подручјима ослобођених предела у погледу насељености.

2. Етнички процеси у Топлици и ослобођеним пределима после 1878. године (до краја XIX века)

Уласком српске војске у ослобођене пределе у току и по завршетку српско-турског рата 1877/78. године, у њима је затечена врло сложена и колебљива етничка и демографска ситуација, као последица овог рата, која је, у интензивним осцилацијама, трајала све до краја 1879. године, да би се до краја девете и већ почетком последње деценије XIX века, почела стабилизовати у смислу етничких и популационих изједначавања са осталим крајевима Србије у новим границама.

Ако би се упоредили подаци о етничкој и демографској ситуацији територије ослобођених предела у оквиру нишког мутесарифлика (косовског валајета) из 1873. године, у шест његових каза (нишкој, пиротској, врањској, лесковачкој, куршумлијској и про-купачкој),¹⁷² са подацима првог српског пописа из 1879. године у ослобођеним пределима, могу се уочити прва крупна и коренита етничка и популационна померања и прегруписавања на овом подручју.

Из наведених турских статистичких извора, који приказују стање неколико година уочи спрско-турских ратова, види се да је укупно српско становништво у наведених шест каза нишког мутесарифлика, које су се поклапале углавном са територијом ослобођених предела 1878., представљало око 77,7%, а у турско — арбашко — черкеско (мухамеданско) становништво око 22,3% од укупног пописаног мушког становништва. Према насељености ових каза, српско становништво је, по броју пописаних дома, чинило око 70,3%, а турско становништво око 29,7%. Као што се види, становништво ослобођених предела непосредно пред рат 1876., 1877/78., било је претежно спрско, како у сеоским тако и у варошким насељима, изузев Куршумлије и Прокупља, где је спрско становништво било скоро расељено. Према матерњем језику, у истом наведеном турском статистичком извору, становништво у шест каза нишког мутесарифлика било је етнички хетерогено: спрско у највећем броју, затим турско, издиференцирано по етничкој припадности на „Турке”, који говоре турски, у малом броју, настањени у варошима Нишу и Пироту, затим Арнаути, уз Турке настањени у Врању, и Лесковцу, где се говорило мешовито, „арнаутско-турски”, док су Прокупље и Куршумлија — подручје претежно настањено Арнаутима, и у малом броју спрским становништвом.

172. В. Н. Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели*, 11—13 (табеле I—III).

По социјалној структури, како се из наведених турских статистичких пописа види, издвојене су, по фискалним обавезама, категорије урбане и руралне популације (хришћана и „мухамеданаца“).

Ови подаци, упоређени са подацима првог српског пописа становништва из 1879. године, могу да укажу на главније промене у етничком и демографском развоју ослобођених предела у првој години слободног живота у новим границама Србије, у време од 1878 — 1879. године. Овим променама управо започиње низ значајних и сложених етничких процеса и динамичних демографских кретања, који ће трајати све до краја XIX века.

Како је изгледала етничка структура ослобођених предела у периоду од 1879. до краја XIX века могу да прикажу компаративни подаци по окрузима у Табели 2.¹⁷³

Етнички сложена ситуација у ослобођеним пределима затечена је 1878. нарочито у окрузима нишком и врањском, у којима је прве деценије после ослобођења заостао знатан број „турских поданика“, „мухамеданаца“, већим делом као турско-арбанашког, у мањем броју као циганског становништва. Такође је у знатном броју зате-

Табела 2

Преглед етно-демографске структуре ослобођених предела после ослобођења 1878. до краја XIX века

Окрузи	Година пописа	Укупан број становника	Број становника према етничкој припадности								Укупан број иностраних стан.	
			Срби	Тури		Арнаути „мухамеданци“		Цигани		Јевреји		
				0	1	2	3	4	5	6	7	
Нишки (Ниш вар.)	1879.	143.089	139.668	—		2445	—	1076	—	—	—	3421
	1884.	135.600	130.950	375	25		1980	1001	153	34	4650	
	1890.	19.877	16.923	213	29		933	832	141	21	2954	
Пиротски	1879.	68.707	67.527	—	—	824	—	360	—	—	—	1184
	1884.	77.922	76.545	—	—		889	334	15	34	1377	
	1890.	120.585	118.823	94	—		1219	284	38	34	1762	
Врањски	1879.	56.613	54.362	—	—	2251	—	—	—	—	—	2251
	1884.	68.326	65.870	11	50		1640	3	36	4	2456	
	1890.	149.282	144.115	380	1654		2699	113	168	45	5167	
Топлички	1879.	39.954	38.900	—	—	1047	—	—	—	—	—	1054
	1884.	73.133	69.901	12	1742		1351	17	76	22	3232	
	1890.	121.382	119.153	19	17		1766	37	250	8	2229	
Укупно у новим окрузима:	1879.	308.363	300.457	6567	мухамед. (тур.)							
	1884.	354.981	223.266	398	арб. циг.			1436	—	—	—	7910
	1890.	411.126	399.014	706		1816	5860	1355	280	94	11715	
						1700	6617	1266	597	108	12112	

173. Државопис Србије књ. XI, 4—51, 56, 57.

Државопис Србије XVI, 256—263.

Статистика Краљевине Србије I, Пети део, 20—23, 62—64.

чено етнички мешовито становништво у округу топличком, углавном бројније арбанашко и нешто черкеског (у Прокупљу и селу Мрамору), а мањим делом преосталог српског стариначког становништва; и у пиротском округу, у коме је био затечен само мањи број турског и циганског становништва. Јеврејско становништво, као инородни слој, затечено је у мањем броју, углавном у варошима у ослобођеним крајевима, и то у Нишу и Пироту у знатном броју, док у другим варошима готово није било тих становника, осим као привремено настањених нишских и пиротских јеврејских трговаца (у прокупачкој и врањској чаршији). Малобројно черкеско становништво исељено је из тих крајева (углавном из прокупљанског краја, околине Беле Паланке, у округу нишком), још у току рата, повлачећи се за турском војском. У првом попису из 1879. године циганско становништво није посебно издвајано из категорије турско-арбанашког, или мухамеданског становништва. У каснијим пописима (из 1884. и 1890) ово је становништво било пописано, а као бројније затечено је у округу врањском, топличком и нишком, мањим делом као сеоско, а претежно као варошко становништво. Међутим, њих је било у мањем броју у вароши Пироту и пиротским селима.

Осим наведеног инородног становништва, које је пописано са српским, коа најбројнијим становништвом ослобођених предела, било је у знатно мањем броју, још и грчко-цинцарских становника хришћана. Њихов је број у пописима могао бити претежно само приближно констатован, пошто је то становништво, посредством православне цркве, представљало конфесионално једну заједничку категорију са српским становништвом, и као „хришћани” у Турској, већ је било прошло кроз снажан процес етничке и културне асимилације, у заједничком животу са српским становништвом током скоро једног века од њиховог досељавања у ове крајеве (после пропasti Москопоља). У врло малом броју затечено је, углавном у Нишу, међу варошким хришћанима, и Јермена, који су се касније или асимиловали или су се иселили ван Србије.

То су били инородни становници затечени међу хришћанима и мухамеданцима у ослобођеним крајевима 1878., од којих се највећи део, већ првих година по одласку Турака иселио, док је други, мањи део, као „заостали турски поданици”, остао још неко време у овим крајевима, или се, као Цигани, трајно настанио и асимиловао са српским становништвом или са преосталим арбанашким становништвом топличког и врањског округа.

После 1878. године међу инородним досељеницима у варошима у ослобођеним крајевима појављују се, углавном становници придошли из западноевропских земаља, уз аустро-угарске војне и дипломатске мисије, и инострана трговачка и занатска представништва, или као занатлије и трговци који су развили своју делатност у овим крајевима одмах по успостављању српске управе. Као страни досељеници јављају се први пут у варошима ослобођених крајева у мањем броју и досељеници из других суседних словенских земаља, а такође и досељеници из разних југословенских земаља и крајева под тубинском, турском и аустро-угарском влашћу, било као чиновници, занатлије, трговци, било из редова црквених и просветних

представника, који, уз остале странце, учествују у првим почецима општег економског и културног преобрађаја ослобођених крајева, као носиоци нових културних утицаја западне Европе и просвећених словенских земаља, Пољске и Русије.

Тако је у табелама пописа из 1884. и 1890. године „тубе народности“, „друге народности“ (према материјем језику и народности), осим затеченог инородног хришћанског (цинцарског, грчког, јерменског), и „турског“, „мухамеданског“ (черкеског, арбанашког и циганског), јеврејског, у време ослобођења 1878, било пописано и становништво страног порекла, кога до тада није било у варошима ослобођених предела, међу којима у знатном броју: Немци, Мађари, Италијани, Енглези, Французи и Румуни, као „Несловени“, а од „Словена“ — Руси, Пољаци, Чеси, Бугари и југословенски досељеници, Хрвати и Словенци, као „аустроугарски поданици“. Како је ово страно становништво било заступљено у новим окрузима могао би да прикаже следећи преглед података пописа из 1884. и 1890. године:

Табела 3.

Округ: — варош села	год. пописа	Број странаца „Несловена“							„Осталих Словена“						
		Енглези	Французи	Немци	Маџари	Талијани	Румуни	Руси	Польаци	Чеси	Словаци	Бугари	Хрвати	Словенци	
Нишки 1884.															
варош	7	36	473	101	207	7	8	37	72	33	4	—	37	2	7
села	—	4	3	—	10	5	—	—	1	4	—	—	2	5	
1890.															
варош	2	15	318	79	20	185	6	26	63	8	14	40	40	9	
села	—	—	—	—	—	15	—	—	—	—	4	—	—	—	
Врањски 1884.															
варош	—	9	7	3	7	4	—	—	2	—	—	2	10	—	
села	—	14	24	—	105	—	1	—	7	—	—	4	4	12	
1890.															
варош	—	—	13	7	10	2	—	—	20	—	2	—	1	4	
села	—	—	13	1	12	10	—	—	—	—	10	—	1	11	
Пиротски 1884.															
варош	—	3	11	9	4	1	1	3	5	—	—	1	3	4	
села	—	—	1	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
1890.															
варош	—	—	18	5	15	1	—	—	4	3	34	2	—	—	
села	—	—	5	3	10	1	—	—	—	—	23	6	2	2	
Топлички 1884.															
варош	—	—	1	1	—	—	3	1	—	—	—	—	—	—	
села	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1890.															
варош	—	—	8	2	—	1	—	—	12	—	—	4	12	6	
села	—	—	6	—	20	—	—	—	2	—	4	—	—	6	

Према резултатима пописа становништва у ослобођеним пределима из 1884. и 1890. године, број „инородног“ становништва, „странаца“, који су били подељени у две категорије, у „Словене“ и „Несловене“, био је колебљив, како у појединим периодима тако и у погледу места и административних подручја у којима су били пописани у то време. У 1884. години у варошима ослобођених крајева било је пописано 10,33% (5630) од укупног броја пописаног варошког становништва нових округа, док их је у селима било само 1,86% од укупног броја пописаног сеоског становништва ослобођених предела. У 1890. години у варошима ослобођених предела било је пописано знатно мање странаца — само 4,84% (12 112), а у селима нешто више него у претходном попису — око 3%. Премда је, у погледу цифарском, апсолутни број који даје збир пописаних странаца у варошима и селима нових округа 1890. очигледно већи од укупног броја пописаних странаца у 1884, он је мањи у релативном односу јер број странаца је ипак, с обзиром на наглији прираштај становништва у годинама 1884 — 1890. у новоослобођеним пределима, знатно опао 1890. нарочито у варошима. Известан пораст броја странаца у сеоским насељима 1890. године можда је настао због тога што је од 1880. године отпочела изградња железничке пруге Ниш — Солун, кроз јужноморавски предео и околна сеоска насеља, у којима се један део оних странаца, који су придошли као радници и техничко особље иностраних компанија за изградњу ове важне међународне комуникације, дуже време, па чак и стално, задржао у сеоским насељима ослобођених предела уз моравско-вардарску железничку линију. Такође се и упадљиво опадање броја странаца у варошима ослобођених предела, можда, може разумети као последица преношења иностраних дипломатских и трговачко-банкарских представништава из Ниша у Београд. При том такође треба увек у овом периоду водити рачуна и о природном прираштају становништва нових округа, који, свакако, умањује процент пописаног стратног становништва у односу на претходни попис из 1884. године.

У том смислу би се могли компаративно анализирати резултати пописа странаца по окрузима у ослобођеним пределима. Тако се, према попису из 1884. године може констатовати да је било највише инородног становништва у вароши Нишу (12,8%, или 3 892 становника), затим у Врању (7,84%, или 744), Пироту (8%, или 810), а најмање у Прокупљу (184, или 3%). У селима је највише инородног становништва било у округу топличком (4,45%, или 3 048), врањском (4,42%, или 1 212), док их је у осталим окрузима било сасвим мало или их није било никако (мање од 1%). У 1890. години овај однос инородног становништва према српском становништву мења се утолико што у варошима нових округа инородно становништво бројно опада у вароши Нишу (14,8%, или 2 954), а такође опада и бројно српска популација, што повећава само процент инородног становништва у вароши; у Врању њихов број знатно опада (4,8%, или 1 095) у односу на нагло повећање српске варошке популације; у Пироту такође (бројно и релативно) опада број странаца (5% или 773), док у варошима округа топличког њихов број је најмањи (3,6%, или 224). У селима нових округа исте године инородно стано-

вништво је пописано углавном у нишком и врањском (у првом 1,7%, или 2 005, у другом 3,2% или 4 072), док их је у пиротским селима било најмање, (0,8%, или 989), а у топличким селима није их било уопште. Свакако због радова на железничкој магистрали Ниш — Солун и Ниш — Софија, добар део инородног становништва, као радници и занатлије померао се према сеоским насељима ослобођених крајева уз железничку магистралу, док је мањи део остајао у варошима, као трговци, индустријалци и мајстори нових заната, дипломатски представници и војни стручњаци.

Како се у статистичким изворима бележи, у 1884. години „од становника туђе народности било је у новим окрузима највише Цигана и Арнаута; најмање је било Руса и Енглеза”.¹⁷⁴

Као значајна демографска одлика, коју бележи српска статистика у подацима о новим окрузима, уочена је појава дефицита женског становништва, осим код странца Јевреја, Мађара и Немаца, код којих има релативно више женског него мушки становништва.¹⁷⁵

Према конфесионалној припадности, становништво ослобођених предела је у првим српским статистичким пописима сврставано, као и у ранијим турским, у две основне категорије — хришћанско и муҳамеданско, као већи део, и јеврејско „мојсијевце” — као малобројну конфесионалну и популациону категорију. До ослобођења од Турака, у категорију хришћана убрајано је само српско становништво, а у категорију „муҳамеданаца”, убрајано је „турско — арнаутско — черкеско и циганско” становништво. После 1878. године, категорија хришћанске популације употпуњена је још са становништвом „католичке и протестантске вере”, а муҳамеданско становништво су представљали, углавном, заостали у Србији арбанашки и цигански „турски поданици”. Конфесионална припадност је и у првим српским пописима, а делимично и до краја века, као и у ранијој турској статистици, обележавала и етничку припадност, с тим што се у категорији хришћана већ од почетка издавају странци хришћани, „туђе” конфесије. Тако су, на пример, словенски и „несловенски” народи били подељени, по хришћанској конфесионалној припадности, на католике и протестанте, у чему су се изједначавали са европским инородним становништвом — Немцима, Италијанима, Французима, Енглезема и Мађарима, док се са православним становништвом изједначавају Руси и Румуни, као и део покрштених муҳамеданаца Цигана и Арбанаса, „турских поданика”. То се најбоље запажа у разликама у броју становништва по народности и „матерњем језику”, у односу на број становника по конфесионалној припадности.¹⁷⁶

С обзиром на то да су међу хришћане у Турској убрајани становници на територији новоосноване бугарске државе после 1878. године, у непосредном контакту и суседству са српским јужним областима, то су током XIX века, а у турским и другим иностраним историјским изворима још и раније, и српско становништво, пого-

174. Државопис XVI, с. XXVII, XXVIII, XXXI.

175. Исто, XXVIII.

176. Исто, XXII.

тову оно на турским феудалним поседима и њиховој околини, погрешно је уписивано као „бугарско”. Тако се у литератури из XVII века, на пример, Јужна Морава називала „Бугарска Морава”, (у народу — Бугар-Морава) а Западна и Велика Морава — „Српска Морава”, и сматрале се етничком границом између српског и бугарског етничког подручја. Према њима је и „Халаџа Хисар у Бугарској”, (Крушевача).¹⁷⁷

Исте грешке јављају се и у путним белешкама странаца који су пролазили кроз ове крајеве током XIX века. Тако је и Ами Буе, у својим познатим *Записима из Европске Турске*, обележио „бугарску популацију” у области „Горње Мезије... концентрисану у долинама и планинама између Мораве и пута од Ниша за Софију”.¹⁷⁸ Такође нешто касније, почетком друге половине XIX века, и немачки научник, географ и путописац Ј. Г. фон Хан, становнике ослобођених предела назива „бугарским” становницима, и њихов положај упоређује не са стањем у бугарским областима, него са положајем хришћанске раје и кметова на турским спахилуцима у Босни (господарлуцима, чифлуцима).¹⁷⁹ Међу турским поданицима он разликује „Албанезе” и „Цигане”, које заједно са „бугарским” хришћанима, сматра становницима на подручју које почиње „од српске границе”, јужно од Јастребца, и простире се у Турској, у области Топлице, Јужне Мораве и Нишаве, са њиховим притокама. Као привремено становништво на том подручју Хан запажа Черкезе и „грчке трговце.”

Међутим, у пописима становништва, које су хришћански свештеници вршили на основу преписа турских пописа 1860-их година у ослобођеним пределима, у области Пољанице и врањско-граделичког подручја, патронимика и топонимија је очигледно српско, чиме се унеколико исправљају учињене грешке странаца који су готово у исто време путовали кроз ослобођене пределе.

Већ у годинама непосредно пред српско-турске ратове (1871) у страној литератури се налазе и студије о ослобођеним пределима у ратовима Србије са Турском 1876, 1877/78, који добијају и службени назив у европској дипломатији као „Турска Србија” или »Türkisch Serbien«, означени као предео „између Дрине... Увца, Саве, Дунава и Мораве, са Ибром и Рашком”, као границама.¹⁸⁰ Читаво подручје ослобођених предела у овим изворима обухваћено је регионима између „Мораве и Нишаве”, и „Мораве и Топлице”, и задржан је само хидроним „Бугарска и Српска Морава”, док се становништво одређује као српско. Ф. Каниц је такође, као странац и научник, кроз ове крајеве прошао у више наврата и оставио документовану студију о историјским приликама, етничкој структури и културним одобјевима, у пресеку од римских културних слојева до насељавања словенског становништва и формирања византијских и српских средњовековних државних територија на овом подручју, пратећи културни развој ових крајева током периода турске вла-

177. С. Новаковић, *Белешке из српских земаља од године 1669*, СКА, Споменик IX, Београд 1891, 38, 39.

178. А. Буе, *Recueil*, 82, 83, 85.

179. Ј. Г. Хан, нав. дело, 8, 10, 13, 17.

180. П. Кукољ, нав. дело, 29—30, 94—107.

давине, све до ослобођења 1878. године. Нарочито је са много детаља описао историјске и културне прилике у ослобођеним пределима током XIX века, од времена првог српског устанка, познатих историјских догађаја у време „нишке“ и „пиротске буне“, а посебно из времена свог првог путовања овим крајевима у току 1864 — 1870/71. године, када управо и даје доста поуздане податке о етничкој ситуацији у овом делу Турске Царевине. Од 1878. године до краја XIX века, он је још у неколико путовања прошао овим крајевима и марљиво записао многа запажања о етничким и културним променама у њима у новим историјско-политичким приликама, пружајући поуздане статистичке податке о етно-демографској ситуацији на овом подручју. Описивао је до 1878. године турско становништво у његовој етничкој шароликости, уочавајући разлике између оног првог, османлијског, „анадолског“ турског слоја, и арбанашко-черкеских и татарских придошлица у топличким, белопаланачким, нишким и пиротским насељима. Уз многе податке о комуникацијама и насељима, пружио је доста поуздану слику популационог развоја и миграционих кретања у тим крајевима до српско-турских ратова 1876. и 1877—78. године. Нарочито је дао значајне податке о новим границама Србије и становништву ослобођених предела после 1878, од санстефанског разграничења Србије и Бугарске, када је у српским границама била „пиротска каза са Брезником и Трном“, и од граница Србије одређених по Берлинском уговору, када почиње најгло да се мења етничка и популациона структура ослобођених предела, и њихов социјално-економски и културни развој. Тако је, дајући слику о „Нишевљанима“ после 1878, записао и њихову етничку структуру (1887-их година): било их је 21 056 укупно, а од тога „странаца“: 141 других словенских становника, 242 Немца, 31 Италијан, 45 Арнаута, 183 Румуна (Влаха), 135 Грка, 48 Југара (Мађара), 1018 Цигана, 419 католика, 26 протестаната, 812 Јевреја, 1114 муhamеданских Цигана, а остало су били српски православни становници. За Пирот наводи да је у њему остало само 638 муслуманских становника, а остало је 7 185 хришћана, који настањују и свих 30 општина у 80 села пиротске околине, односно нишавског среза, који укупно броји 50 535 душа. Такође расправља и о етничкој опредељености Пироћанаца и „бугарском питању“, као актуелном у његово време. Сличне податке даје и за варош Лесковац, у којој је, уместо некадашњих 900 турских кућа, и 4 500 муhamеданаца настањених у њима, затекао (1884. године) једва 60 „душа муhamеданаца“ у 15 кућа, а „од 8 цамија са 6 минарета“ (и то једну отворену) само три, и од 10 текија само једну, док је турско купатило било већ разорено. Већ 1888. у Лесковцу је затекао распродана турска имања и исељене Турке. Такође и о варошици Белој Паланци, као бившој „Мустафа Пашина паланка“, Каниц пружа податке о броју муслуманског становништва до 1878. (око 60 муслуманских кућа, „са 300 душа“) и малобројним хришћанима. Такође помиње Черкезе у њеној околини (Црвена Река), које се заједно са турском војском повукло и иселило у Турску. После ослобођења Бела Паланка се развила у варошицу са 455 кућа и 2 500 становника (1882.) Посебно помиње да је још 1861. у Црвеној Реци код Беле Паланке срео Татаре, чије је насеље бројало тада 25 кућа, а већ 1864. ту је затекао и 31 „чер-

кеску кућу у суседству", код „Шупљег Калка". Каниц је такође дао и бројне демографске податке о насељима ових крајева у разним периодима у којима је њима путовао.¹⁸¹ Такође је запазио и черкеску насеобину у околини Пирота, у Белом Пољу, која је расељена одмах после рата 1877. године, са повлачењем турске војске из Пирота. Пружио је доста поуздане податке и о јеврејском и грчком становништву у варошима ослобођених крајева у годинама после ослобођења од Турака.

На основу података Ј. Г. Хана, који обухватају период непосредно пред српско-турске ратове (1860. године), и података које пружа Ф. Каниц за период после 1878. године, могао би се, у главнијим оквирима, одредити етнички гранични појас између Срба и Арбанаса у ослобођеним пределима, као и мешовита српско-арбанијска етничка погранична насеља у њима. То је подручје Топлице и Косанице „јужно од Јастрепца", „долине Ветернице" до 1878. и „Масурица" у врањском округу, и „пусторечка села". Каниц је записао да су се „као мирни становници вратили Арнаути-повратници", у нишком, лесковачком, топличком и врањском крају, и да броје (после 1879) укупно око 4 000 душа.¹⁸²

Као архаичне појаве, Каниц је запазио и номадске скупине „Црновунаца", „Саракачана", на Власини и на Старој планини, у селу Ракошу, где их је било сваког пролећа, са њиховим овцама, коњима и колибама, где су производили сир качкаваљ. Сматрао их је, по антрополошким особинама и етнографским одликама, за „латинску расу".

О етничкој структури ослобођених предела прве значајне податке пружају литература и извори објављени у Србији после 1878. године. М. Ракић је дао синтетички пресек етно-демографских прилика у ослобођеним крајевима, на основу прве српске службене статистике из 1878. године, у познатим путописним записима у часопису „Отаџбина", у одељку под називом *Из нове Србије*.¹⁸³ Као етнички мешовите српско-арбанијске зоне ослобођених крајева, он је означио у описима област „среза јабланичког" у округу топличком, област „Голак" (Пуста Река), у коме је забележио „493 душе арнаутске", у расељеним арбанијским селима после рата, и један број пољаничких и масуричких „арнаутских" насеља, расељених после 1878. године.

О етничкој ситуацији ослобођених предела после 1878. до краја XIX века доста података налазимо у архивским изворима, у којима се помињу као становници вароши нових округа, углавном, поред Арбанаса и други малобројни „заостали Турци", Јевреји и странци из европских земаља, Грци и Цигани обе вероисповести (муслиманске и хришћанске).¹⁸⁴ Услед миграционих покрета, који се јављају у условима развоја ослобођених предела у новим државним границама Србије после Берлинског конгреса, овај број инородног станов-

181. Ф. Каниц, нав. дело, 126, 142 (ориг. В. II).

182. Исто, 216.

183. М. Ракић, нав. дело, 561.

184. А. С. МУД—II (Рег. 1879), Ф. 17/156; Ф. 11/226; Ф.4/157; Ф.12/52; Ф.11/170; Ф.16/92.

ништва у новим окрузима доста је променљив у првој деценији слободног живота, а у вези са променама у аграрним и економским односима у тим крајевима после 1878., нарочито у вези са колонизацијом расељених турских имања у новим окрузима становништвом из разних крајева Србије и суседних земаља, број странаца се знатно повећавао у појединим ослобођеним пределима.

3. Топлица као део етничке лимитрофне зоне ослобођених предела формиране после Берлинског конгреса 1878. године

Још у току рата 1876. и 1877/78. године погранични појаси насеља на српско-турском граници представљају ускомешано и етнички колебљиво подручје, у коме је најчешће привремено расељено и „ратом пострадало и опљачкано“ становништво било расуто по збеговима у блијој околини, у суседним пограничним селима на српској територији. Тако су настајале етничке лимитрофне зоне са обе стране српско-турске границе у 1876., и српско-бугарске границе у 1877/78. години, после Санстефанског примирја. У архивским изворима се наводи да је тада „у малом крајевима наше отаџбине страдао велики број породица, којима треба у помоћ притећи... да се храна... за пострадалу сиротињу... што пре набави...“¹⁸⁵ Таква је зона, на пример, формирана на територији сокобањског среза у Србији 1876 — 1877, где је био приграницни појас који су чинила села Рсовац, Преконози, Лабуково, Гојмановац, у којима је становништво проглашено за „ратне страдалнике, који су погорели и опљачкани“¹⁸⁶ Алексинац је, као погранична варош Србије, постао стечиште или транзитна тачка у миграцијама пограничног српског живља из Турске, а истовремено и средиште лимитрофне зоне, која је формирана још од времена обновљене Србије после првог и другог устанка, која није изгубила свој суштински значај у миграцијама и етничким кретањима становништва српског и уопште хришћанског у Турској све до ратова 1876. и 1877/78. После Берлинског конгреса, са одласком Турака из ослобођених предела, ова погранична зона престаје да постоји.

Постављање привремених граничних линија по одлукама Санстефанског примирја, искомпликовано питањима босанско-херцеговачким устаничким покретом и миграцијама, створили су колебљиве и привремене лимитрофне зоне у низу пограничних насеља на територији ужичког округа и Крушевца, где су пристизали „страдалници“ из босанских приграницних села у Турској и „ибарски усташа“, од којих се један део упутио, преко Крушевца ка ослобођеним пределима приграницног топличког округа. Истовремено је формиран такође привремен и колебљив лимитрофни појас, новом границом просечених насеља, расељених и ратом разорених, у ослобођеним

185. Историјски архив Ниш (даље: ИАН)
Зборник документа Сокобањског начелства Т. I, Ибр. 658/375, 705/408,
678/390, 712/113.

В. Н. Стојанчевић, Лесковац и ослобођени предели, 55, 56.

186. ИАН. Зборник, Сокобањског начелства, 655/333, 651/371, 652/372, 627/351,
569/314, 640/361.

АС ПО К—71/1, 2, 3.

пределима према Турској, на југу, и према новој бугарској држави, на југоистоку. На том простору је, до Берлинског конгреса, била формирана привремено шира етничка лимитрофна зона, која је значајно сужена одредбама Берлинског уговора о постављању дефинитивне границе Србије према Турској и Бугарској.

У кратком временском интервалу од Санстефанског „прелиминарија“ до коначног закључења мира између Србије и Турске по одредбама Берлинског уговора, на привремено образованим лимитрофним зонама отпочела су већ неизбежна етничка кретања и процеси, који ће се после коначног разграничења искомпликовати и проширити ван Србије и трајати све до краја XIX века и касније све до првог светског рата. А уз њих ће се бројни погранични спорови стално умножавати, и трајаће од 1877. и почетка 1878. године, до краја XIX века, искомпликовани емиграцијом „турских поданника“ из Србије и спровођењем аграрне реформе и закона о насељавању у ослобођеним пределима. Маса избеглог и у рату пострадалог становништва пограничних села према турској граници још од времена првог рата 1876, а у још већем броју у току и после завршетка рата 1877/78. наглрнула је у ослобођене пределе на слободна, напуштена турска имања, и поред строгих забрана првих српских војних и административних управа основаних у првим ратним месецима.¹⁸⁷ Ти ратни емигранти су углавном пребегавали на привремену лимитрофну, у рату расељену зону пограничних села према турској и бугарској територији, оточињући тиме етничка кретања и колебања. Погранични сукоби, с друге стране, утицали су, осим ратних страдања и несигурности, на процесе депопулације ових пограничних подручја, који су и после завршетка рата и закључења мира са Турском остали као једна од специфичних етно-демографских карактеристика подручја нових округа Србије. Од Санстефанског примирја до повлачења нових граница Србије свакодневне, или врло честе појаве у насељима дуж српско-турске и српско-бугарске границе били су сукоби становника ових села или придошлих „бежанаца“ са пограничном сатражом око „преноса хране, отете стоке, убиства бегунаца на граници“, или чести „упади Арнаута“ у топлички округ и страдања већ проређеног становништва ових села пре и у току последња два српско-турска рата.¹⁸⁷

Обележавањем границе између Србије и Турске по одлукама „уговора скlopљеног у Берлину 13. јула 1878., повучене су и невидљиве територијалне границе лимитрофних етничких зона у пограничним деловима нових округа, које су представљале колебљива и узбуркана етничка подручја са обе стране границе, како на српској, тако и на турској и бугарској пограничној територији. Та зона на српској страни протезала се према „кнежевини Бугарској“, од „старе административне границе софијског санџака“, од врха Китке, према Црном Врху, одатле ка Црвеној Јабуци, на Бабину Пољану, и „врхо-

187. Р. Павловић, *Исељавање Срба и Арбанаса у ратовима 1876, 1877—1878,* Гласник Етнографског института САН, књ. IV—VI, Београд 1967, 53—55.

В. Чубриловић, *Политички узроци сеоба на Балкану 1860—1880,* Гласник Географског друштва, св. XVII, Београд 1930, 43.

Србија 1878, 556, 569.

АС. МУД—II — 1879, Ф.19/150; Ф.XVI/168; Ф.14/36; Ф.16/45.

вима Стрешера”, према Власини, Црној Трави, идући на Дашчани Кладенац, гранични прелаз, одатле избијајући на планину Стол, и даље на Видлич, све до Радосина; други део је захватао погранична села на простору од Гољака, вододелницом „Криве Реке—Пољанице, Ветернице, ка Морави, до Ристовца, јужно од Врања повезујући се одатле са низом насеља ка Св. Илији и Бабиној Пољани,”, састајући се са првим описаним пограничним појасом села.¹⁸⁸ Топличка погранична села „према Косовском вилајету” представљала су трећу етничку лимитрофну зону у новим окрузима Србије, у којој су се од почетка укрштале нове досељеничке струје са затеченим староседелачким српским елементом, и придошли из разних крајева нових округа и ратним имигрантским струјама, у сталном сукобу са арбанашким исељеницима за границом, у Турској.¹⁸⁹

Нове државне границе Србије, постављене по одредбама Берлинског уговора, пресекле су природно и етничко залеђе ослобођених предела на њиховим источним и југоисточним регионима, према бугарској кнежевини, на југу — југо—западу, према Турској: залеђе Пирота и Врања, с једне стране, и Топлице и Куршумлије, с друге стране, а све на штету српске етничке територије, и у корист нове државне територије бугарске кнежевине и Турске.

У којој је мери био негативан утицај таквог новоствореног проблема етничких лимитрофних зона у ослобођеним пределима може се закључити нарочито по многим пограничним споровима, који су доводили и до дипломатских заплета између српске и турске, или српске и бугарске владе, нарочито у првој деценији по дефинитивном утврђивању нових граница Србије од 1878. године. „Откако је међународна комисија, по одредбама Берлинског уговора, обележила границу између Србије и Бугарске, дижу се многе жалбе и с наше и с бугарске стране, од оних граничних житеља”, којима је гранична линија онемогућила живот у насељима која су остала за границом, због чега су се они почели исељавати у унутрашњост ослобођене српске територије или оснивати нова насеља непосредно уз српску границу. Забележено је, такође, да је погранична ненасељена зона, на пример, јужно од Врања, према Турској, постала и жариште имиграције српског становништва из оближњих села из Турске, и да су на њој основана нова насеља.¹⁹⁰ Такође је забележено да је, на пример, српско погранично село Српски Самоков иза бугарске границе, било расељено после ослобођења 1878.¹⁹¹

Према томе, етничке лимитрофне зоне формиране 1878. на српском државном подручју, развијале су се у смислу интеграције етничког идентитета пограничног становништва, док су се на бугарској и турској државној територији развијале у смислу дезинтеграције и раслојавања етничког идентитета пограничног српског становништва. То потврђује управо историјски постанак и развој но-

188. В. Стојанчевић, Јован Ристић о питањима миграција, 129, 130.

189. АС МУД.П—1879. Рег. Но. 543: Депеша Начелства топличког Начелству јабланичком; Ф.XIX/133.

190. АС. МУД.П — 1887. Ф. XVIII/122.

191. М. Ђ. Милићевић, С Дунава на Пчињу, 228.

АС. Министарство финансија. Књига распореда порезе на земљишта.

Округ пиротски 1884/85. (срез лужнички, насеље Царев Дел).

вих етничких лимитрофних зона на српско-бугарској граници у годинама после првог светског рата (1920), када је погранично бугарско становништво „новодобијених“ предела (Цариброд и Босиљград) било интегрисано са становништвом оних пограничних бугарских села, у којима је српско становништво, за нешто мање од пет деценија, било потпуно бугаризовано, за разлику од заосталог бугарског пограничног становништва, које је сачувало свој етнички идентитет све до наших дана. То се најбоље уочава на примеру бугарске популације у данашњем димитровградском крају, где се одржава школска настава на бугарском матерњем језику, и на примеру села Пресеке, у Лужници, у пиротском крају, у коме је стара српско-бугарска граница преполовила село, тако да је његова половина била у саставу бугарске државне територије све до 1920. године, где је српско становништво бугаризовано, и задржало бугарски језик после прикључења матичној територији, и до данас остало, као посебно насеље, део бугарске мањинске етничке и националне јединице. Међутим, етнички развој становништва у пограничним зонама ослобођених предела према турској државној територији вршио се у сасвим супротном смеру: заграницно српско становништво очувало је свој етнички идентитет све до коначног интегрисања области у саставу делова „Старе јужне Србије“, који су 1912. године престали да постоје као турске провинције.

ГЛАВА ТРЕБА

I Колонизација у Топлици и ослобођеним пределима у новим границама Србије после 1878. године до краја XIX века

1. Правци, интензитет и фреквенција миграционих покрета после 1878. године

Док су се током 1876. и 1877/78. године ратне миграције са подручја ослобођених предела, тада у оквиру „српских земаља у Турској“, кретале преко српско-турске границе, од југа ка северу, дотле се нови миграциони покрети на овом подручју после 1878. оријентишу у супротним смеровима од претходних: српско становништво се креће из Србије ка југу, према ослобођеним пределима, како из унутрашњости српске кнежевине, тако, делом, и са подручја преко Саве и Дунава, и суседних земаља са северозападних граница српске кнежевине према Турској. Али, из другог правца, са подручја нових граница Србије на југу, из Турске, ка северу, кренули су емиграциони таласи српског становништва у ослобођене пределе и у унутрашњост Србије, а истовремено, из ослобођених предела и нови емиграциони покрети „турских поданика“ ка југу, што дубље у Турску, управо су се укрстили у ослобођеним пределима на читавој територији од Ниша до Врања. Ова просторно и масовно крупна и коренита размештања и прегруписавања становништва ослобођених предела јављају се као последица нових историјско-политичких ситуација и општих промена на политичкој карти Балканског

полуострва, према одредбама Берлинског уговора. У члану 39. овог уговора одређена је турско-српска комисија, односно имовинских питања у вези са заштитом имовине турских поданика, а према члану 40. и 41. решавана су главнија питања у вези са исељавањем српског становништва из пограничних подручја према Турској, и исељавања турских поданика који су морали да напусте „земљиште обухваћено новим границама” Србије.¹⁹² У предвиђеном року отпочело је исељавање турског становништва одмах по закључењу уговора о миру, и већ у августу 1878. отпочело је исељавање „Турака” из Ниша; укупно је кренуло 375 фамилија, са 1711 душа.¹⁹³ Српска врховна команда је затражила од управе вароши Ниша „600 кола коњских” за пресељавање турских варошких породица ка турској граници.¹⁹⁴ Још у току повлачења турске војске испред српске војске, бројне турске породице су из вароши ослобођених крајева, уз турску војску, пребегавале, преко Врања и Скопља, што дубље у Турску, као што је тада око пет хиљада душа „Турака” из Лесковца избегло, са познатим богатијим беговима и лесковачким кајмакамом.

Повлачење турске војске преко Пирота изазвало је пребегавање становништва са заграницног подручја према ослобођеном Пироту, нарочито Берковчана,¹⁹⁵ избеглих испред погрома Черкеза, који су се 1877. повукли у Турску, бежећи испред српске војске која је ослобађала пиротски крај. Приликом повлачења, Тури су попалили села у Понишављу, а пострадалим фамилијама, које су се скривале по збеговима, српска управа је пружила помоћ.¹⁹⁶ Пребеглице су се из пограничних српских села почеле враћати из Бугарске, а бугарско погранично пребегло становништво, из пограничних округа ослобођених крајева, враћало се у Бугарску. Њихово кретање трајало је на овом подручју неколико година по ослобођењу, од 1878. до 1881. године, па чак и касније.

Постављање нових државних граница Србије 1878. изазвало је првих година слободног живота снажан имиграциони покрет пограничног становништва из Бугарске и Турске ка ослобођеним пределима. Из суседних трнских, знепольских, Ћустендилских и видинских приграницних насеља, у Бугарској, као и из пограничних села јужно од Врања (Ристовца), у Турској, која су по одредбама Берлинског конгреса враћена (33 насеља) Турској, становништво се исељавало у унутрашњост ослобођених предела, а делом и у пограничне округе ослобођених предела. Тако су се у ослобођене округе досељавали становници из села Крајмировца, Бујановца, Плачковице, Грамаде и других села, у која су Тури насељавали после 1878. Арбанасе;¹⁹⁷ из Турске, из македонских области (Кратова, скопског краја), тада је пребегавало становништво у врањски крај, преко турско-српске границе;¹⁹⁸ у власинска погранична села (Јабуковик, Кошарево и др.)

192. Србија 1878, 570.

193. Архив Историјског института. Инв. 19/416. Јован Ристић.

194. АС.МУД. II—1879. Ф. VI/183.

195. Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877—78. године, Београд 1879, 71, 92.

196. АС.МУД. II—1878. Ф. III/154; Ф. VI/70.

197. Ј. Трифуновски, Врањска Котлина, Књига друга, Скопје 1963, 15, 81.

198. Ј. Цвијић, Основи I, 197.

добегло је из Турске становништво из суседних заграничних трнских, босиљеградских и Ћустедилских села,¹⁹⁹ као „новоселци” и „бежанци” из пограничних области у Бугарској после 1878. године, насељено је српско становништво у селима Дивљи, Добровишу, Јелов Долу, Кошареву, Камику и Новом Селу, углавном пребегли из Знепоља, Трна, Брезника; у Сиришнику, пребеглице из Шипковице, Мраке и Ћустендилских села.²⁰⁰ Из пограничног села Преслапа становништво се иселило дубље у унутрашњост, у нишки крај (у село Душник и још нека села), а на њихово место доселили су се српски бегунци из бугарског пограничног села Грознатовци и Стрезмировци;²⁰¹ у Радосин су се населили становници из суседних драгоманских села у Бугарској, по чему су се мештани називали „Драгоманци”.²⁰² Многе пребеглице из Бугарске нису се задржавале само на територији нових округа, него су, због несигурности која је владала на новим пограничним територијама Србије после 1878, продирале делом дубље у унутрашњост Србије, и насељавале се, као нов имиграциони слој становника, у области „моравске Србије”, заједно са српским пограничним становницима из ослобођених предела. Тако је, само у области Белице, било међу досељеницима и оних који су после 1878. дошли из бугарских села „Загорска Корита, Ветевце, Барчиновце, Загорје, Врбица”, заједно са „бежанцима” из Црне Траве, Власине, Пирота, из „нишевачких села”.²⁰³ Тих „бежанаца” било је настањених и у другим областима Србије (у Ресави, Шумадији, Подунављу).²⁰⁴

Из лимитрофних зона ослобођених предела такође се, због несигурности на новим границама Србије првих година по ослобођењу 1878. исељавало становништво дубље у унутрашњост Србије, у „старе округе”. Од тих пресељеника било је становника из Црне Траве, Топлог Дола, Јеловице, заједно са пребеглицама из трнских и знепољских села у Бугарској (из Трна, Клисуре, Софије, Видина, Раковице, Гориће и Куле) који су се настанили и у Такову, Неготинској крајини, тимочким селима.²⁰⁵ Те су се пребеглице у мањем броју такође, населиле уз црногорско-херцеговачке досељенике, ратне пребеглице, и у Подибуру и Гокчаници, у напуштена, расељена арбанашка села.²⁰⁶

Расељавање српског становништва са бугарског пограничног подручја у ослобођене пределе и у поједине пределе у унутрашњости Србије, у „старим окрузима”, знатно је изменило етничку структуру

199. Р. Николић, *Краиште и Власина*, СЕЗБ, Насеља VIII, Београд 1912, 314, 356.

200. Исто, 364.

201. Исто, 352.

202. Исто, 352.

203. С. Мијатовић, *Белица*, СЕЗБ, Насеља књ. 30. Београд 1948 (Табеларни преглед) Р. Николић, нав. дело, 221.

204. С. Мијатовић, *Ресава* СЕЗБ, Насеља књ. 26, Београд 1930 (Табеларни преглед) Упоредити податке о пореклу становништва у СЕЗБ, Насеља књ. 25, 26, 30, 37, 39.

205. М. С. Филиповић, *Таково*, СЕЗБ, Насеља, књ. 37, 135.

К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, СЕЗБ., Насеља књ. 29, 430.

Т. Радивојевић, *Лепеница*, СЕЗБ, Насеља књ. VII, 184.

206. Р. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, СЕЗБ, Насеља, књ. 30, 276.

насеља ослобођених предела и у опште Србије, што се посебно одразило у доприносу тих досељеника у обележјима традиционалне народне културе и врло сложеног обичајног колорита оних предела у унутрашњости Србије у којима су се настањивали.

Исто тако је знатан део пограничног становништва из Турске, из предела „Старе Србије”, из Призрена и из пограничних села „косовског вилајета”, пребегавао у ослобођене пределе, насељавајући се у селима нових округа или привремено, на путу ка унутрашњости Србије, или стално.²⁰⁷ Један мањи део српског становништва из пограничних пиротских села и вароши, због границом пресеченог имања у пограничној зони, и због трговине, а делимично и као политички емигранти из редова пиротског варошког становништва, после 1878. се, као „бугарски поданици”, преселио у Бугарску.²⁰⁸

Нишко становништво, варошко и из околних села, такође се једним делом раселило у току 1878. после Санстефанског примирја, у суседни Алексинац и околину. Од овог исељеног становништва један мањи део је остао стално настањен у Алексинцу, док се већина вратила на своја отњишта убрзо после Берлинског конгреса и утврђивања нових границе српске кнежевине. Од тих становника остало је највише пребеглица из вароши Ниша, затим из нишких села Комрена, Копривнице, Нишке Бање, Крчимира, Кутине, Дупљана и још неких места.²⁰⁹

Великим делом, миграциони покрети у ослобођеним пределима, који су захватали српско становништво, као што се може закључити из наведених података, у првим годинама после 1878. године, представљају етничка прегруписавања на овом подручју у правцу нових државних граница српске краљевине. Она се врше у новим историјско-политичким условима развоја Србије после Берлинског конгреса. Правци тих миграција, како је то напред напоменуто, ишли су од нових јужних и југоисточних граница ка унутрашњости територије ослобођених предела, највећим делом, а једним мањим миграционим захватом усмерени су традиционалним правцима ка северу, у унутрашњост Србије.

У погледу миграција турског становништва постојала је знатна разлика у интензитету и фреквенцији емиграционих покрета, док у њиховом усмеравању, правцима, није било већих разлика, јер су биле усмерене само у једном правцу — ка унутрашњости Турске Царевине. Непосредно по закључивању мира са Турском и по одлукама Берлинског уговора о миру, још у току августа 1878. године, турско варошко становништво је исељено у већем броју, као што је већ поменуто. После снажног емиграционог покрета турских „поданика” преко нових државних српско-турских граница, уследио је период успореног процеса исељавања турског становништва, и појава првих тенденција повратка већ исељених, или задржавања преосталог, још неисељеног дела турског становништва из сеоских насеља ослобођених предела, а делом и из пограничних вароши.

207. АС. МУД. Рег. 1880, Ф. XI/83. Рег. 1878, Ф. XIV/126, (досељавања из Старе Србије у Начелство окр. чачанског.)

208. АС. МУД. Рег. 1880, Ф. XVI/42.

209. АС. МФ. Пописна књига окр. Алексиначког 1884.

Повод за одустајање од пресељавања турских поданика из Србије најбоље се може уочити и схватити у једној поруци, „адреси” заосталих „Муслмана Врања и околине”, коју су, још пре великих покрета исељавања турског становништва из ослобођених округа, у марту 1878. године упутили српском кнезу Милану Обреновићу. У њој врањски муслимани истичу да су „стекли потпuno уверење да су српске установе, српски закони и наредбе сасвим добре и благодетне не само по Србе, већ и народе сваке вере и народности”, и да зато моле да им се, „не буду ли повољне прилике да се могу остварити жеље” њихове, дозволи да би се могли „одавде насељити се... неки у крајеве где ће бити турска управа, а неки у Србији, јер никако, ни на који начин и ни под каквим условима ми не можемо нити хоћемо да будемо и останемо под другом чијом страном управом.”²¹⁰

Значај и обим тих емиграционих процеса турског становништва у ослобођеним пределима оцењени су у литератури као „не тако велике, али не и мање важне”. Истакнуто је да је „од нарочите етнографске и политичке важности исељавање Арнаута из Топлице и Косанице”, где су се били настањивали „од Арсенија Чарнојевића” сеобе, „спуштајући се постепено у плодне котлине... у напуштена српска насеља...”²¹¹

За разлику од миграција осталог турског становништва, исељавања „Арнаута” вршила су се у два вида: као ратне миграције, уз пружање оружаног отпора српској управи, нарочито у Топлици, и као мирне емиграције „турских поданика”, који су по одредбама Берлинског мировног уговора, после повлачења са турском војском, регулисали питање о својој заосталој имовини у новим окрузима, или су се у миру предавали српским властима „на бесу”, изражавајући оданост новој управи и покорност новој држави.²¹² Арбанаси ни у ком случају нису могли да пристану на исељавање дубље у Турску, као исламизовано становништво предела „Старе Србије”, као што је то био случај са великим емиграционим покретом „Турака” варошана, Нишлија, Лесковчана и Врањанаца, „Анадолаца” и „мухачира”, придошлих с различних страна турског царства и насељених, у раније доба турске владавине, у ослобођеним пределима. Због тога је у погледу исељавања Арбанаса из ослобођених предела дошло до дипломатских заплета између српске владе и Порте, у којима су интервенисале европске силе. Одговорајући турском представнику у Цариграду, Ј. Ристић је, у вези с тим питањем одговорио: „... Знам да су се Арнаути из ових крајева у рату са нама тукли, и сами палили своје и туђе куће, уступајући пред војском српском... Да то нису чинили... наша власт оставила би их на својим огњиштима, као што је оставила и друге Турке, који су мирни

210. Србија 1878, 126, 187.

V. Bogićević, *Emigracija muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austrijske vladavine 1878—1918*, Historiski zbornik III, Zagreb 1950.

211. В. Чубриловић, нав. дело, 43, 44.

Љ. Павловић, Соколска нахија, СЕЗБ, Насеља, књ. 26, 344.

212. С. Л. Поповић, нав. дело, 465.

М. Петровић, *Борбе у Топлици 1877—1878*. Београд 1979, 76—78.

В. Николић, *Архивски прилози за проучавање промена у Прокупљу*, 146.

били и без отпора подлегли новом стању ствари. Сами су ти Арнаути... узрок њиховој несрећи".²¹³

Са емиграцијом Арбанаса из ослобођених предела настао је низ заплета и оружаних сукоба на српским границама према Турској, нарочито на пограничној караули у Преполцу и у пограничном појасу српских села према границама „Косовског вилајета” у Турској.²¹⁴

Један део арбанашких емиграната је (у априлу 1879) уз интервенцију Порте и европских сила, покушао, уз учешће „арнаутског башбиозука” од 2 000 „пушака”, преко граничног прелаза Рашке, да упадне у српску територију и заузме села из којих су избегле арбанашке породице у току рата 1878. године. Српска влада је интервенисала код представника аустро-угарске владе због тих „немилих догађаја који су се десили на југоистоку Кнежевине” у време рада Делимитационе међународне комисије за Србију. О томе се у извештају српске владе наводи да су се „од овог пролећа ова разбојништва умножила и претворила у сталну опасност, у праву инвазију”, и да је о томе обавештена Велика порта, са молбом да ова „непријатељства обустави”. Међутим, оружани напади су настављени, више пограничних српских села на тој страни је било попаљено, а велики број њихових становника масакриран. Због тога што српско-турска граница није била постављена „онако како то захтева Берлински уговор”, „српске трупе су евакуисале долину Лаба и предео испод Врања”, који је остао незаштићен и одсечен од економског залеђа, на удару „агресивних Арнаута”.²¹⁵

О Арбанасима повратницима на српској територији у ослобођеним пределима известио је представник српске владе у Цариграду Високу порту (у августу 1879), о томе се наводи следеће: „у свом маршу на Пусту Реку и Гољак српска армија никако није срела насељена арнаутска села”. Арбанаси су се борили „против наших трупа и у току борбе пребегли су на другу страну” (преко) демаркационе линије, а тек по завршетку борби и утврђивања мира, поново су се нашли на ослобођеном подручју Србије, и распоредили су се у три групе. Прву групу чини „9 села у пределу Масурице. Ови Арнаути и данас станују у истим локалитетима и живе као поштени и вредни земљорадници”; друга група Арнаута налази се у Лопаштици и Свињици, где још живи (од Врања према Прешеву?); у трећој групи живе Арнаути на левој обали Топлице, где имају своја насеља посејана између старе српске границе и пута Прокупље — Куршумлија”.²¹⁶

Како би се могло претпоставити из ових саопштења представника српске владе, осим мирног враћања арбанашких емиграната, у току и непосредно после рата, било је арбанашке реемиграционе струје и у каснијем периоду, непосредно после утврђивања нових

213. Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868—1880) САН. Пос. изд. књ. CCVI, Одељење друштвених наука књ. 8, Београд 1953, 229.

214. АС. МУД. II—1879. Ф. XVI/168; Ф. XIV/29; Ф. XIX/60. (Погранични упади Арнаута у селу Кутлешу). Ф. XIX/59; Ф. XIV/39; Ф. XIX/61. (Погранични упади Арнаута у Ђакусу).

215. Видети напомену 188.

216. Ј. Ристић, Дипломатска историја II, 189, 191.

граница српске државне територије према Турској, до краја 1879. године. Међу тим арбанашким реемигрантима су у већини били становници Пусте Реке, Јабланице и Топлице.

Објашњавајући како је дошло до тога да се неки од арбанашких реемигрантских група обрате српској влади с молбом за исељавање у Турску, у наведеном извештају се о томе каже: „у једној екскурзији коју је Њ. В. Кнез учинио прошле (1878) године у Про-купљу, депутација Арнаута... њих двадесетак, поздравила га је и изјавила жељу да напусте земљиште кнежевине. Њ. В. Светлост, који је свима њима прогласио слободу рада, живота, имовине, испитивао их је за разлоге и антажковао се да остану у Србији под заштитом њихових права. Али, после извесног времена, они су инсистирали да напусте земљу, а српска власт се више није одупирала њиховом захтеву за одлазак. Мотиви који су нагонили ову последњу групу да се исели нису познати, али како је тада баш била расписана рергутација, може се претпоставити да је она и била узрок да се они иселе, како не би морали бити обухваћени војном обавезом. Арнаути, који нису припадали овим трима групама, т.ј. они који су се супротстављали с оружјем у руци приликом марша српских трупа, и који су одбијени од нове територије, никада нису били сагласни да се репатрирају под српском управом. Они су се свуда представили као непријатељи, нападајући и пустошећи подручја која су настањивали. Исто тако, српска влада је само организовала одбрану од ових арнаутских агресорских банди, удруженih са Аранутима из Баковице, Пећи, Приштине и Призрена, али (српска влада) није никада испитивала њихове жеље” (свакако — у смислу повратка у напуштена села под српском управом.²¹⁷) Јер је српска влада била, (из текста примљене ноте Отоманског министра, о жељи арбанашких емиграната, избеглих уз оружјани отпор према српској војсци), да се врате на своја отчињашта.

Тако је за кратко време пред српску владу искрсло замршено „питање арбанашких избеглица”. Ј. Ристић је био мишљења да „питање арнаутско не би данас постојало за нас и као спољно питање” да га није створило посредништво страних европских дипломата, јер „ми бисмо а пре а после нашли неки „модус вивенсди” са Аранутима”, да странци нису и „код нас и код својих колега” чинили кораке, и преко својих влада „изазвали читаву коалицију сила против нас”. У одговору Порти о захтевима Арбанаса (Арнаута) за исељавање из ослобођених предела у Турску, српска влада је обавестила да треба за то да се заинтересовани молбом обрате, а накнаде, „правно стечене” да им се изврше по одредбама Берлинског уговора. О мишљењу српске владе Ј. Ристић је, у истом одговору Порти, на-водио на то да су војне власти „нагињале исељавању Арнаута због сигурности јужне границе”, а да се он сам није слагао са војним властима и да је одбијао „дипломатску интервенцију коју су му против војног гледишта нудили Руси и Енглези”.²¹⁸

Тачна статистика о броју исељених арбанашких становника из ослобођених предела после 1878. године засад не постоји. Њихов број

217. Исто.

218. Ј. Ристић, Филипу Христићу, 268.

може се само приближно одредити на основу података из службених парцијалних архивских извештаја и узгредних записа у литератури оног времена. Према првим пописима српске врховне команде у ослобођеним пределима, био је пописан број „турских кућа“ и „душа“ затечених у управама прокупљанској, лесковачкој, нишкој, пиротској и врањској. Међу њима било је „турских“ арбанашких становника пописаних претежно у прокупљанској и врањској, док је њихов број био знатно мањи на подручју управе лесковачке. Арбанашког заосталог становништва није затечено тада на подручју управе пиротске. У насељима управе прокупљанске затечено је укупно 2 481 кућа „турске“, арбанашке, које су готово све биле затечене празне, а од арбанашког становништва било је пописано само 978 душа; у насељима управе лесковачке било је затечено у 221 насељу, са српским и мешовитим српско-арбанашким становништвом, укупно око 710 домаца арбанашких, расељених, а у 53 пописана чисто арбанашка јабланичка насеља, која су била у оквиру управе лесковачке, били су затечени пусти домови, јер се арбанашко становништво из тих села било иселило у Турску.²¹⁹ Према попису арбанашког становништва у округу врањском, у јуну 1879. године пописано је у девет насеља среза масуричког укупно 824 насељених арбанашких становника, док је од њих у новембру исте године остало само 214 становника, док их се 610 иселило у Турску.²²⁰

У погледу правца арбанашких миграција из ослобођених крајева у области Турске може се констатовати да је највећи број арбанашких мухацира после 1878. насељио погранична насеља и подручја турске територије јужно од Врања, у Кончуљу и прешевском крају, где их је било пописано, као стално настањених турских поданика, крајем XIX века (1897) око 15 328 душа. Мањи део тих арбанашких мухацира настанио се у приштинском крају на Косову, затим у Гњилану, углавном избегли врањски Арбанаси, а у већем броју у Лабу и Вучитрну.²²¹ Као приближан број арбанашких мухацира из Топлице и Куршумлије исељених на подручје између Лаба и Ситнице, поред нове српско-турске границе, могао је да буде, само из 83 топличка насеља, негде око 1 867 породица са 19 436 душа.²²²

Инверсне сеобе Арбанаса 1878 — 1879. године изазвале су, услед њиховог оружаног повлачења са територије ослобођених предела, уз непријатељске погроме и притиска на погранично српско становништво турске територије, велики емиграциони покрет српског становништва из суседних предела „Старе Србије“ у Турској, са подручја турског косовског вилајета, нарочито из предела Вучитрна, Гњилана, Приштине, Лаба, Ситнице, који су се насељавали у врањском крају и у расељеним арбанашким селима у Топлици и

219. В. Н. Стојанчевић, Лесковац и ослобођени предели, 98—105.

220. АИИ. Инв. 25/419. Сигн. ХХV/13.

221. Р. Павловић, Сеобе Срба и Арбанаса, 76.

3. Поповић. Пред Косовом, Сремски Карловци, 1899, 127.

А. Урошевић, Горња Морава и Изморник, СЕЗБ. 51, 26.

Т. Станковић, Путне белешке по Старој Србији, Београд 1910, 79, 103, 109, 113.

Куршумлији. Арбанашка насиља над овим становницима још у току првог спрско-турског рата 1876, покренула су велики број тих становника, који су, уз српску војску и њену помоћ, пребегли преко границе у пограничне округе и места Србије, где су остали већим делом стално настањени, као „усташке фамилије” и пребеглице. Та су се пребегавања поновила у већим сразмерама и у току и непосредно после другог рата 1877/78. године. Нема тачних статистичких пописа тих избеглих фамилија из српских пограничних по-дручја, а према приближним прорачунима о броју тих српских емиграната само на подручју крушевачког краја, на старој српској граници, из 52 насеља Лаба, Копаоника и Топлице, само у рату 1876. било је пребегло 299 српских „усташких” фамилија, са 2512 становника.²²² О расељавању српског становништва из вучитрнског краја такође се у литератури наводе само парцијални подаци о броју расељених преко 400 породица од 1876, до 1897. године, од којих су многе насељене у топличким селима.²²³

Међу исељеним турским „поданицима”, у архивским изворима има сасвим мало података о Циганима мухамеданцима, који су се исељавали из Куршумлије у Турску после 1878, и о исељавању малобројних Цигана из Ниша. Углавном је циганско становништво у ослобођеним пределима и у турском и у српским статистичким изворима убрајано у почетку, све до новог пописа после 1879. године у турско, мухамеданско становништво, тако да се о њиховом тачном броју није водило рачуна.²²⁴ Због тога се и незна много о миграцијама циганског становништва у ослобођеним пределима после 1878. године.

Како српске, тако и турске пребеглице, „бежанци”, кретали су се заједно са стоком и покретном имовином коју су могли собом пренети у места где су се стално или привремено преко српске или турске границе настањивали. Како су изгледале поворке српских и турских миграната, какви су били услови у којима су прихватани у њиховим местима настањивања, налазимо нешто података у литератури и у очуваним породичним предањима српских „усташких” фамилија и досељеника из времена српско-турских ратова 1876, 1877/78. године и турских мухацира из тих година. М. Б. Милићевић бележи да су „за своје сељење у Турску, лесковачки Турци истеривали сељаке из села око Лесковаца с колима и воловима. Ко је био спасија, кретао је своје село на тај рад; а за оне који нису имали спахилука, кајмакам је слao заптије те су изгонили кола из појединих села за сеобу тих сиромашних Турака. На такав начин

222. Записи Ј. Грујића, 250. Р. Павловић, нав. дело, 76. Ј. Дедијер, *Нова Србија*, Београд 1913, 251—253.

А. С. ПО К—1/74а. Председник „Комисије за нови пројекат о насељавању новоослобођених крајева” Милован Спасић.

АС. МУД. П—1878. Ф. XIV/62; Ф. III/192; 1877, Ф. VII/46. (Пребеглице и досељеници, молбе за насељавање).

223. Т. Станковић, нав. дело, 136.

224. ИА. Ниш. Зброник докумената Сокобањског начелства, 1863—1914, Ибр. 750/441.

АС. МУД. П—1878. Ф. XVIII/159 (исељавања у Турску из Куршумлије). Државопис Србије XVI, с. XXIX.

кренуто је преко 1 000 јармова стоке (волова и бивола) из лесковачка наје. Поред свега тога, било је много Турака и турских породица које су голе, босе, по највећој зими, пешке бегале, остављајући у Лесковцу пуне своје куће...²²⁵ М. Петровић, у описима борбе српске војске у Топлици, из 1877. и 1878. године, дао је више живих, упечатљивих приказа миграција арбанашког становништва из топличких села, о њиховим збеговима у куршумлијском крају. На једном месту он описује дупке кола пуних „багажа“ које су сретали на путу кроз куршумлијска села, које су „Арнаути бежећи“ остављали уз пут, о породицама које су бежећи „дочепав шта је која могла“, остављале у кућама и малу заспалу дечицу, која су се смрзавала од хладноће, о старицама које су, испавши из кола која су бежећи кроз шумарке измицала испред српске војске, поиспадале и остале смрзнуте у снегу на путу.²²⁶

Исељавање турског становништва из ослобођених предела у ратним и послератним годинама, нарочито оних из Ниша и Врања, обраћено је и као литерарна тема у делима наших писаца реалиста, као што су С. Сремац, Б. Станковић, М. Шапчанин, као и у литерарним и путописним записима других писаца савременика, на пр. С. Л. Поповића, М. Веселиновића и других.²²⁷

Осим тих великих емиграционих и инверних миграционих покрета турског становништва, и унутрашњих кретања и прегруписавања, као и имиграционих процеса српског становништва у ослобођеним пределима, значајни су и емиграциони покрети малобројног јеврејског варошког становништва из ослобођених предела, усмерени углавном ка унутрашњости Турске, делом у вароши нове бугарске државе, а у већем броју ка српској престоници. У Нишу и Пироту затечен је највећи број овог инородног становништва, које се у овим варошима задржало до краја XIX века, с појавама постепеног одливања у веће вароши Србије.²²⁸ Највећи део јеврејског становништва, као српски подаци, остали су настањени у варошима солобођених крајева, док су неки од њих, као турски подаци, исељени у Турску.

-
225. М. Ђилићевић, *Краљевина Србија*, 53.
В. Стојанчевић, *Роми (Цигани) у Јужној Србији*, Лесковачки зборник XXI, Лесковац 1981, 139.
226. М. Петровић, нав. дело, 98, 99.
227. М. Петровић, нав. дело, (Литерарни записи о рату Србије са Турском на подручју Топлице)
М. Динић, *Село без страха* (Литерарна хроника села Речице). Косовска Митровица, 1967.
Упор: С. Л. Поповић, нав. дело. (записи о Врању, Нишу, Лесковцу).
В. Стојанчевић, *Традиционална култура Врања на прелому два века* у делима Борисава Станковића, Београд, 1976. Гласник Етнографског института САНУ, књ. XXV, 119—146.
- В. Стојанчевић, Стеван Сремац — о етно-психичким карактеристикама и менталитету људи наших крајева, Гласник Етнографског института САНУ, књ. XXX, Београд 1981, 21, 22, 35—38.
228. Ј. Ристић Филипу Христићу, 142, 244.
Записи Ј. Грујића, 276.
Ј. Ристић, *Дипломатска историја I*, 185.
АС. МУД. П—1882. Ф. XV/33; XX/22; 1880. Ф. X/6 (куповина турских имања); Ф. XIV/224. (Јевреји, турски подаци).

Са успостављањем дипломатских представништава Турске, суседних држава Бугарске, Румуније, европских држава, Аустро-Угарске, Немачке, Француске и Италије чија су седишта била у Нишу и Београду, нарочито у вези са извршењем обавезе Србије, по одлукама о изградњи железничке магистралне комуникације Београд — Солун и Београд — Цариград, започео је врло жив имиграциони покрет странца у вароши ослобођених предела, нарочито у Ниш. Ова су досељавања и кретања странца била контролисана успостављеном пограничном и пасошком службом, са седиштем у Нишу и Београду. Све до учвршћивања мира на новим границама Србије после 1878. године, издавале су се „објаве”, пасоши за путнике у ослобођене крајеве, не само за странце, него и за унутрашња кретања становништва из унутрашњости српске кнежевине за „нове крајеве”. Та су кретања углавном имала економски значај и обухватала су, осим чиновника, службенике дипломатске и административне струке, претежно занатлије и раднике разних професија везаних за саобраћај, трговину, занате и просветну деланост у ослобођеним пределима. Међу странцима придошли у Ниш и вароши нових округа било је највише „конзула” и конзуларног особља, лекара, инжењера, банкара и финансијских стручњака, затим, занатлија нових, европских заната. Исто тако је међу домаћим, придошли досељеницима, из суседних српских крајева у Турској, из суседне бугарске кнежевине и из унутрашњости Србије, било највише трговаца, занатлија старих балканских заната, а такође и нешто турских „поданика”, као привремених становника који су се задржавали ради регулисања својих имовинских потраживања у варошима и селима нових округа.²²⁹ Нарочито су биле живе економске миграције становника, сезонских занатлија и радника печалбара, из јужних области у Турској (нарочито дунђера и зидара из македонских вароши и села. Велеса, Дебра, Охрида, Прилепа, Скопља, Тетова, Куманова и др. места) који су због зараде и посла путовали по ослобођеним пределима у вароши у унутрашњости Србије и у Београд.

Од почетка 1880. године и у току последње деценије XIX века, са колонизацијом становништва из суседних српских области на имања и у насеља исељених турских поданика, као и са реемиграционим покретима арбанашког становништва и инверсним миграционим покретима становника ослобођених предела, која су се вршила из пограничних округа ка расељеним селима топличког и врањског округа, на имања бивших турских господара, која су откупљивале бивше српске чифчије, према одредбама новог аграрног закона који је уведен после 1878/79. године — имиграциони процеси у ослобођеним пределима и етничка прегруписавања локалног становништва постаће још сложенија и разноврснији.

Још пре доношења закона о колонизацији ослобођених предела, пристизале су, од 1878. и 1879. године, молбе из разних крајева Србије, из „старих округа”, из заграницних крајева у бугарској кне-

229. С. Л. Поповић, нав. дело, 539 (о печајбарима из ослобођених предела).
Ф. Каниц, нав. дело (ориг. В. II, 230).
АС. МУД. П—1880. Ф. XIX/130; XIII/3; Ф. V/211; 1878. Ф. IX/111, 366, 402 („тескере” и „пасоши”, „објаве” за становнике из Прокупља).

жевини, из македонских крајева у Турској, из Санџака и са подручја косовског вилајета у Турској (из приграницних области), па чак и српског становништва из аустријских области. Одмах по закључењу уговора о миру са Турском, основане су „комисије за испитивање имовинских односа у ослобођеним пределима”, и аграрне комисије по окрузима, које су се бавиле тим питањима до коначног доношења Закона о уређењу аграрних одношаја у ослобођеним пределима.²³⁰ Тако су пристизале молбе неких сиромашнијих беземљаша из села „старих округа”, као што су примери молбе за насељавање у околини Прокупља „фамилије из Велике Плане”; пребеглих „усташких фамилија из среза козничког”, крушевачког округа, молба за насељавање у Куршумлију; молба за насељавање неких сељана из битољске нахије и кумановског краја у Турској, у ослобођене крајеве; молбе становника села на старој граници Србије (село Катун), Копривнице, (Брезница) и српских пребеглица из Рахова у Бугарској, добровољачких фамилија из Плевне у Бугарској, пребеглица из Новог Пазара, херцеговачких „усташких” фамилија, за насељавање „у ослобођене пределе”; досељеничких црногорских фамилија преко турске границе у ослобођене пределе (из Јагодине, где су били пребегли), па чак и неких фамилија из сремског села Стејановца, молбе за насељавање, и многих других,²³¹ који су придолазили у нове окружге знатно пре доношења закона о колонизацији и о уређењу аграрих односа у ослобођеним пределима. Било је такође и појава да су тек пребегле, досељеничке фамилије у округ топлички, због арбанашких пограничних упада, поново одбегавале у Србију или се враћале на огњишта у Турску.

У првим годинама после 1878. била су карактеристична локална миграционна кретања нарочито у пограничном подручју Врања и Пирота: „новоселци, бежанци, пореклом из Трнско, Знепоље” у власинско-крајишким селима Дивљи, Побијеном Камику; у Добровишу, Јелов—Долу, Кошареву, Новом Селу, досељеници из Брезника, Извора, Радомира; из Драгомана су неке фамилије досељене у Радосин, а у Сиришник доселиле су се неке породице из Шипковице, све углавном „због боље земље”. Међу тим досељеницима у Бељаници и Сиришнику било је досељеника из Мраке и Бустандила. Сва та досељавања вршила су се углавном од 1878. године, првих година по утврђивању нових границе српске кнежевине, пре доношења закона о насељавању нових округа. Неки од тих досељеника су се одселили дубље у унутрашњост нових округа, као што су се, на пример, из

230. В. напомену 222.

231. АС. МУД. 1789. Ф. 8/90 (Рег. 543): одбегавање досељених фамилија из округа топличког; 1878. Ф. XIV/62, 63 (молба за насељавање фам. из Вел. Плане у округ топлички); Ф. XII/43 (досељавање из ср. козничког у Куршумлију); Ф. XII/74 (насељавање „усташких” ибарских пребеглица у Брусу); 1879. Ф. XV/52 (молбе за насељавање у окр. топличком); Ф. X/106 (досељавање фамилија из Црне Горе у округ топлички); Ф. IV/178; Ф. XIX/13 (помоћ „усташким” ибарским, и црногорским досељеним фамилијама, у храни); Ф. XII/236 (молба са насељавање из сремског села Стејановце).

пограничних села према Бугарској одселиле тада у Душник (нишки округ), а неки и у алексиначки крај, ита.

? Колонизација у Топлици и нови миграциони процеси у ослобођеним пределима после доношења Закона о насељавању нових округа, 1880. године.

Комисија за испитивање имовинских односа у ослобођеним пределима, са аграрним комисијама по окрузима у ослобођеним пределима непосредно по успостављању српске управе у новим окрузима, проучиле су основне услове за доношење Закона о насељавању у овим крајевима, који је Народна скупштина изгласала на седници одржаној од 3. јануара 1880. године. Према одредбама тог закона, „дозвољава се насељавање са сталном баштином, како на оним просторијама земљишта у новодобивеним пределима Србије, који стоје празни и необраћени, тако и на оним просторијама земље у старим границама... где би било потребе и могућности” Формирана је и комисија за насељавање,²³² којој су пристизале „молбе за земљу”, за дозволу за насељавање досељених црногорских фамилија, „бегунаца из округа крушевачког”, досељеника у Косаници и пребеглица из Призрена и других пребеглица из околине, у округ топлички и пусторечка и јабланичка села. Међу првима се обраћају овој комисији за насељавање беземљаши из Ирига, „за насељавање у ослобођеним пределима.”²³³ Ти су се досељеници насељавали непосредно по доношењу Закона о насељавању ослобођених предела, неплански, стихијски, по личном избору, у току 1880. и 1881. године. У току прве деценије (од 1881) по ослобођењу, досељавање је плански организовано, а досељеници су распоређивани по насељима углавном округа топличког, на подручју Топлице, Јабланице и Пусте Реке, у испражњена и напуштена насеља исељеног турског становништва. Осим црногорских досељеника, молбе за насељавање у ослобођеним пределима првих година по одласку Турака, подносили су и становници „бежанци” из пограничних округа (пиротског и врањског) за пресељење у топлички округ. На тај начин је, још пре доношења Закона о насељавању нових округа, етно-демографска структура ослобођених предела постала врло сложена, да би се после доношења Закона о насељавању још више планском колонизацијом искомпликовала доласком „колониста” из динарских области, као и оних из подунавских предела, који су, према плану о аграрном унапређењу ослобођених предела, насељавани као напредни и вешти пољопривредници,²³⁴ за углед и поучавање у напредној пољопривредној производњи колонизованих динарских горштака и досељеника из пасивних делова ослобођених предела у плодне топличко-добричке и моравске равнице.

232. Ж. Живановић, Политичка историја Србије књ. II, Београд 1924, 52.
АС. МУД. П—1879. Ф. XII/159. Пројекат Закона о насељавању;

233. Ас. МУД. 1881. Ф. XI/103. (Предлог за Комисију за насељавање), Ф. VI/152; 1880. Ф. III/51; Ф. VIII/130; Ф. XIX — 158; Ф. XI/83.

234. Д. Зечевић, Александрово — банатско село у Добричу, 205.

Ј. Џвијић наводи да је „државна власт... насељавала црногорске досељенике поглавито у крајеве које су Арнаути после 1878. године напустили — у долину Топлице, Пусте Реке, Јабланице и око Лесковца”.²³⁵

Локално становништво нових округа насељавано је уз ове „колонисте” у округу топличком углавном из пиротских и врањских пограничних села, и делом из Заплања: Р. Т. Николић наводи исељенике из Топлог Дола, настањене (око 100 кућа) у Доброчу; из Леве Реке и Горње Лисине у нишко-прокупачким селима (око 60 кућа), из Доње Љубате (око 70 кућа), из Дуге Луке и К'шле (око 25 кућа), сви су насељени „у прокупачко”, сви из округа врањског, као и из знепољског села Паље, Раног Луга. Нарочито много исељених породица помиње у Доброчу са Власине, а из Црне Траве у јабланичким селима (у селу Маћедонци) и у селу Рожине и Кознику, код Прокупља, у пусторечком селу Житни Поток.²³⁶ Из Црвене Јабуке је доста породица исељено у топлички „Арнаутлук”, исто тако и из Калне (око 20 кућа); као „власински” досељеници, настањени су из Брада, Добровиша и Дарковца у Доброчу и у јабланичким селима (4 куће у селу Маћедонци), у Доброчу и у јабланичким селима из Крајишта (села Божице, Балајинце), а део у заплањском селу Присјану (10 кућа). Од тих топличких „колониста” било је доста реемиграната из каснијих година, нарочито оних из јабланичких и косаничких села, кад отпочиње оружан реемиграциони процес Арбанса и насиљни повратак на имања која су напустили у округу топличком у току рата 1877/78.²³⁷

Ф. Каниц помиње само „насељенике” у топличким и јабланичким селима (Чекмину, Каштавиру), у пусторечким и моравским селима, где се „баве обрадом (прерадом) дрвета, дрвеног посуђа и оруђа”; насељенике из Црне Траве нашао је у јабланичким и топличким селима, у селу Дрводељи досељене „Пећанце”, којих је осамдесетих година прошлог века било око 150 досељеничких фамилија; црногорске досељенике истих година затекао је у топличким и јабланичким насељима, око „2100 породица, од којих је било 10—30 задружних кућа”. Каниц наводи укупну цифру црногорских исељеника нешто више од 7500 душа.²³⁸

У архивским изворима као досељеници помињу се фамилије по месту порекла (нпр. у Пребрези фамилија Судимац), или се само бележе да су пореклом „из Турске” (у општини Велика Плана, Гргуре, где их је било у свим селима, преко осамдесет фамилија), Драгуши (преко 80 домаћинстава), Доњој Речици (око 17 досељеника из Турске у том селу), а на подручју истоимене општине, у селима Пашинци, досељеника из Црне Траве око шест фамилија; из Врања, „из Турске”, по једна породица; у селу Баботинце око двадесетак домаћинстава (фамилија) досељених из Власине и околине Лесковца; у Булатовцу исто толико домаћинстава из Црне Траве, и

235. Ј. Џвијић, *Балканско полуострво I*, 166.

236. Р. Николић, *Крајиште и Власина*, 218, 221, 311, 314, 360, 375, 377.

237. Исто, 221, 222, 280, 360.

238. Ф. Каниц, нав. дело, (ориг. В. П), 270, 271, 342, 336.

АС. МФ. Пр. IX. Књига распореда пор. на земљ. окр. пиротски.

лесковачке околине (Печењевца). Уз ове колонисте, пописивани су и досељеници из разних крајева Србије, избегличке „усташке“ фамилије из Херцеговине, Нове Вароши, из Крушевца, нарочито на подручју општине Доња Речица.²³⁹

Нема тачних статистичких података о броју, пореклу и времену насељавања „колониста“ у новим окрузима до 1880., после доношења закона о насељавању у ослобођеним пределима. У литератури се наводе приближно тачни подаци, углавном за динарско досељеничко становништво од 1877. до краја последње деценије прошлог века. Тако је само у четири последња месеца од ослобођења прешло у Србију (крајем 1877) 55 црногорских породица (Пипери), са 307 чланова „са намером да се наслеле у новоослобођеним крајевима“, а уз њих је прешло и доста других племенских представника — Бјелопавлића, Дробњака, Колашинаца, Никшићана. До краја 1877. досељено је укупно 1 578 душа, од којих 197 „самаца“ и других, који су сви презимили у крушевачком округу. Доношење закона о насељавању у Србији 1880. године дало је могућности знатном броју породица да добију земљу за насељење у новоослобођеним крајевима Србије“. У време доношења закона „све слободне површине земље су углавном биле премерене и . . . знало се колико се породица могло насељити“. Слободно земљиште расподељивано је по предвиђеном плану да се једној породици може дати „највише 4 хектара и 2 000 m² за подизање куће. Задружно кући се могло дати још по два хектара за обраду на сваку мушкину главу старију од 16 година. Досељеним породицама се дозвољавало да бесплатно секу грађу за кућу у општинској или државној шуми. Занатлијама се могао дати по 1 хектар поред земљишта и грађе за кућу. Насељеник је био само уживалац дате земље до навршених 15 година, а тада је постајао њен власник. Закон је насељенике ослобађао свих дажбина за 3 године, а војне службе за 5, и службе у народној војсци за 3 године... Тако је био насељен највећи део Топлице, Косанице, Јабланице, Пусте Реке“. ²⁴⁰

Пред доношење Закона о насељавању у Србији, према аустријским подацима, „од 26. јула до 28. децембра 1879.“ било је издато 900 пасоса, од којих је било 810 за породице, са укупно 4 366 чланова из Црне Горе. Према подацима српске државне администрације, тада је у Србију досељено „1 000 породица, са 4 000 душа“²⁴¹. Од ових динарских досељеника знатан број је колонизован на подручју топличког округа.

Одмах после доношења законских одредаба о насељавању у ослобођеним пределима, започело је планско насељавање и распоређивање досељеника из црногорско-херцеговачких крајева на територију

239. АС. Мин. финан. Књига пописа среза прокупљанског, округа топличког. Р. Николић, нав. дело, 280, 303.

240. Ђ. Пејовић, *Насељавање Црногораца у Србији у 19. веку*, Титоград 1962, 405, 406.

Зборник закона и уредаба у Србији књ. XXXV, Београд 1880, 66—70.
АС. МУД. П—1880. Ф. III/51; 1889.

241. АС. МУД. П. 1878. Ф. X/203; 1879. Ф. V/258; Ф. II/43; Ф. XV/52; 1880. Ф. VIII/191.

торији нових округа, за разлику од оних стихијних емиграција и непланског настањивања становништва са разних страна придошлих у ове крајеве до 1880. У току прве године планског насељавања било је прихваћено и распоређено само 58 црногорских досељеничких породица (на подручју среза јабланичког 35, добричког 33, прокупачког 23). Следеће, 1881. године било је насељено 100 породица, а до краја 1882 — 308 црногорских породица на подручју топличког округа (у срезу косаничком). Од 1883 — 1884. године, због политичких немира у земљи, поремећених дипломатских односа између Србије и Црне Горе, српска влада је забранила привремено досељавање у Србију уопште, а већ 1885. отпочело је, у знатно смањеном приливу, досељавање црногорских становника, углавном појединачно, преко Бугарске, у топлички округ, укупно евидентираних само 20 душа. Због ратног стања, те године је било поново привремено престало досељавање у Србију, а већ следеће, 1886. године било је насељених црногорских породица у срезу добричком 26, прокупачком само једна, и у врањском округу (срезу јабланичком) 13, што је укупно износило нових 40 досељеничких породица, са 151 чланом на овом подручју, не рачунајући уз њих досељен мањи број из Бугарске „добреглих Црногораца, као граничних чувара”. Следеће, 1887. године „нису престајале припреме за пресељење у Србију 200 породица”, које је одобрила српска влада, од којих је један део био настањен и у ослобођеним пределима. А због још увек несрећених односа између српске и црногорске владе није било дозвољено у већем броју насељавање породица из Црне Горе у Србији. Током 1888. године, у истим историјско-политичким условима, било је насељено у Топлици само три црногорске породице, у врањском округу (срез јабланички) 81 породица.²⁴²

Масовно насељавање црногорског становништва у ослобођене пределе настаје од 1889. године, када су наступиле политичке промене и побољшање односа између српске и црногорске владе. Тада је Србија могла да прихвати само 6 000 црногорских породица, са укупно 7 352 душа, за које је било предвиђено да се настане у топличком округу.²⁴³ Овај масовни емиграциони покрет динарског становништва у ослобођене пределе био је организован и плански распоређен по групама насељеника на територији нових округа боље од свих претходних насељавања на овом подручју. Прва група од 186 породица, са 1 393 члана, која је ускоро нарасла на 229 породица и 1 679 члanova, била је насељена у Прокупљу (срез и варош); друга досељеничка црногорска група била је распоређена за насељавање са 267 породица и 1 356 душа у Куршумлији (срезу), трећа група од 320 породица, са 2 200 члanova на подручје јабланичког и лесковачког среза, и четврта група од 265 породица, са 2 000 душа је била предвиђена за насељавање у јабланичком и лесковачком срезу. Следеће 1890. године настављено је добро организовано исељавање из Црне Горе и прихватање у Србији још 52 породице, са 247 члanova,

242. АС. МУД. П—1880. Ф. III/5 (досељавање фамилије из Црне Горе, са 46 душа). ИА. Ниш. Округ Топлички, срез косанички, 1881. Но. 1/301, 306 (насељавање црногорских фамилија у селу Г. Трнави).

243. Ђ. Пејовић, нав. дело, 405, 406.

од којих су насељене у прокупљанском (5) и косаничком срезу (18). Следећих година (1891. и 1892.) насељавање црногорских породица је организовано највећим делом у Србији изван ослобођених предела, углавном због већ заузетог слободног земљишта у новим окрузима, и обавезе коју је црногорској влади поставила српска влада да се црногорски досељеници морају обезбедити у насељеним подручјима Србије сопственим издржавањем путем запошљавања и рада, највећим делом у Сењским рудницима и у околини Буџије.²⁴⁴ Отада до 1895. и 1896. године знатно је смањен и ограничен прилив црногорских досељеника у нове округе, тако да је 1897. било насељено само две црногорске породице у Девчи и Житорађи, у добричком срезу, на државну земљу.²⁴⁵ Због политичких немира у Србији 1899. године поново је забрањено насељавање Црногорца у Србији, и отада до краја последње деценије прошлог века насељавање црногорских досељеника у ослобођеним пределима се врши углавном неплански, у малобројним групама и појединачно.

Насељавањем динарског становништва у ослобођеним пределима после 1878. године измене је коренито етничка структура ових крајева у целини. Са друге стране, депопулациони процес, који је, у специфичним условима историјско-политичког и економског развитка, захватио у том периоду Црну Гору, створио је услове за формирање црногорско-херцеговачке енклаве у ослобођеним пределима, која ће, од свог формирања током осме и девете деценије све до краја XIX века, имати свој специфичан пут етничког, културног и социјално-економског развитка, и до наших дана ће представљати једну од значајних етничких карактеристика овог дела Србије.

Насељавање црногорско-херцеговачких досељеника у ослобођеним пределима је, за разлику од насељавања осталог дела становништва из других крајева Србије и нових округа, било добро организовано и прилагођено основним економским потребама, етничким и културним особинама ових насељеника. Тако су српске власти које су спроводиле организацију колонизације ослобођених предела, од 1880. а нарочито 1889—90. године, водиле рачуна да се приликом распоређивања на одређена места насељавања не разбија породична хомогеност досељеничких група, и да се ти динарски насељеници распоређују по својој родовско-племенској припадности у завичају. Такође се водило рачуна и отоме да се одреде одговарајући гранични прелази према територији коју су настањивале породичне групе у земљи матици емиграната. У току неорганизованог пресељавања црногорског становништва од 1877—1879. године већи део је пристизао у ослобођене крајеве преко граничног прелаза, Мокре Горе и Ужица, на Крушевицу и преко старе границе у топлички округ, делом преко Босне, на граничним прелазима на Арини, затим опет преко Ужица у ослобођене крајеве, или преко граничног прелаза Рашке на Крушевицу и, даље, у округ топлички. Само су мањим бројем придолазили из неких крајева Србије где су се, у етапним миграционим кретањима, били насељавали, на пример преко Него-

244. ИА. Ниш. Окр. топлички срез косанички. Но. 1/301, 361 (насељавање Црногорца у селу Жуч).

245. Ђ. Пејовић, нав. дело, 405—406.

тина из Бугарске, са подручја ваљевског округа, из азбуковачког среза, из Лознице.²⁴⁶ У организованом пресељавању црногорског становништва ширих размера, гранични прелази (1889) били су одређени: на Јавору — за Бањане, из Рудина, Грахова (у првој формираној исељеничкој групи фамилија); Јавор — Корита — Мокра Гора, — за исељенике из Зете, Пипера, Бјелопавлића (у другој исељеничкој групи); преко граничног прелаза на Тари, за породице из Пиве, Дробњака, Језера, Шарана (у трећој групи); и за породице из Никшићке жупе (у четвртој групи). Правци миграције прве црногорске исељеничке групе ишли су од Јавора преко Ивањице, Ариља, Пожеге, Чачка, Краљева, Трстеника, на прелаз преко Јанкове клисуре у Топлицу; истим се путем кретала и миграција друге групе, за Куршумлију; трећа група је ишла из Крушевца ка Сталаћу, ка Лесковцу, у Јабланицу; четврта група је једним делом ишла преко Краљева и Крушевца према Прокупљу, а другим делом преко Лесковца у Јабланицу.²⁴⁷ У тим пресељавањима српска и црногорска влада су учествовале у накнади путних трошкова пресељеничких породица, а српска влада је испунила и обавезу давања земље за обраду и настањивање ових колониста, према одредбама Закона о насељавању у ослобођеним пределима.

Према врсти ових емиграционих кретања, црногорско становништво је придолазило у великим породичним групама — великим делом, и у појединачним досељавањима — у мањем броју, као „самци”, печалбари, за послом, или као претходница за одређивање и избор места за насељавање својих породица у ослобођеним пределима, које су касније они „преводили”, у мањим групама, из Црне Горе у нове округе. Већином су се ови динарски становници досељавали „у већим групама, у братствима” појединачних племенских јединица.²⁴⁸ У првој групи насељеника из 1889. године по родовско-племенској припадности, у Прокупљу и прокупачким селима распоређена су братства Бањана, Рудињана, Граховчана; у другој групи братства из Никшића, са Бањанима, Граховљанима и оних из Рудина (Оптине) распоређивана су по селима куршумлијским; уз њих и братства Куче, Братоножића, Зећана, Пипера и Бјелопавлића, али тако да братства у целини буду смештена у иста села и најближем суседству; у јабланичким селима биле су распоређене породице из братства из Чева, Дробњака, Бјелопавлића, Шарана, Језера, Никшићке жупе, Пиве, Цуца, Мораче, у родовским целинама, концентрисаним у истом насељу, или у најближем суседству; из четврте групе, насељеничка братства из Никшићке жупе распоређена су у прокупачким и јабланичким насељима.²⁴⁹ До 1889. године придошло је највише породица и братстава из племена Мораче, Васојевића, Куче, Пипера, Роваца, Колашина, Катунске нахије, Рудина и Црнице. Од 1889/90. придошле су породице из свих осталих црнотор-

246. АС. МУД. П—1880. Ф. 18/13; 1878. Ф. X/203 (молба за насељавање Црногорске фамилије из срп. кључког); Ф. II/116; 1879. Ф. 5/258.

247. АСУ МУД. П—1889/Ф.XV/31; 1880. Ф. VIII/19; Ф.Х/203; 1879. XV/52, 242, 258. Ф.XV/52, 242, 258.

248. АС. МУД. П—1880. Ф.ІІІ/5.

249. Ђ. Пејовић, нав. дело, 404, 421, 422. АС. МУД. П—1889. Ф. XXI/133 (пристизање црногорских досељеника преко Чачка и Крушевца, железницом).

ских племена. Главна емиграциона жаришта била су Црногорско-херцеговачка бруда. Календарски циклуси ових емиграционих покрета усмерених ка ослобођеним пределима били су различитог интензитета: најмасовнија су била пресељавања у марту и априлу и од септембра до краја новембра, а у осталим годишњим сезонама била су заступљена појединачна исељавања или приодолазак у мањим групама, из различитих места Црне Горе. Свакако је у томе одлучивао аграрни календар, сетва у пролећној, а прикупљање летине у јесењој сезони, од које је зависио опстанак ових горштака, пре тежко сточара, у ратарским подручјима у ослобођеним пределима, где су одлазили да се настане и обезбеде опстанак и живот бољи од оног у пасивним областима свог завичаја.

У томе се управо огледају и узорци досељавања динарског становништва у ослобођене пределе. Црногорске породице су се досељавале „због сиротиње, глади и могућности добијања земље“ за „обрађивање и прехрану породице“, јер је владала велика оскудица у земљи у односу на прираштај становништва Црне Горе у то време. За пресељавање и смештај црногорских породица у ослобођеним пределима старали су се, преко црногорске владе, племенски главари. Нарочито „три последње потпуно неродне године довеле су црногорску Аржаву и огроман део њеног становништва у изузетно тешку ситуацију“, због чега је уложила много труда да са српском владом постигне споразум о насељавању, у коме би нашли „излаз неколико хиљада гладног становништва“.²⁵⁰ А „са друге стране, српска влада је желела да што пре насели ретко насељена подручја дуж границе према Турској“, где је исељено турско становништво, „Арнаути“, после Санстефанског примирја покушало да се врати натраг у села из којих су избегли са турском војском испред српске војске која је ослободила ове крајеве. Политичке трзвавице у Србији, несребрени дипломатски односи између српске и црногорске владе (1882 — 1899), реметиле су ток емиграционих кретања и насељавања црногорских досељеника у ослобођеним пределима. Делом су ова досељавања на подручју турско-српске границе изазивала и дипломатске заплете између српске и турске владе, а пролазак ових емиграната преко босанско-херцеговачке територије, изазивао је и неспоразуме између српске и аустро-угарске владе. Српска влада је и једној и другој страни морала да гарантује да се „црногорске породице насељавају у Србији само зато што су једино тако могле решити питање свога опстанка а никако што су имале некакав задатак за »Schutz-und Trutzbündniss«, и да објашњава „вести у инострanoј штампи о нездовољству насељених у Топлици.“²⁵¹ Ово је утолико пре било предмет расправљања и између српске и црногорске владе, што је и економски положај Србије по завршетку рата био изванредно тежак и што је српска влада била приморана да, одмах после споразума са црногорском владом о насељавању црногорских породица у ослобођеним крајевима, распише апел за прикупљање материјалне помоћи за збрињавање насељеника у храни, одећи и

250. Ј. Цвијић, Балканско полуострво I, 197.

251. Ф. Каниц, нав. дело, друга књига, Београд 1985, 298, 299, 300.

смештају. Српска влада је најстојала 1889. године да обустави привремено насељавање црногорских породица „док се не сагледају резултати колонизације већ примљених породица и могућности за добијање помоћи од Русије”.²⁵²

Црногорски насељеници у новим окрузима прихватани су у затечене „војне бараке”, празне турске куће и привремено ископане земунице, док сами нису, о државном трошку у помоћи за грађевински материјал, подигли себи куће.²⁵³

На простору топличког округа сусреле су се и укрстиле нова динарска (црногорско-херцеговачка) миграционна струја са јужноморавском и шопско-торлачком миграционом струјом, што се посебно одразило у формирању нових етничких и културних одлика становништва ослобођених предела. Уз динарско становништво, у великом броју се населило становништво власинског краја, околине Пирота и Врања, где су их ти нови досељеници називали најчешће Шоповима и „Бугарима”, као становницима са подручја бугарске границе. Највише власинских и пиротских досељеника у топличком округу било је насељено у Добрину и околини Лесковца, одакле су се неки раселили и у оковину Ниша и Алексинца. Било је доста колониста из села Горње Лисине, Топлог Дола, Леве Реке, Доње Љубате, Дуге Луке и К'шле у селима топличког округа. Из села Кукачице у пиротском округу исељене су до 1890. две породице у село Божурну у топличком округу; из Крњино једна породица у Трнов Лаз; из Штробовца (истог округа) колонизоване су у селу Божурни и Великом Крчимиру две породице; из Стрелца 1 породица у Бресничићу; из Брестов Дола (истог округа) насељено је у јабланичким селима Црквици и Кочану по једна породица;²⁵⁴ у селу Шишмановцу, (општина Прекадин) било је нарочито бројно становништво из лимитрофне зоне округа пиротског, а делом и врањског: из села Костур, Кобиље, Чешљанци, Арагојчинце, Биновце, Црни Врх, Лисина, Богово, и уопштено пописани „из Кустендила” (као досељеници из бугарских приграницних села); затим из врањског округа из села Дуга Лука, Божица, Побијени Камик, Рејановце, Мелна, Грујинци, Средњи Дел, Брезовица, Стари Глог, Русце, Буштрање и још неких села из којих су породице насељене у топличким и јабланичким селима (осим наведених, највише још у селима Бувце, Честелин, Игриште, Коњуси).²⁵⁵ Из села нишког округа насељавали су се у округу топличком становници села Русне, Гркиње, Студене, Перутине, већином у Пуковац (среза прокупачког), и Батушице (среза добричког). Нарочито су били бројни „колонисти” из округа нишког (среза власотиначког, нишког и лесковачког), па затим пиротског округа, настањени у бројним топличким, пусторечким и јабланичким селима (Маћедонци, Житни Поток, Прекопчелице, Бублица, Злата, Оране, Ивање, Кординце, Плавце, Булатовац, Лебане, Лапотинце, Коњуша,

252. Ђ. Пејовић, нав. дело, 413, 418—423.

253. Т. Р. Ђорђевић, Поред Топлице, 15.

АС МУД. П—1880/Ф.ХХI/131; 1889/Ф. ХХ/133.

М. Костић, Исељавање Црногорца у Србију 1889, Гласник Етнографског института САН, књ. II—III, 103. Исти: Из историје колонизације Србије крајем прошлог века и реимиграцији Црногорца преко Санџака у Топлицу 1889—1890.

Каменица, Ћрни Врх, Бресничић, Слишане, Реткоцер, Бучумет, Белојин, Пашињци, Баботинац, Каџабаћ, Штулац, Гегља, Кривача, Стубла и др.).

Велики притисак колониста на подручју топличког округа из црногорских области и са подручја пограничних округа ослобођених предела већ у току првих година (од 1878. до 1880) по ослобођењу, пре доношења Закона о насељавању ослобођених предела, и непосредно после доношења закона, обухватио је углавном равније пределе Топлице, док је подручје брдовитих планинских косаничких насеља остало у почетку ненасељено,²⁵⁶ а касније дosta ретко настањено колонистима. Да би спречила непланско насељавање досељеника, који су у топлички округ и ослобођене пределе нагрнули у гомилама из најближих пограничних српских територија 1877. и 1878. (из крушевачког округа) и из пограничних округа, врањског и лесковачког, српска административна управа је примењивала једну од ранијих наредби бивше Врховне команде. По тој наредби, у топлички округ се нису могле прихватити „нарочито из Србије фамилије за насељавање, већ само оне из турских покрајина које нашу заштиту траже“ јер иначе они, који су у Србији „пореске главе“, а траже насељење у овај округ „путем истих власти“ као и досељеници из Турске, министар финансија налаже окружним начелствима и општинама да се могу у истом насељити само по његовом писменом одобрењу. И у случају да „таква пријављивања људи овамо учествају“, и уколико они долазе „са општинским уверењима“, без одобрења министра финансија, то да се „у овом округу насељавају... само урезу куршумлијском, који је више празан и малољудан него до сад насељен“, и што су се и оне фамилије, ... „у њему које су се настаниле, такове су напустиле заузета места и мимо постојеће наредбе... се настаниле урезу прокупљанском... са узрока страховања од честих нападаја арнаутских.“²⁵⁷ Реемигранте из Турске од 1880. власти су насељавале у унутрашњости Србије, ван ослобођених предела.

Ова наредба несумњиво указује да се колонизација на подручју ослобођених предела, од самог почетка као непланска, па до краја њеног планског спровођења вршила дosta неравномерно и тиме до принела знатној неравнотежи популационих кретања на подручју жаришта колонизације, у топличком округу.

Из архивских докумената могу се донекле пратити, у периоду после 1885, процеси колонизације у топличком округу и начин распредељивања досељеника у појединим његовим подручјима.²⁵⁸ Тако се може закључити да се у првој етапи насељавања, непосредно по

254. Р. Николић, нав. дело, 218.

АС. МФ. Пописна књига окр. топличког, ср. прокупљански (села Коњух, Гргуре, Прекадин и др.)

АС. МФ. Књига распореда порезе на земљишта. Пр. Ф. IX, окр. пиротски.

255. В. Николић — Стојанчевић, *Насељавање Врањанаца, Лесковчана и Власинаца у топличком округу после ослобођења 1878. године*, Лесковачки зборник IX, Лесковац 1969, 228, 230—234, 235—238.

256. АС.ПО К—64/135.

257. АС. МУД. П—1880. Ф. XII/201; 1879. Ф. III/91.

258. Упор. Књига пописа ср. прокупљанског 1884.

доношењу закона о насељавању 1880. године, колонизација интензивније врши на подручјима општина среза прокупљанског (Велика Плана, Драгуша, Речица, Коњуша, Прекадин и Тмава), углавном у 42 насеља, која су настањена искључиво колонистима, и у 10 насеља, у којима су досељеници настањени заједно са затеченим становништвом. У наведеним општинама било је укупно 866 домаћинстава колониста.

Ограничавања у погледу насељавања у Србији и ослобођеним пределима која је предузимала српска влада у одређеним периодима после 1878. и 1880. године изазивала су појаве инверсних миграција и реемиграција прекоброжних досељеника без дозволе за насељавање у ослобођеним пределима и Србији. Тако су већ придошли у топлички округ пребегле породице из Турске, новопазарске нахије, морале да се врате у Турску, заједно са породицама које су биле пребегле у драгачевски срез и очекивале да им се дозволи насељавање у Србији, а било их је преко сто домаћинстава.²⁵⁹

Уз досељавање „колониста“ са разних страна у ослобођене пределе јављају се повремено у мањем броју и досељавања група циганског становништва из Турске и унутрашњости Србије у топлички и врањски округ, у намери да се стално настане. Некима је српска управа прихватила, а неким ускратила дозволу за стално настањивање.²⁶⁰

У току ратних месеци 1885. године јављају се у незнатном броју нове ратне миграције, из пограничних бугарских насеља, из Ћустендилског и видинског краја. Такође су поново учествали погранични сукоби око двовласничких имања пограничних српских и бугарских села, што је такође подстакло мањи број емиграција из бугарског пограничног појаса у Србију. С друге стране, учествала су исељавања пограничног бугарског становништва у другом правцу, ка источној Бугарској на турска имања.²⁶¹

Све до краја XIX века настављено је досељавање у мањим групама и појединачно, из црногорских крајева, као и из пограничних насеља нових округа, на подручје округа топличког, углавном у насеља среза јабланичког и косаничког, са одобрењем власти за насељавање и добијање замљешта за настањивање.²⁶² Како се из документације о тим каснијим досељавањима може видети, био је преостало као слободно земљиште за насељавање у овом округу још само простор сеоских утрина и сеоских шумских површина, око чега су избијали спорови између општина и сељана због тога што су заједничку земљу заузимали нови насељеници.

Српска статистичка служба могла је да пружи само приближно тачне податке о колонизацији, досељавању и сталном настањивању становништва са разних страна у ослобођене пределе, на бив-

259. АС. МУД. П—1880. Ф. VIII/130; 1879. Ф. I/106; 1877. Ф. ХХIII/50.

260. АС. МУД. П—1878. Ф. XIII/159.

261. АС. МУД. П—1885. Ф. V/247, 250; Ф. II/44; 1888. Ф. VI/107.

262. АС. Окружно начелство врањско: 1885, Ибр. 240; 1900, Ибр. 9406; 1914; Ибр.

2793 (Полициско одељење): предмет по молби досељеника из Катунске нахије (насељених у Јабланици) у селу Дубрави 1900). за насељавање у топличком округу.

ша турска имања, услед тога што је било многих прелазака преко границе у Србију који су били илегални и без потребних пограничних исправа, као и због сталних реемиграционих струјања већ насељеног становништва из Србије и других суседних области у новим окрузима. Према српским статистичким прегледима крајем XIX века стање новог насељеничког становништва у ослобођеним пределима било је следеће:²⁶³

Табела 4.

Преглед насељеника у новим окрузима Србије 1895—1890. године

Насељени у округу	Из Старе Србије и Грне Горе				Македоније		Укупно	
	Арнаути 1895.	Срби 1900.	Горе 1895.	Горе 1900.	Црногорци 1895.	Црногорци 1900.	1895.	1900.
Топличком	6	27	15 752		2 043	15 065	17 822	
срез Добрич	3		7 993		853		8 849	
срез Косаница	3		4 270		1 843		6 116	
Врањском	1 671	1 943	3 430	5 943	2 267	2 124	7 368	10 010
срез Јабланица	1 653		1 958		2 224		5 835	
срез Лесковац	1		163		15		179	
(Пуста Река) срез Масурица	7		242		7		256	
срез Пчиња	10		1 027		16		1 053	
срез Пољаница	—		40		5		45	
Укупно 1895.	1 677		15 693		4 963		22 333	
Укупно 1900.	1—970		21 695		4 167		27 832	

Како је изгледао распоред придошлог и колонизованог становништва исте године у ослобођеним пределима по административним јединицама, нешто измењеним после 1884. године, приказаће следећи преглед:

263. Ф. Каниц, нав. дело, (ориг. II), 114.

Табела 5.

Досељено и стално становништво ослобођених предела (према попису становника по месту рођења) 1890. године²⁶⁴

Број становника по месту у коме су рођени		у	у	у	у	Свега
		округу врањском	округу пиротском	округу топличком	вароши Нишу	
1) у месту где је вршен попис	села— варош	100 023 19 710	96 183 13 161	78 052 17 872	— 13 348	274 263 64 091
2) из других места у Србији:	села— варош	17 143 1.879	8 722 1 659	17 872 1 015	— 5 703	43 737 10 256
УКУПНО ИЗ СРБИЈЕ:	села— варош	117 171 21 589	104 905 14 820	104 905 14 820	— 18 051	326 981 69 280
3) Из места и области суседних Србија:						Свега
из Босне	села— варош	9 13	2 2	116 9	— 30	127 54
из Бугарске	села— варош	782 13	335 152	1 004 13	— 67	2 121 245
из Македоније	села— варош	51 30	6 1	59 19	— 178	116 228
из Старе Србије	села— варош	351 159	23 17	3 444 817	— 141	3 818 975
из Херцеговине	села— варош	22 3	3 7	438 17	— 16	518 43
из Хрватске-Славоније	села— варош	3 4	6 14	5 —	— 14	14 32
из Црне Горе	села— варош	2 332 35	12 8	2 376 199	— 53	4 770 295
4) Из Турске	села— варош	5 711 609	55 45	11 402 389	— 389	17 268 1 422
5) из Грчке	села— варош	7 17	2 —	2 6	— 169	11 192
6) из земаља западне Европе:						
из Аустрије	села— варош	20 55	12 23	32 7	— 225	64 310
из Италије	села— варош	2 11	7 14	1 —	— 10	10 35
из Немачке	села— варош	1 —	— —	— —	10 19	20 20
из Румуније	села— варош	— 5	2 —	103 —	— 24	105 29
из Угарске	села— варош	175 44	39 70	322 70	— 617	536 801
из осталих земаља	села— варош	— 1	— —	7 —	— 10	7 11
УКУПНО СТРАНАЦА						
59 650 (ван Србије)	варош села—	9 507 997	504 353	20 887 355	— 1 962	29 505 4 670

264. Статистика Краљевине Србије I. Пети део, 90—94.

Према подацима у табели, ослобођени предели који су до краја осме деценије прошлог века још увек доста ненасељени у запустелим подручјима по исељавању турског становништва, а већ деценију касније примили су више од педесет хиљада досељеника из разних крајева Србије као стално становништво и готово исто толико из српских области ван граница српске краљевине, из Турске и аустријских покрајина, уз известан број странаца, претежно као привремено становништво (дипломатске представнике, стручњаке и занатлије за изградњу железнице, стране чиновнике и сл.), а у мањем броју и као трговце и занатлије.

Највише је било досељеника, „колониста”, како се из наведених података види, из Црне Горе и Старе Србије, углавном српског становништва. Из Турске су се, углавном, у масама досељавали арбанашки повратници у јабланичка и пусторечка села врањског округа, и српско становништво исељено испред арбанашких реемиграната из пограничних пчињских села („бежанске куће” из села Стјовце, Козји Дол, Марганце, Коћуре, Црквице, Трница, Лопардинце, Буштрање, Русце, и још неких) који су се населили у јабланичким селима округа врањског.

Из података пописа 1890. године може се пратити и кретање једног флотантног слоја популације, који су представљали претежно сезонски радници и занатлије (печалбари), трговци и надничари, који су повремено прелазили у Влашку, Бугарску и Турску, делом и у Аустрију. Највише их је било из врањског, а затим из пиротског и топличког округа. Као становништво одсутно у време пописа ван Србије, и ван места сталног становља (негде у Србији), било је исте године пописано укупно 6 766 становника ослобођених предела.²⁶⁵

Осим плански спровођење колонизације у расељеним подручјима ослобођених предела, после 1878. до краја последње деценије прошлог, и првих година двадесетог века, ово подручје постаје јако динамично и интензивно имиграционо жариште, сасвим супротно од своје улоге интензивне емиграционе, метанастазичке зоне коју је имало током вишевековне турске владавине, све до 1878. године. Ове корените промене у популационом развоју ослобођених предела настале су у новим историјско-политичким условима развоја Србије после 1878. у новим државним границама, и у условима наглих и сложених социјално-економских промена у развитку овог дела српске краљевине, чије су границе и основна решавања аграрних односа и даљег економског развитка биле одређене Берлинским уговором о миру 1878. године.

265. Исто.

266. Исто.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

Трансформација социјално-економске структуре и нов распоред становништва у Топлици и ослобођеним пределима после берлинског конгреса 1878. до краја XIX века

1. Опште прилике пре доношења Закона о уређењу аграрних односа у ослобођеним пределима

Према турским архивским изворима, ослобођени предели који су обухватали подручје седам каза нишког мутесарифлика у косовском вилајету, непосредно пред српско-турске ратове, били су у привредно-економском погледу (1873. године) међу развијенијим казама у вилајету Косовском и напредније суседне казе вилајета Туна: долазили су, по прописима прикупљене порезе, одмах после осам каза софијског подручја (мутесарифлика). Одмах после нишког мутесарифлика, међутим, долазио је софијски мутасарифлик у погледу сточног фонда, по чему је нишки мутесарифлик био знатно унапређенији, и могао је да стоком подмири скоро два пута већу територију него што је износило подручје софијског и видинског мутесарифлика заједно.²⁶⁷

Према наведеним турским статистичким подацима, 1873. године нишки мутесарифлик је на укупно 11 940 хришћанских и 5 015 турских кућа остварио укупну вредност државних прихода од двадесет пет милиона и девет хиљада шест стотина четрдесет и два „пореска гроша“ (25 009 642), док је софијски мутесарифлик са суседним казама исте године убрао укупно нешто више — 29 846 923 пореска гроша. У рубрикама наведеног турског статистичког прегледа, непосредно пред српско-турске ратове, наведене су врсте државних прихода у пет категорија, којима је био оптерећен нишки, као и сви остали мутесарифлици у Косовском и суседним вилајетима: од „вергије“ (пореза) — прикупљено је 3 342 008, од „војнице“ („бедели асери“) 2 627 036, од „ушура“ (десетка), „игим“ (овчарина) донео је 4 002 909, и „ресумат“ (разни приходи) 2 904 674 пореских гроша у свих седам каза нишког мутесарифлика. Судећи по висини укупне вредности пореза овчарине, нишки мутесарифлик је имао нешто мањи фонд ситне стоке у односу на суседне софијске казе, али је зато у погледу аграрног десетка он био знатно испред софијског.

Прва обавештења о аграрним односима и економским приликама у ослобођеним пределима затеченим непосредно по ослобођењу 1878. године давале су српској влади (министарству финансија) новообразоване српске управе непосредно по уласку српске војске, приликом пописа „заостале имовине одбеглих Турака“ и образовања општина и срезова у њима.²⁶⁸ Том приликом су прикупљана и обавештења о пореским теретима и аграрним односима у овим крајевима током дуготрајне турске управе какви се памте у народу,

267. В. Н. Стојанчевић, Лесковац и ослобођени предели. 10—11 (Т. I).

268. Исто.

а о којима се налазе подаци, дosta непотпуни, у старијој литератури, а знатно потпунији у новијим објављеним изворима из нашег времена.²⁶⁹ Из објављених извора сазнаје се опште стање у ослобођеним пределима из времена спахијског аграрног система који је трајао до 1839. године када је Булханским хатишерифом укинут, спахије замењене читлук-сахибијама, „агаларима”, а спахијски десетак остао је само као један од старих данака, коме је приодат низ нових намета чифчијама, које су плаћали својим господарима села, читлук сахибијама (око десетак нових дажбина).²⁷⁰ Процес читлућења на подручју ослобођених предела није био у свим подручјима уједначен, у погледу почетка и трајања. Најстарији помени односе се на прокупачко (топличко) и јабланичко подручје, из прве деценије XVIII века и крајем прве половине и почетком друге половине XIX века, у нишком и врањском крају.²⁷¹

Турски феудални систем, затечен приликом ослобођења јужних српских области 1878. године, одређивао је не само целокупан економски развој и социјалну структуру, него посебно тип и положај насеља, а нарочито распоред становништва и популациону структуру читавог подручја ослобођених предела. Турски чифчијски систем је условљавао на читавом Балканском полуострву, па и у ослобођеним пределима, развој старог типа чивчијских насеља, са бројним варijететима, који су се формирали у разним областима зависно од привредних, географских и антропогеографских регионалних фактора. У ослобођеним пределима до 1878. године Ј. Цвијић је уочио и специфичан тип јужноморавског читлућког насеља, са специфичним одликама чифчијске материјалне културе и менталитета, који је распрострањен „јужно од Ниша, јужном Моравом”, а као „прави читлучки типови”, развили су се „у равницама и по дну котлина и плодних долина”, слично другим читлуцима у суседним бугарским и македонским областима.²⁷²

Непосредно по образовању управа области у ослобођеним пределима од децембра 1877. до јануара 1878. образоване комисије, које су предузеле акцију помоћи у храни „ратним страдалицима” и за прикупљање хране „за војне потребе” убрзо су се прошириле на акције, током следећих послератних година, искључиво на бригу, око „издавања хране оскудним”,²⁷³ док је попис „спахијске хране” и сточног фонда „одбеглих турских поданика”, које су наведене комисије вршиле до краја 1878. године, преузела у свој делокруг ради посебно формирана, после Берлинског конгреса, Комисија за испитивање имовинских односа у ослобођеним крајевима,²⁷⁴ и аграрне

269. М. Спасић, нав. дело (подаци за округ топлички).
Упор. В.л. Стојанчевић, *Друштвени и економски положај сељаштва у нишком и софијском санджаку уочи ослобођења 1877/78. године*, Историјски часопис XXI, Београд 1974.

270. С. Димитријевић, *Аграрни односи у лесковачком крају за време Турака*, Лесковац 1951, Библиотека Народног музеја у Лесковцу Бр. 2, 7—9.

271. Ј. Х. Васиљевић, *Тефтери нишке митрополије*, Скопље 1935, 50.

272. Ј. Цвијић, *Балканско полуострво I*, 198, 199.

273. В. Н. Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени крајеви*, 50, 56.

274. АС. МУД. П—1880. Ф. XIX/136.

комисије посебно за сваки од нових округа, које су деловале све до доношења Закона о уређењу аграрних одношаја у ново-ослобођеним пределима (од 3. фебруара 1880²⁷⁵). Као председник Комисије за испитивање имовинских односа у ослобођеним крајевима, М. Спасић је био одређен и за „члана Комисије која има да изради предлог закона за уређење имовинских односа” у њима, у сарадњи са В. Вујовићем, обојица тада на положају саветника, чланова Државног савета српске кнежевине. М. Спасићу је такође био повериен и задатак да као председник Комисије изради и „пројекат Закона о насељавању” у Србији после 1878²⁷⁶, по коме је од 1880. до краја XIX века спровођена колонизација ослобођених предела, као једно од најсложенијих и најтежих питања у решавању специфичних проблема имовинских односа у ослобођеним пределима. Та питања су искрла непосредно из одлука Берлинског конгреса, које су се односиле на имовинско-правне обавезе између Србије и Порте по исељавању турских поданика из ослобођених предела.

Пре дефинитивног закључења Берлинског уговора, чланом IV Санстефанског прелиминарија било је одређено да „муслимани, који имају имања у простору присаједињеном Србији, а желели би да се наслеле изван Кнежевине, моћи ће у њој задржати своје непокретно имање, па давши га под закуп или у закуп, или управљати њиме преко другог. Турско-српска комисија, у којој ће бити и један руски комесар, у течају од две године”, требало је „да... расправи сва питања односно непокретних имања” исељених турских поданика (муслимана).²⁷⁷ Овај члан Санстефанског уговора усвојен је, са малим изменама у члану XXIX Берлинског уговора, (о отуђењу, експлоатацији и употреби имовине за рачун Порте”) тако да је већ до 1879. започет процес регулисања имовине „одбеглих Турака” путем давања „турских имања у закуп” и продаје лицитацијом, посредством „пуномоћника”, заступника бивших турских сопственика непокретне и покретне имовине, настављен у одређеном року од три године — до 1882/3. Преко својих заступника, међу којима је било и српских поданика, а и „заосталих Турака”, због продаје њихових имања у ослобођеним крајевима, продужио се процес регулисања заостале аграрне и остала непокретна имовина бивших турских господара, протегао се све до краја XIX века. Чак се наставио и касније, преко бројних потраживања наследника и потомака бивших турских спахија и бегова исељених у Турску, одакле су ови обнављали своје захтеве преко заступника, или су чак долазили и лично око регулисања заосталих дугова у селима и варошима ослобођених предела.²⁷⁸

274. АС. ПО К—7/51. (Комисија за испитивање имовинских односа у ослобођеним крајевима, 5. октобра 1879.)

275. АС. МУД. П—1880. Ф. III/48; Ф. II/91. (Закон о аграрним односима у ослобођеним пределима).

276. АС. Ии. бр. 49, Протокол Државног савета за 1879, Рег. бр. 172 (Но. 347); бр. 233 (Но. 45, 475.)

277. Тек је фебруара 1880. донесен Закон о уређењу аграрних одношаја у новоослобођеним пределима.

278. АС. ПО. К—64/133.

В. Н. Стојанчевић, Лесковац и ослобођени предели, 31, 121.

Као резултат рада комисије за испитивање имовинских односа у ослобођеним пределима, из 1879. и окружних аграрних комисија, добијен је преглед вредности и врсте непокретне имовине и својине у затеченом турском систему „господарлука”. На основу прикупљене грађе, М. Спасић, председник наведене комисије, објавио је детаљну студију *Подаци о аграрним односима хришћана у ослобођеним крајевима, округа топличког и врањског за време турске владавине*. Како М. Спасић наводи у једној напомени овог рада („општа примедба” на крају чланка), податке о аграрним односима у ослобођеним пределима до краја турске владавине изложене у раду заснива „на извештају комисије која је аграрне односе испитивала 1879. године; на извештају друге комисије која је испитивала села и земљиште на коме су Арнаути живели; на белешкама полицијских власти; и на казивању поједињих људи који су тамо живели и прилике имали да сазнаду сва села и њихове становнике”. Као једног од чланова аграрне комисије за врањански округ, и доброг информатора о месним приликама, наводи Харитона Микића, вишегодишињег „турског рачуновође у Врањи”, да је добро познавао стање и односе у селима.²⁷⁹ Образлажући наслов и садржину свог прилога, М. Спасић у другој напомени објашњава да се ограничио само на аграрне односе у окрузима топличком и врањском зато што није могао доћи до извора које је садржавао извештај аграрне комисије за округе нишки и пиротски, међу којима је био и један писани документ аграрног закона или правила за ове крајеве, пошто су тада ови извештаји и поменути документи били изгубљени. Према прикупљеним подацима, М. Спасић је приказао демографске и економске прилике у овом делу јужних српских области под турском управом током XIX века до 1878. године, посебно о аграрним односима у турском спахијском и читлуčком систему, и дао је преглед насеља по социјално-економској структури и насељености по броју домова. Утврдио је да је у наведена два округа било до 1878. (у тренутку ослобођења) затечено од укупно 583 села оба округа 124 читлука, села под господарима, „господарлука”, у топличком, пет „агалука” у врањском округу, док је било затечено слободних српских села у топличком округу (срезу косаничком) само 15, а у врањском округу 57. Мешовитих, полуслободних села, са мешовитим српско-турским (арбанашким) живљем, у којима је било и слободних сеоских дома на сопственој земљи, и чифчија на турским читлуцима, било је највише у врањском округу (84), док је у топличком округу затечено 246 чисто арбанашких насеља (претежно у косаничком и јабланичком срезу), којих није било у врањском округу.

О времену постанка и начину на који су се слободна хришћанска села претварала у агалуке или господарлуке у ова два округа, М. Спасић је навео углавном податке из прошлости који су памтили становници топличког и врањског краја. О томе се у новијој литератури расправљало потпуније на основу аутентичних архивских извора и анализа како српске, тако и турске документације.²⁸⁰

279. М. Спасић, нав. дело, 219—255.

280. М. Ђорђевић, *Прве скупштинске дебате о аграрним проблемима југоисточне Србије (1878—1882.)* Пиротски зборник 1, Пирот 1978, 1—15.

Аграрна комисија се, приликом испитивања о односима ј и стању у селима ослобођених предела, срела и са појавама не само турских него и спрских спахилука, углавном у нишким, лесковачким и врањским селима- чији су власници — господари били имућнији српски трговци и поседници из вароши. Као супротност овој појави, М. Спасић је уочио да се по врањским селима налази и знатан број оних у којима сељаци из мешовитих српско-арбанашких села нису имали своје „баштине”, него само своје куће или су били чак и без њих, и као надничари и слуге обделавали су земљу читлук саибија, и многи и живели у господарским кућама.²⁸¹ Такво стање и односи у селима ослобођених предела стварали су велике проблеме формираним комисијама за испитивање аграрних односа, и то замршених спорова између спрских сопственика читлuka и њихових чивчија после 1878. око наплаћивања и убирања десетка и летине, који су сељаци одбијали захтевајући право на земљу коју су обрађивали, и куће које су настањивали на господарским имањима. Исто тако је било и са чифчијама турских „спахилука”, који су били без куће и окућнице и радили само као надничари на господарским имањима, и становали по читлучким зградама. Такав је пример, поред осгалог и један спор који су чивчије врањског Рамиз-паше из Кукавице водили са њим више година.²⁸²

Аграрна комисија за округ нишки затекла је укупно 80, од 125 села оба среза окружне нишке управе као турске читлуке и спахилуке, заједно са неколико читлuka нишким спрским варошана, што представља више од половине нишким села почитлучених. Уз 59 чисто читлучких, затечено је три мешовита, полуслободна села, у којима су живели делом сељаци који су имали своје куће и земљу, а делом чифчије на турским имањима, док је било пописано 18 села у којима су живели слободни сељаци, који су обрађивали (као надничари) имања, спахилуке турских сопственика у њиховим селима. Било је спахилука (читлuka) који су имали и по два господара, на пример у селима Горњи Душник, Миљковац, Бања, Власе, Кнежица, Лалинце, Еминова Кутина, па чак и три господара (у селу Русце), али је зато било и врло имућних бегова, који су имали и по два села као своје спахилуке (нпр. Мустафе Ефендије из Ниша — спахилуци Чукљеник и Горња Студена, и Хаци-Котлака — спахилуци Драшкова Кутина и Равна Дубрава). Прокопова Кутина имала је више од три господара, а спрски спахија је делио посед са турским господаром у селу Великом Вртопу.²⁸³

У Лесковцу је затечено 1878. године десет читлuka (у селима Винарце, Дуллане, Печењевце, Разгојна, Јашуња, Купиново, Локотница, Бунуша, Накривањ), колико их је била пописала прва спрска управа у Лесковцу до јануара 1878. У литератури се наводи још 21 село под господарима, која су имала по једног или више (два до три) господара (Пресечина, Шајновац, Г. и Доње Јајно, Паликуће, Кукуловцеи Шишинце — у великорђанској општини; Радињинце,

281. М. Спасић, нав. дело, 247, 249.

282. С. Димитријевић, Аграрни односи, 10. В. Н. Стојанчевић, нав. дело, 144.

283. В. Н. Стојанчевић, нав. дело, 11, 98—104, 134—144.

Дрводеља, Славујевце, Тодоровце, Мирошевце, Вина, Букова Глава, Горина (у бунушкој општини); Стројковце, Вучје, Жабљане, Бели Поток и Брза у општини вучанској). Та су се села ослободила господара у току српско-турског рата 1877. непосредно пред улазак српске војске у Лесковац и бежања лесковачких бегова, који су били господари лесковачких читлука.²⁸⁴

Лесковачки читлуци су углавном били мешовити по типу насеља и по социјално-економској структури, тако да је читлук носио име оног дела насеља у коме су живели слободни сељаци (нпр. Арђевац чивлук, и село Арђевац; Винарец село и винарачки чивлук; Печењевце село и пећењевачки чивлук, и др.) Други тип била су села у целини као спахилук" једног или више господара, у коме није било слободних сељака (на пример села Пресечина, Шајновац, Кукуловце и друга), која су била мала, са десетак кућа, као и читлуци у мешовитим селима, у којима је део села у коме су живели слободни сељаци увек бројао знатно више кућа. Таква подела читлука насеља на читлуке у оквиру мешовитог, полуслободног села, и на господарска села, задржала се доста дugo у административним, статистичким и катастарским изворима, па се тако на пример, међу пописаним пореским домаћинствима издваја „Чивлук Арђевачки" од села Арђевца још и у 1887. години, као два посебна дела истоименог насеља²⁸⁵, иако су још од 1880. године Законом о аграрним односима у ослобођеним пределима укинути чифчијски односи и ликвидирани господарлуци и читлуци. Слично је било и са осталим селима бившим читлуцима и господарлуцима у другим крајевима нових округа.

Поред наведених лесковачких села која су имала господаре и читлуке, у архивским изворима се наводи још и Грделица као господарлук браће Али Аге и Махмуд Ахмета Лалића, господара из Лесковца²⁸⁶, чији су се сељаци „откупљивали" по уредбама Закона о уређењу аграрних односа у ослобођеним пределима. Према неким архивским изворима такође се може претпоставити да су се нека лесковачка села, која нису била у попису уведена као читлук или господарлук, такође откупљивала од бивших турских господара тек после 1880. године, када су одбегли турски господари своја потраживања у имањима заосталим у ослобођеним пределима Србије остваривали по одредбама Берлинског уговора и Закона о уређењу аграрних односа у овим крајевима (нпр. село Брза).²⁸⁷

По доношењу поменутог закона о аграрним односима 1880. известан број топличких и јабланичких господарлuka морао је да се „откупљује", иако су њихови господари били одбегли и оставили напуштена села, куће и имања, што је довело до многих спорова колониста, досељеника на напуштена турска имања после 1880. године, као што су, на пример, били спорови које су водили са бившим господарима села Кутловац, и Гргуре, Каштивар, Бајчиновац, Дра-

284. Ј. Јовановић, Последњи бегови и аге у лесковачком Поречју, Лесковачки зборник III, Лесковац 1963, 144—150.

285. Државопис Србије XI, 4.

286. ИА. Ниш. Начелство округа нишког, К—2/1881 (Но. 216/28. јуни 1888.)

287. АС. МУД. П—1881. Ф. ХХIII/50.

гуша, Бабичиновац, Суводол, Трбуње, Влахова, Житорађе и других села на територији округа топличког.²⁸⁸

Као и за документа аграрне комисије за округ нишки, и за аграрну комисију за округ пиротски може се рећи да су акта и целокупна документација о раду те комисије изгубљени. Према непotpуним подацима у литератури и у архивским изворима, прва српска новообразована управа пиротског округа затекла је „чифлуке” и у њима куће турске, са доста заостале „турске хране”,²⁸⁹ од којих се углавном наводе села: Алачев — Чифлук, Барје, Брђин Чифлук, Крупац, Мачков Чифлик, Абдулин Чифлик, Злокучане (Драгинац), и Вејзулин Чифлук (или „чивлак”), затим Ново Село и Темска. Међутим, судећи према подацима књига распореда порезе на земљиште у округу пиротском за 1886 — 1887. годину и касније, за 1890 — 1891, у срезу нишавском било је доста села која су у току спровођења аграрног закона и издавања заостале турске непокретне имовине у закуп, била знатно увећана бројем кућа и становника досељених на откупљена или узета у закуп имања бивших турских господара. У неким од тих насеља запажа се нарочито велики земљишни фонд, по броју новодосељених закупца или сопственика, придошлих управо у села у којима је било много или доста незаузете и ненасељене земље, свакако заостале као турски читлуци, или господаруци и спахилуци. Таква су, свакако, била села, као бивши турски „чивлаци” исељених пиротских турских поданика, у срезу лужничком (осим поменутог села Злокучане и Александровца): Калуберево (11 домаћинстава пореских, која живе изван села а у Калубереву имају закупљена бивша турска имања); Љубераћа (15 таквих домаћинстава), Стол (неоткупљено имање Омера Дибралије — „Турчина”, задужено порезом у вредности 43 динара и 60 пари „пореских”, којим „руководи држава пошто се још није пријавио” ни сопственик, ни његов опуномоћени заступник); Стријевац, у коме је имање „Бећир Усејин Спахића” са порезом врло високом — 125 динара, чији је заступник био Бохор Конфино, трговац из Пирота; у селу Шљивовику било је 15 кућа закупца, или сопственика имања (бивших турских) који су живели ван села, у вароши или у окolini; у срезу нишавском, као бивши „чифлук” пописано је Велико Село, са око 200 закупца или нових пореских домаћинстава, сопственика бивше турске земље пореклом из суседних села; Барје Чифлик код Крупаца, са укупно 61 закупцом бивше турске земље из Пирота и осам из суседних села; Војнеговац, са 125 таквих пореских домаћинстава; Враниште са 81, Крупац са 263 нових закупца турског имања; Мали Јовановац, у коме је било само 19 бивших чифчијских домаћинстава, а 122 нова пореска домаћинства закупца и сопственика бившег турског имања, придошлих из суседних села и читлука; Нишор, у коме је било 198, Польска Ржана са 293, Расница са 153, Смрдан са 96, Сопот са 208, Трњане са 93, и Црноклиште, и Станичење са око 30 закупца бивших турских имања, који су

288. ИА. Ниш. НО Прокупљанско, срез добрички, К—1/4978 (Но. 15603, 15594/
Но. 6701)

289. М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, 235; 121—124.

В. Н. Стојанчевић, Лесковац и ослобођени предели, 95, 115.

били из околине наведених села и, делом, из вароши Пирота. Више од двадесетак села, како се из наведених података може закључити, било је затечено као турски читлуци у срезовима округа пиротског који су имали плодније и равније обрадиве земље.

Господари читлука у пиротским селима су своја потраживања, као одбегли турски поданици, остваривали из Турске преко својих пуномоћника или заступника, међу којима је било и хришћанских, јеврејских и заосталих турских становника у Пироту. Међу њима се помињу у литератури и изворима: Дервиш Алија, Мола Ариф, Афиз Усејин, Ферат и Керим, „синови Мемедовић”, (чувени по отмици земље од сељака, и великој грамзивости); затим, Хаци-Агуш, Ибраим Мекуш, Јесат и Амет Меметови, Мула Хусеин, Алија и Абдула „буљубаша”, Омер Дибралија и Бећир Усејин Спаић, Абаз Ајрудин, Латиф Ефендија, Усеин Хациасановић, Баки Ефендија, Мехмед Османовић и његова „Кадуна”, Ибрајим бег „јузбаша”, Вели бег Ахмедовић, Алија Ахмедовић, Осман Абдулић, (последња тројица помињу се као суседи на међама имања Ибрајим-бега); Усеин Демир-бег Алибеговић, Мехмед Ахметовић, Хаци-Асан Абдулић, Ибраим Салибеј, Махмуд-ага, Исљам Аирловић Баковалија, Абдурајим Асановић, Асан Алијевић, Месуд-бег Еминбеговић и његова жена Ешрефа; Алија Челебић и његова жена Емира; Исмаил Ибраимовић, Алија Ибраимовић-Мехмед, Лаци-Хасан Ефендић, Алија-бег, Јусуф-бег Муфрат Шериф Зејнуловић, Ибраим Бећировић, Алија Мустафић, Хаци Мустафа Халијесејиновић, Фејзула Асановић, Мехмед-ага Хаци Асановић, Абдул Чауш, Сулејман Смаиловић, Сулиман Мехмедовић, Алија Мустафић, и други. Сви ти турски господари углавном су „ерлије”, варошани, који су имали своја имања и дућане у вароши и „чивлике” по околним пиротским селима до ослобођења 1878. године, која су напустили и отселили се у Турску, углавном у Скопље или у Приштину, а делом су се неки од њих задржали у Пироту све до коначног решавања питања око продаје њихове имовине (већином до 1885 — 1886, а неки су до 1890. године преко својих заступника решавали ова питања).

Према Закону о уређењу аграрних односа у ослобођеним пределима, члан 2, и члан 3, у овим крајевима су затечени, као остаци турског феудалног режима: такозване „господарске (агалучке) „спахијске земље”, које су „они који земљу држе и раде давали господарима неку дажбину, било у новцу”, било у пољопривредним производима (као девети део, „деветак”), а њих господар није имао права да са те земље гони и да земљу даје другима на обрађивање, јер је она сматрана „баштином” оних који је држе и раде; и „насељене чифличке земље”, које су насељеници (закупци) држали и радили непрекидно 10 година пре него што је настала српска власт у новоослобођеним пределима, и за то давали чифлик-сајбијама два деветка, петину, трећину и до половине плодова земље или известан број радника”. Ове земље „сматране су као својина чифлик-сајбија, и ови су их могли, коме су хтели, на обрађивање давати, па и врсту дажбине мењати”. Под „чифликом” подразумевала се зиратна земља одређене величине (од 70 до 130 „дулума”, или 112 000 — 208 000 „квадратних аршина”), заједно са зградама на њој подиг-

нутим, са стоком и целокупним пољопривредним инвентаром.²⁹⁰ Господари села и читлук-сахибије у ослобођеним пределима затечени су као становници вароши, док су „чивчије“ или „наполичари“, на агалуцима (или „закупци“, „чифлигари“ и „чивликчије“) као и становници господарлука (истим именом су се називали и становници господарских села, или су их звали само „сељацима“),²⁹¹ били искључиво становници села и приградског дела пољопривредног подручја вароши Ниша, Врања, Лесковца и Пирота.²⁹²

Како наводи Ј. Цвијић, „готово су сви сељаци били чивчије нарочито... у свима котлинама моравско-вардарске области од Ниша ка југу. Као што је поменуто, њихово уравњено и готово обешумљено земљиште било је врло погодно за оснивање читлuka. Овде се у средња налазе села са збијеним кућама и са беговском кулом, тако да је бег имао преглед и надзор над својим чипчијама.“²⁹³ Цвијић такође помиње да је било и слободних села, у мањем броју, као и знатан број мешовитих села, полуслободних, као и оних која су имала и по неколико читлuka и господара. Посебно је значајно што Цвијић још помиње и неке од назива за чифчије, који су били карактеристични за читлуке у котлинама јужне Македоније, а који се ретко срећу и у архивским изворима у неким варошима и селима ослобођених предела, везани углавном за досељенике чифчије (нпр. назив „орач“ за чивчију, и „јариције“)²⁹⁴ или „јериције“ — отуда и локални називи „Јерци“ за неке чифчијске фамилије (наполичаре) у околини Ниша и Врања.

У литератури је доста података саопштено о аграрно-правним односима какви су били затечени у овим крајевима у време ослобођења и после рата 1878. године,²⁹⁵ као и о приликама у време спровођења закона о аграрним односима после 1880. године. Тада је решаван низ спорова између бивших турских господара и читлук-сахибија са ослобођеним чифчијама и закупцима у вези са откупљивањем, и исплаћивањем накнаде за изгубљене господарлуке, према одлукама Берлинског уговора и донесеном Закону о аграрним односима у ослобођеним крајевима који је донела српска управа 1880. године. По члану XXXIX Берлинског уговора и члану 1. српског Закона о уређењу аграрних односа у ослобођеним пределима, предвиђена су „правила по којима се имају расправити они имовни одношаји, који су за време владавине турске постојали код тако званих господарских и насељених чифличких земаља... између господара или чифлик-сајбија... и... оних који су те земље држали и радили“. Ти су односи регуслирани члановима 3—40, са предвиђеним

290. Чл. 3, 4, 7 Закона о уређењу аграрних одношаја у новоослобођеним пределима.

291. М. Спасић, нав. дело, 221.

292. А. С. Јовановић, *Правда и управа у врањској покрајини*, Бранич 1889, Београд 179.

293. Ј. Цвијић, *Антропогеографски проблеми*, 273, 338, 339, 385.

294. Исто, 339.

295. Упоредити: Р. Николић, *Крајиште*, 64; *Пољаница*, 36; *Врањска Пчиња*, 36, 114. С. Димитријевић, *Аграрни односи*, 9, 11.

Вл. Стојанчевић, *Један документ о аграрно-правним односима после српско-турског рата 1877—1878*, Архивски преглед 1—2, Београд 1986, 279—282.

прописима за све спорове који буду настали у процесу примењивања овог закона, и временски предвиђеним роковима за извршавање одредаба Берлинског уговора и спровођења Закона о аграрним односима у ослобођеним пределима.²⁹⁶

У ослобођеним пределима било је затечених у знатном броју такозваних „вакуфских имања”, око којих су се такође водили и многи спорови у вези са њиховим закупима и продајом сељацима оних села и вароши на чијем су се атару налазила. Та су имања називана у неким крајевима и „цамијска” имовина. У вези са регулисањем питања око откупна и закупна вакуфских земљишта у ослобођеним крајевима, за које су биле надлежне, по одредбама Берлинског уговора „турско-српске комисије” да у року од три године „уреде односе отуђења и експлоатације и употребе за рачун Порте” (члан XXXIX), постоје подаци у литератури,²⁹⁷ а такође има доста изворних архивских докумената из којих се може видети шта је све потпадало под „вакуфско земљиште”, и ко је све могао да га заузме и откупи после 1880. године.

Вакуфских земаља било је доста на подручју лесковачког среза (нишког округа), о чему је већ расправљано у литератури, а о вакуфима у осталим деловима административног подручја нових округа, има за сада нешто података у архивским изворима, а делом и у литератури. У врањском округу, на пример, у селу Прекодолцу, издавано је под закуп приватним закупцима аутома време, све до првог светског рата,²⁹⁸ у селу Врбову даване су у закуп „две њиве цамијске”; у пиротском округу је најмање података о вакуфима, и врло су ретки у записима, готово и да их у пописима после 1885. више и не налазимо, осим појединачних напомена, записаних углавном као „турска имовина” уз имање неке сеоске цркве.

Ступањем на снагу Закона о аграрним односима у ослобођеним пределима наступила су нагла социјално-економска померања у популационој структури нових округа. Она су по интензитету и последицама имала исти значај као и сложена, интензивна миграциона кретања и етнички процеси на овом подручју, која су се јавила као последица нових историјско-политичких и културних кретања у условима слободног националног развитка овог дела Србије после ослобођења од Турака 1878. године. Са нестајањем последњих остатака турске феудалног система нису истовремено нестале и неке архаичне форме традиционалних социјално-економских односа и традиционалних културних обележја српског становништва, које су дуго после ослобођења ових крајева задржали своје место и функцију у животу њихових становника, са истим значењем које су имали и током дуготрајне турске владавине, уткане у туђинске, турске феудалне друштвене норме и економске односе.

296. Ј. Ристић, *Дипломатска историја I*, 255, 256 (о чл. XXXIX Берлинског уговора).

297. Упоредити: В.Л. Стојанчевић, *Откуп вакуфских имања после ослобођења 1878.* Лесковачки зборник XII, Лесковац 1972, 135—140.

298. В. Н. Стојанчевић, нав. дело, 123, 124.

2. Промене у економском и културном развоју Топлице у условаима спровођења аграрне реформе у ослобођеним пределима (као фактор у етничким прегруписавањима и новим етничким процесима)

Исељавањем турског становништва после 1878. године и решавањем питања њихове заостале имовине и њене накнаде по одлука-ма Берлинског уговора, покренуто је више сложених задатака и доношење многих нових правних прописа, који су резултирали из Закона о аграрним односима у ослобођеним пределима, а које су извршавале новообразоване административне управе ослобођених предела. Од 1880. започео је дуг и компликован процес укидања читлуког система и преостатака феудалних обавеза становника који су живели на „заосталим имањима одбеглих Турака”, што је решавано продајом заосталих турских непокретних имања, издавањем бивших турских читлuka и кућа под закуп, и дуготрајним и мукотрпним одуживањем „аграрног дуга”. То је оптерећивало не само српску државну економску политику него је нарочито погоршавала и онако тежак положај сељака безземљаша и бивших турских наполичара. С друге стране, издавање под закуп и откуп бивших турских имања и кућа изменио је социјално-економску структуру варошких, а нарочито приградских сеоских насеља ослобођених предела, у којима је почeo да се издаваја имућни и средње имућни варошки, занатско-трговачки и земљопоседнички слој, регрутован међу бившим „хришћанским спахијама”, велепоседницима, сопственицима „хришћанских читлuka”; и међу сеоским трговцима и имућнијим сељацима из слободних и полуслободних села ван читлuka и господарлuka, нарочито оних у селима нишког, врањског и пиротског округа.

Завршетком српско-турског рата 1878. године означенено је добро решено питање територијалних граница српске државе, али је обележен почетак решавања низа питања насталих у вези са турском имовином у ослобођеним пределима, нарочито тешких решавања многих спорова у вези са приватном имовином „одбеглих” или исељених турских поданика после 1878. у Турску. Српска влада је ради тога, преко образованих аграрних комисија, прикупила постојећу аграрно-правну документацију непосредно у ослобођеним прелелима, из које су се могла пратити кључна питања те врсте односа наших сељака до ослобођења од Турака.

У првим документима прикупљеним у појединим крајевима ослобођених предела о аграрно-правним односима у оквиру турског феудалног система помињу се (после 1878) врсте дажбина са архатичном, српском средњовековном терминологијом и начином убирања, као и врсте турских феудалних поседа, насталих насиљним отицањем старих сељачких баштина, „од старовремско”, од старине које су биле њихова сопственост. Тако се у литератури већ расправљало о једном старом, „лесковачком аграрном закону”, који је до 1878. важио „међу сељанима пиротске, нишке, лесковачке и врањанске покрајине у време нашег продирања у време другог рата”; а без сумње, више или мање „важила је тада и у осталим српским покрајинама које су остале под турском управом после 1878. године; а та-коће и о једном аграрно-правном документу о врстама турских

феудалних односа, о турским читлуцима, господарлуцима, агалуцима и обавезама слободних сељака, полуслободних сељака на господарлуцима и чифчијама, „кираџијама” према „газди од земље и села” на читлуцима. У њима су истицани, као основа, „модификовање старог обичајног права”, и упоређивани су положај српских средњовековних меропаха и турске раје, и српских чифчија затечених на турским чифлуцима у ослобођеним пределима, у вези са облицима и називима обавезних дажбина, као што су били деветак и десетак, „у име кирије за поље” са кога су убиравали род, и „параспор” (или параспур), „у име кирије за земљиште на коме је чифчија подигао господарске зграде”.²⁹⁹

На исти начин у литератури су проматране обавезе и називи „ангарија”, затечени у ослобођеним пределима, као и појам и значење села и сеоског атара у турском чифчијском и господарском систему у овим крајевима до 1878, о чему је затечно у овим крајевима доста архаичних обичаја (на пример, јемство, или обичај „рука” у врањском крају, положај самохраних, удовичких породица на читлуцима, ред и право прече куповине и закупа земље, баштине, која остане посес смрти домаћина, и сл.). Исто је било и са стварином такозваних црквених и манастирских имања, која су у овим крајевима била једним делом затечена и као турска „вакафска” добра, која су се одржала као архаични преостаци феудалне својине земље из српског средњовековног периода, на шта нарочито указују, у првим пописима непокретне имовине у новим окрузима и пописани „метоси дечански” (у Лесковцу на пример и „арханђеловског манастира” у околини Врања, и други примери на подручју некадашњих српских средњовековних жупа у овим пределима).

Управо су ти архаични преостаци обичајног права, санкционисани турским феудалним имовинско-правним законодавством, представљали основне узроке многим и компликованим споровима и неспоразумима који су настали у вези са исплаћивањем накнаде исељеним турским поданицима за непокретности које су оставили у ослобођеним пределима непосредно после завршетка рата 1878. године, а нарочито после доношења Закона о аграрним односима у овим крајевима после 1880. године, који су трајали готово све до краја XIX века. Посебно су уносили и заплитали неспоразуме око продаје читлука и спахилука у вези са исплатом накнаде исељеним турским поданицима они „спахилуци” који су били сопственост хришћана, а који су постали у оквиру турског чифчијског система последњих деценија турске владавине, као начин „зеленашког” капитала, у фази првобитних фаза развоја капиталистичких односа у овом делу Турске Царевине.

Још првих месеци после Берлинског конгреса (јуна 1878) јавио се велики број жалби српској војној и административној (окружној и среској) управи „због имања” нарочито лесковачких и врањских сељака који су се спорили са бившим турским господарима и новом српском управом око својих права на земље или летину прикупљену на читлуцима, затим око пуноважности старих турских тапија. Вођени су многи спорови и у вези са откупом бивших турских имања,

299. А. С. Јовановић, *Приносци за историју старог српског права*, 179.

пристизале су бројне жалбе „наполичара” нарочито лесковачких и нишских (из села Вине, Губеревца, Винарце) због потраживања њихових бивших „спахија”, као и жалбе пиротских чифчија на пиротског „јузбашу”; прокупачких сељака у вези са заузимањем напуштенih арнаутских кућа и имања, спорови села и варошких управа око сеоских приградских атара, и спорови села око права на шуме и утрине које су им били приграбили турски господари. Нарочито су биле бројне тужбе сељака против лесковачког господара Пашагића, врањског Бег Заде, Ата-бега, Сулејман-бега, бега Куртовића и Камбер Ефендије, пиротског Алије Мустафића, Вели-бега Ахмедовића и многих других бивших, одбеглих турских господара, од којих су патили сељаци, и који су се нарочито били осилили пред крај турске владавине³⁰⁰. Те су се жалбе и спорови много увећали после доношења закона о аграрним односима 1880. године и потраживања бивших турских господара, који су се иселили у Турску, а који су преко својих пуномоћника остваривали своја права на заосталу имовину у ослобођеним пределима на основу одлука Берлинског уговора.

У току спровођења одредаба аграрног закона посебно су погранична, двовласничка имања, и спорови у вези са њима доводили до многих компликација, па чак и до пограничних сукоба,³⁰¹ како на јужној, српско-турском, тако и на североисточној, српско-бугарској граници. Такође су током отплаћивања „аграрног дуга” и исплаћивања дутова бивших чифчија око откупа читлучке земље, после 1880. године, па све до краја XIX века, настајали бројни и компликовани, дуготрајни спорови, а најчешће продаја сеоских имања на лицитацијама, које су пореске власти расписивале због наплате порезе и исплате аграрног дуга.³⁰²

С друге стране, у току спровођења закона о аграрним односима у ослобођеним пределима после 1880. године, откупљивањем земље бивших турских господара из основа је измењена популациона структура насеља нарочито оних подручја где је био највећи број бивших турских читлука, као што су равничарска насеља Понишавља и јужноморавска, лесковачка и врањска села, а длом и пусторечка, расељена арбанашка села. Тако су се у знатном броју становници планинских села, и оних приградских и имућнијих варошких пољопривредних крајева, оријентисали на увећавање земљишног поседа, захваљујући томе што су располагали извесним новчаним капиталом, кога тада није било код сељака. У првим пореским пописима сеоске и варошке земљишне имовине и пореских дажбина, који је извршен први пут 1884. године, и понављан касније сваких следећих пет година, могу се запазити ови процеси економског јачања приградског и периферијског и трговачко-занатског варошког слоја у земљишној имовини. То је довело до појава притужби пореским и надлежним окружним и среским властима које су подносили сељаци, да су варошани и имућни сељаци приграбили највећи део бивших турских читлучких и вакафских земаља, тако да су сиромашни

300. АС. МУД. П—1880. Ф.XV/75; Ф. VII/152; 1878. Ф. IX/156; 1881. Ф. XVIII/36 (за Прокупље); Ф. I/34 (за Курушумлију); 1878. Ф. VIII/20 (жалбе на Пашагића из Лесковаца). АС. ПО К—64/278.

301. АС. МУД. П—1881. Но. 186 (на бугарској граници).

302. АС. ПО К—1/98 (отплаћивање „аграрног дуга”).

сељачки слојеви остали без земље за обраду, и остали и даље без земљаши, као и у време турских бегова и господара, живећи и даље као наполичари и надничари, али сада на имањима српских имућних сељака и трговаца.³⁰³

Увођењем нових пореских обавеза овај сиромашан слој сељака, а убрзо и средњеимућни сељаци, осиромашен је и доведен до потпуног раслојавања, у корист имућног сеоског и варошког слоја, што се посебно одразило у покрету исељавања сеоског становништва из пасивних планинских и потпланинских села у варош, и у унутрашњост Србије, ради надничења и рада на туђим имањима, или ради „службе” код богатијих трговачких и чиновничких породица у грађу и у српским седиштима, паланкама и већим селима. Нарочито после 1885. године узело је мања „утврђивање” порезе путем продаје на лизитацијама некретнина задужених сеоских домаћинстава, и честих злоупотреба пореских власти, тужбе на „порезнике”. Злоупотребе су се вршиле још и у вези са несавесним катастарским премеравањем сеоских имања и окућнице ради одређивања пореских категорија домаћинстава и сеоског земљишта. То је изазвало све већи број жалби и спорова сељака са пореским властима и катастарском службом, што је доводило до дуготрајних парница око поновног премеравања и опорезивања сеоских земљишта и домаћинстава, ради смањења пореских обавеза. У архивским изворима има доста података о овим појавама, нарочито у планинским подручјима нових округа, где је било и више оваквих неправедних премеравања земљишта и већи број жалби и судских спорова насталих око претеривања у погледу категоризације обрадивог земљишта по одређеним пореским „класама”, у којима су често неплоднија земљишта сврстана у више пореске категорије.

Спровођењем Закона о аграрним односима у ослобођеним пределима, пре свега, откупљивањем и закупом имања исељених турских поданика, поремећени су дотадашњи традиционални оквири својинских односа у погледу земље и других некретнина. Тако је дошло и до појаве до тада готово непознате, или сасвим ретке, да сељани једног села имају своје обрадиве земље, „имања”, не само у атарима суседних најближих села него и у ѡдаљеним селима, ван својих општина, па чак и срезова, до које су долазили после 1880. године куповином турских имања. Колонизација становника из пограничних села ослобођених предела у напуштеним селима у области Топлице, нарочито Власинаца, Пироћанаца и Врањанаца, довела је такође до појаве двојне имовине, која се исказивала посебно у пореским обавезама: пореска домаћинства у исељеничким матичним селима књижена су са одређеном порезом на имања, а такође су иста исељеничка домаћинства у матици колонизације (у Топлици), књижена као пореска домаћинства са одређеном висином порезе, уз напомену да иста домаћинства имају имања и у њиховим завичајним селима. Такође је откупљивање земље исељених турских поданика омогућило и великим броју варошана из окружних средишта ослобођених крајева, као и из српских вароши, да постану истовремено власници

303. В. Стојанчевић, Етничка, демографска и социјално-економска структура Ниша после ослобођења од Турака (1878—1885), 177.

земље у разним крајевима ослобођених предела, а најчешће у приградским и суседним сеоским насељима, што је проузроковало појаву већег броја варошких велепоседника, нарочито међу имућним трговцима и занатлијама, а у мањем броју и међу вишим чиновницима, дошљацима из Србије.

Ово се посебно одражавало у великом броју сељака безземљаша, с једне стране, а са друге стране, у наглом порасту броја варошких имућних поседника зиратних комплекса најплодније приградске зоне, околних села, већих урбаних седишта нових округа. Многе жалбе сељака упућиване су окружним властима и аграрним окружним комисијама, у којима „моле за наређење да могу и они у истом селу од Турака купити имање, а не само поједини „чаршилије“ Прокупчани, Нишлије или Врањанци, Лесковчани и други варошани.

Законом о аграрним односима у ослобођеним пределима из 1880. године нису само поремећени, него су из основе измене традиционални имовински односи сеоског становништва ослобођених предела. Откупљивањем и закупом земље бивших турских сопственика уситњени су и распарчани посedi зиратних површина и сеоски атари, који су — у условима турске читлукске организације поседа и господарлука, као и традиционалних форми индивидуалних баштина, породичних имања, облика колективне сеоске имовине, и остатака средњевековних црквених и манастирских поседа — били концентрисани у веће парцеле зиратних површина. Увођење новог пореског система, усаглашеног са пореским системом у српској кнежевини, такође су допринели уситњавању и распарчавању поседа отргнутих из оквира традиционалних колективних сеоских и породичних имања.

Продајом турских имања, према новом аграрном закону, у ослобођеним крајевима су ликвидирани остаци турског читлукског режима, али су настали проблеми у вези са решавањем новонасталог положаја бивших чифчија на овим турским имањима, који су према старим, турским и српским традиционалним имовинским односима, стекли различита права на лични и породични посед. (Тако је, на пример, продајом топличких читлукова и лесковачких Пашагића читлукова (Печењевце) продатог за 7 000 дуката, Чекмина за 3 200 дуката и Каштавира са 11 кућа, за 4 000 дуката којима су се откупили сељаци — чифчије), као и продајом читлукова Рамиз-Паше врањског (као тада богатија турска господара) искрао пред аграрне комисије проблем решавања права на индивидуалну имовину такозваних „читлукција“ и чифчијских породица. Тада су српске среске и окружне власти исељавале са продатих читлукова (на чију земљу и зграде нису имали права), „кесимије“, закупше земље, или читлукције, настањене на читлуку, сиромашне сељане планинског села на Кукавици, који су водили дуге спорове за своја права која су им по традицији припадала на личну и породичну имовину. Сличне спорове водили су и сељани села Грделице, Власотинца, лесковачког села Брзе, и многих других села (нишских, врањских, топличких),³⁰⁴

304. А. С. Јовановић, *Правда и управа*, 16, 22.

В. Н. Стојанчевић, *Турска имовина у врањском округу у време ослобођења 1877/8. године*, Лесковачки зборник, књ. VIII, Лесковац 1986, 78, 83, 84.

из овога се углавном може закључити да је у погледу схватања појединих врста својине и својинских односа у народу у ослобођеним крајевима било дosta појава дотле непознатих у законодавству кнежевине Србије, или недовољно објашњених, као архаичних преостатака из периода српске средњовековне државне управе у овим крајевима, и новијих форми проистеклих из каснијег турског феудалног уређења. О томе такође говоре и многе судске парнице које су водиле, како поједине породице из бивших турских читлука и господарлука тако и многа села, око пограничних и сеоских непокретних добара.

О тим најстаријим облицима својинских односа у ослобођеним пределима постоје бројни преостаци, почев од топонима, назива села (као што су, на пример, понишавско село Војнеговац, и лужничко село Војник) који потсећају на стару турску установу „војнука“ иначе словенског порекла (раја са обавезом ратника коњаника или пешака); или називи „Дербен“ или „Дервен“ за Топличку клисуру и Грделицу и њену клисуру, и за њихове становнике „дербенције“, а такође и за неке становнике ветерничких села (Горње и Доње Стопање). Они су сви уживали извесне повластице у поседу и олакшице у пореским обавезама.³⁰⁵ Затим, у схватању права „чивчија“, у смислу турског законодавства, по коме је једна породица обраћивала један „чифлук“, као комплекс земљишта који је био њен посед, и са кога је била обавезна да свом спахији плаћа одређене дажбине у производима са тог имања; затим, статус такозваних „удовичких домаћинстава“ у старом српском и турском феудалном законодавству, на чије трагове наилазимо и у овим крајевима; слично је и са неким другим врстама повластица које су одређивале и врсте неких својинских породичних односа, породичне баштине ствариачког становништва ових крајева, као што је очувано у неким топонимима, називима насеља и предањима (као: село Берекарци) средњовековно српско соколарско село; или неке старе породице „доганџија“ из турског времена, у врањском селу Лукову, и други примери. Посебно је карактеристична појава остатака традиционалних породичних „заједница“ у земљишту, нарочито у планинским селима, најчешће у ливадама, ређе у зиратној земљи. Чланови једне породице, породичне задруге и ближи сродници, заједнички су обраћивали и делили „берићет“ са ових заједничких имања, а оно се није могло ни делити приликом деобе породичне задруге, нити отуђити куповином, него је остајало с колена на колено као неподељена породична имовина, а на њу су посебно право полагала удовичка домаћинства, односно „деча умрле браће“, за издржавање, јер сама не би могла да обраћују земљу. (Тих породичних заједница било је такође и у власинским селима и понеде у селима Босилградског Крајишта.) Мада се у литератури наводи да се „етнички не може објаснити ова појава заједница“, можда би се бар унеколико могле приближити Цвијићевим разматрањима о „недељивим заједничким комадима земље“ у обичајима становинка неких крајева у Србији (у

305. О. Зиројевић, Лесковац у турским изворима 16. и 17. века. Лесковачки зборник, Лесковац, Р. Николић, Краиште, 175, 176.

Драгачеву у околини Ваљева), познатим као заједничка својина једног цемата, делова породичних целина које одговарају роду, или братству племенске организације; или је то представљало првобитну заједничку сеоску земљу, када су један род или задруга представљали село. Џвијић упућује на В. Богишића ради компарације термина „стожер, корјенина, баштина” у породичној задрузи јужних Словена.³⁰⁶ С обзиром на то да је највећи број насеља у ослобођеним пределима, а нарочито у јужноморавским областима, планинских као и у Топлици, према народној традицији и затеченој демографској ситуацији приликом ослобођења 1878. настајао је од једног, два и неколико мањих родова или већих породица. То би се могло претпоставити да је и остатак традиционалних породичних заједница у имању, свакако, остатак из тих далеких времена. У сваком случају, може се претпоставити да је ова врста заједничке својине земљиште архаичан преостатак родовске својине. Осим тих сродничких заједница земљишта, било је удруживања несродних родова у селу у земљи за обраду или у паши, коју су као „заједницу” радили заједнички и са ње делили приносе заједнички. Као на остатак архаичних родовских својинских односа у ослобођеним пределима наилазило се и на појаве родовске заједнице у шуми, под називом „забел”, који потиче из српског средњовековног државног живота на подручју ослобођених предела.

Још пре доношења Закона о насељавању у ослобођеним крајевима, доста народа из околних пограничних округа Србије (из околине крушевачке, Алексиначке) нагрнуло је, одмах по заузимању и успостављању српске војне управе у њима, и населило се без одобрења српских власти у Топлици. То је донело многе тешкоће у раду комисије за насељавање у расељена топличка насеља по закону о насељавању предвиђеног дела досељеничког становништва, које је већ пристизало ка Топлици у масама. Законом је одређивано да се на имања исељених турских поданика и у напуштене турске куће углавном могу настањивати као закупци или купци трских имања досељеници из пасивних планинских области Црне Горе и Херцеговине, првенствено „усташке фамилије”, оне породице које су у српско-турском рату били „ратни страдалници”, или су, по одобрењу српске владе, пристигли у Србију „на прехрану”, због глади у завичају.

Колонизација расељене Топлице била је предвиђена за планско насељавање, у оквиру првих почетака организоване аграрне и привредне политике у ратом опустошеним јужним српским областима, које су ушле у састав нових граница Србије по одлукама Берлинског конгреса. Пре свега, било је предвиђено да се, уз црногорско и херцеговачко становништво, колонизују сиромашни становници безземљаши из Баната, као добри ратари, како би досељеним горштачким породицама помогли у прилагођавању и успешнијем преласку са сточарске на ратарску привреду, у плодним земљама Добрича. Планско спровођење колонизације Топлице протезало се дуго, све до последње деценије XIX и првих деценија XX века, почев од осамдесетих година XIX века, а са каснијим померањима државних граница срп-

306. Ј. Џвијић, Балканско полуострво; 275.

ске краљевине (1912. и 1918. године) настављао се, мењајући само правце имиграције и емиграције у области Топлице.

Каква је изгледала етничка слика Топлице последње деценије XIX века могу да прикажу први статистички подаци о становништву Србије према пореклу, конфесионалној структури и говорним одликама становника. Тако је у попису становништва из 1890. године у Србији, у округу топличком, било пописано становништво следећег етничког састава:³⁰⁷

У Срезу добричком:

I. Општина Азбресница

1) Азбресница	15 досељеника из Македоније и Старе Србије
2) Крајковац	11 " " " "

II. Општина Александровац

3) Александрово	1 " из Црне Горе 32 из Аустрије
4) Крушце	1 " " "

III. Општина Барбатотац

4) Барбатовац	2 " " " — — 115 из Старе Србије и Македоније
5) Гргуре	— — — — 75 "
6) Каштавир	1 из Црне Горе — — 7 "
7) Више Село	— — — — 62 "
8) Прескоч	— — — — 46 "
9) Кутловац	— — — — 56 "
10) Коњува	— — — — 71 "
11) Музак	— — — — 83 "
12) Рашица	— — — — 87 "
13) Станце	— — — — 334 "
14) Тмава	— — — — 158 "
15) Чунгуле	— — — — 315 "

IV. Општина Балајинац

16) Балајинац

V. Општина Белољин

17) Баце	— — — — 177 "
18) Белољин	7 " " — 162 "
19) Вича	— — — — 5 "
20) Доња Коњуша	8 " " — 185 "
21) Калудра	— — — — 37 "
22) Концель	2 " " — 137 "
23) Мађаре	— — — — 266 "
24) Плочник	2 " " — 95 "
25) Тулари	— — — — 18 "

VI. Општина Блаце

26) Блаце	— — — — 116 "
27) Врбовац	— — — — 15 "
28) Попова	— — — — 46 "

307. Статистика Краљевине Србије 1890., књ. I, Пети део. (таб. по месту порекла и рођења)

29) Пребреза	4				67	"	
30) Сибница	1	"	"	—	182	"	
31) Стубал	—			—	67	"	
32) Суви До	—			—	136	"	
33) Трбуње	—			—	55	"	
34) Чучале	—			—	30	"	
35) Церница	2	"	"	—	35	"	

VII. Општина Велика Плана

36) Бресничић	—			—	137	"	
37) Велика Плана	—			—	705	"	
38) Горња Бресница	—			—	78	"	
39) Здравиње	—			—	285	"	
40) Кончић	—			—	3	"	
41) Меровац	—			—	6	"	
42) Мршель	—			—	1	"	
43) Прекопуце	—			—	199	"	

VIII. Општина Влахово

44) Бериље	96	"	"	—	—		
45) Растовница	24	"	"	—	2	"	
46) Влахово	—			—	2	"	
47) Стара Божурња	1	"	"	—	—		

IX. Општина Горња Топоница

48) Горња Коњуша	10	"	"	—	—		
49) Доња Топоница	3	"	"	—	45	"	
50) Ђушиће	2	"	"	—	—		
51) Мала Плана	—			—	45	"	
52) Поток	—			—	3	"	
53) Прекадин	2	"	"	—	—		
54) Шишмановце	3	"	"	—	—		

X. Општина Доња Речица

55) Булатовац	—			—	16	"	
56) Горња Речица	—			—	40	"	
57) Доња Бресница	—			—	248	"	
58) Горња Трнава	—			—	94	"	
59) Доња Речица	—			—	7	"	
60) Доња Трнава и Кованлук	—			—	94	"	
60) Југовац	—			—	280	"	
61) Пашићи	—			—	4	"	
62) Рельинце	—			—	4	"	

XI. Општина Доње Црнатово

63) Бадњевац	1	"	"	—	—		
64) Горњи Дреновац	1	"	"	—	18	"	
65) Грудаш	—			—	8	"	
66) Доњи Дреновац	—			—	6	"	
67) Јасеница	—			—	1	"	
68) Топоница	—			—	5	"	

XII. Општина Драгуша

69) Алабана	2	"	"	—	125	"	
70) Горња Драгуша	—			—	237	"	
71) Доња Драгуша	—			—	71	"	

72) Криваја	1	"	"	—	150	"	"
73) Лазаревац	—			—	175	"	"
74) Међуана	—			—	30	"	"
75) Претежане	—			—	28	"	"
76) Сварча	—			—	286	"	"
77) Доња Јошаница	—			—	86	"	"
78) Суваја	—			—	60	"	"
79) Шиљомана	—			—	5	"	"

XIII. Општина Дубово

80) Асановци	—			"	1	"	"
81) Дубово	3	"	"	—	—		
82) Каре	94	"	"	—	—		
83) Коњарник	18	"	"	—	—		
84) Ново Момчилово	02	"	"	—	—		
85) Пасјача	33	"	"	—	31	"	"
86) Старо Момчилово	—			—	8	"	"

XIV. Општина Житни Поток

87) Гласовник	8	"	"	—	—		
88) Житни Поток	—			—	5	"	"
89) Злата	1	"	"	—	—		
90) Јабучево	57	"	"	—	—		
91) Статовце	71	"	"	—	92	"	"

XV. Општина Житорађа

91) Глашинци	—			—	1	"	"
92) Житорађе	1	"	"	—	10	"	"

XVI. Општина Власово

93) Власово	6	"	"	—	—		
94) Товрљан	1	"	"	—	—		

XVII. Општина Мерошина

95) Брест	—			—	3	"	"
96) Мерошина	1	"	"	—	1	"	"

XVIII. Општина Орљане

97) Мекиш	—			—	2	"	"
98) Орљане	1	"	"	—	6	"	"

XIX. Општина Петровац

99) Балиновац	—			—	6	"	"
100) Горње Кординце	—			—	7	"	"
101) Девча	—			—	106	"	"
102) Дешиловац	—			—	3	"	"
103) Доње Кординце	—			—	10	"	"
104) Петровац	3	"	"	—	2	"	"

XX. Општина Појата

105) Бучинце	—			—	1	"	"
106) Водица	—			—	9	"	"
107) Ђуревац	52	"	"	—	—		
108) Добротић	—			—	4	"	"
109) Доња Рашовача	—			—	1	"	"

110) Доња Стржава	8	"	"	—	—	—
111) Нова Божурна	15	"	"	—	5	"
112) Појата	—			—	3	"
113) Горња Јошаница	2	"	"	—	—	—

XXI. Општина Прокупље

114) Прокупље	93	"	"	—	624	"
---------------	----	---	---	---	-----	---

XXII. Општина Пуковац

115) Драшковац	—			—	2	"
116) Кочане	—			—	1	"
117) Међа	—			—	2	"
118) Пуковац	—			—	9	"

Само пет година раније (1885) у попису је било укупно у топличком округу, који је захватао и део јабланичких села, захваћено у селима 2 376 досељеника из Црне Горе, 439 из Херцеговине, 3 444 из Старе Србије, из Македоније 59, из Бугарске 1 004, из Турске 11 402, из Угарске 70, а из Аустрије 32, из Босне 116, а највише досељеника из других места Србије, 1787. Као сасвим малобројни били су пописани у селима само два становника из Грчке и из хрватских и славонских (аустријских) места само пет досељеника. Из Румуније, углавном циганског становништва, било је досељено 103 становника (влашког говора, у селима). У варошима је било највише досељеника из унутрашњости Србије (1015), Старе Србије (817), Турске 389, из Црне Горе 199, из Аустрије 7, Босне 9, Бугарске 13, из Грчке 6 (у Прокупљу), из Македоније 19, из Херцеговине 17. Тако је укупан број странаца у топличком округу био знатно већи 1 890. године и износио 20 861 становника. То најбоље показује да се, у изменјеним политичким спољним и унутрашњим приликама у Србији после 1885. године, само за пет година, смањио број стално настањених досељеника на око трећину. Реемиграциони процеси захватали су најпре црногорско и херцеговачко становништво.

У претходном прегледу досељеника у Топлици из 1885. године детаљно је приказан распоред досељеника у послератним годинама (до 1980.) Црногорских досељеника било је настањених међу мештанима старијим досељеницима у нешто већем броју у селима општина Влахово, Дубово, Житном Потоку и у вароши Прокупљу, међу варошанима. На осталим подручјима били су малобројни. Знатно је више у свим општинама досељеника из Старе Србије бије моравско-вардарске струје, која преовлађују у досељеничкој популацији. То истовремено само истиче етнографску структуру топличких насеља, у којој преовлађују јужне струје, а тиме се, свакако и у традиционалној култури Топличана, осећа као снажнији културни утицај досељеника из Старе Србије и Македоније. Срезкосанички у округу топличком тада је имао знатно више досеље-

ника: 778 душа црногорских досељеника и 1 690 досељеника из „Старе Србије и Македоније”.

3. Етнички процеси у Топлици и ослобођеним пределима током нових миграција почетком XX века (до 1918. и после 1918. до 1941)

Миграциони покрети почетком и у првим деценијама XX века поновили су се на подручју Топлице и ослобођених предела у масовнијим и организованијим струјама у првом таласу од 1900. до 1906. године, у новим историјско-политичким приликама у Србији и суседним црногорско-херцеговачким пределима. На основу извештаја комисије Министарства привреде из 1906. на подручју Топлице и Косанице било је досељених црногорских становника из следећих завичајних предела:³⁰⁸

1. Из Куча	51	душа
2. „ Вакојевића	40	„
3. „ Братоножића	127	„
4. „ Никшића	87	„
5. „ Грахова	144	„
6. „ Чева	132	„
7. „ Пиве	22	„
	42	„
9. „ Лукова	9	„
10. „ Колашина	17	„
11. „ Ђелопавлића	55	„
12. „ Цуца	14	„
13. „ Ријечке нахије	9	„
14. „ Бањана	88	„
15. „ Језера	8	„
16. „ Дробњака	14	„
17. „ Равна	10	„
18. „ Мораче	15	„
19. „ Роваца	14	„
20. „ Пипера	48	„
СВЕГА	936	душа

Међутим, иста комисија наводи да је у Топлици било „још 1 505 душа из Црне Горе за које комисија није утврдила из којих су области”. На подручју топличког и врањског округа било је по овом извештају досељено 1906. године укупно 2 820 душа из разних крајева Црне Горе.

308. Архив САНУ. Бр. 9296/46, 1895. (Заоставштина Ф. Каница). (Таб. преглед окр. топличког, становништво по етничком пореклу, на немачком, из аустријских статистичких извора и српске државне статистике).

309. Мин. Народне привреде, Београд, Но. 1056, од 28. новембра 1880. Извештај о насељеним Црногорцима у топличком округу.

Из горњег прегледа порекла досељеног становништва из Црне Горе у топличком округу види се да је у овој новој миграцији знатно бројније него у ранијим управо херцеговачко (никшићка, граховска, са Чева и Пјешивица, Дробњака и Мораче), што даје другачији етнички колорит овим новијим динарским досељеничким слојем у местима настањивања у Топлици, што се, свакако, одразило и у обележјима традиционалне културе овог подручја.

То су били углавном последњи снажнији приливи црногорско-херцеговачких досељеника на подручје Топлице почетком XX века, а отада ће се јављати у слабијим, незнантијим струјама, појединачним породичним досељавањима после првог светског рата.

У току првог светског рата, у оружаном отпору Топличана, у такозваном „топличком устанку” 1917. године, поремећена је у ратним, окупаторским масакрима, популациона и етничка равнотежа у Топлици, а миграциони процеси, овога пута топличког становништва, као инверсна миграција, поново су празнили топличка насеља. У ратним условима, после кризе топличког устанка у јануару — априлу 1917. године, под контролом устанка налазила се још увек територија „од Ибра до Пирота, и од Западне Мораве до Косова”, коју су контролисале групе устаника из шума, којих је било 600 — 700 бораца. Топлица је још једном представљала познату „страдалничку” територију из ранијих ратова, са „неприкупљеном летином, прним барјацима на кућама, уништеним огњем...” овога пута од бугарских окупатора. Тада је уз четовође топличког устанка, уз одред вође устанка Косте Војиновића и четовође Машана Стијовића, прешло у Моравицу драгачевску, преко Јавора, Голије и Бетиње, у Србију, дosta избеглих топличких бегунаца, од којих су неки остали и стално настањени у Моравици (породице из топличког села Коњарника, Дубраве, из јабланичког среза), међу којима је било већином црногорских топличких колониста.³¹⁰

У првим годинама после првог светског рата на подручју Топлице, са проширивањем граница нове југословенске државе, црногорски део досељеника се празнио из топличких села и реемигрирао у завичај, а на њихова имања у јачим имиграционим струјањима насељавало се јужноморавско особито покретљиво печалбарско становништво из пограничних српско-бугарских зона, као „шопска струја”. Тако је старије досељавање из ових крајева освежено новим досељеницима.

У периоду између првог и другог светског рата била је већ завршена последња фаза у формирању данашње етничке структуре Топлице, која је у основи представљала процес консолидације досељеничких породица и њихове интеграције у нову етничку, социјалну и економску средину у свом новом завичају. Према досељеничким струјама тридесетих година XX века констатоване су следеће етничке компоненте топличке популације: косовски, и методијски, западноморавски, копаонички, (Жупа), јужноморавски и шопски, црногорски и херцеговачки (ибарски и старо-колашински слој, са сјеничким (и етапним ужицким).

310. J. B. Дерок, Топлички устанак и оружани отпор у окупиранија отаџбини 1916—1918. године, Београд 1940.

Укупна етничка структура становници Топлице у међуратном периоду (до 1941) може се представити у четири категорије:

I. Бројно најслабија, стариначка топличка популација била је расејана готово по свим насељима Топлице и Косанице, а као неке од главнијих стариначких зона представљала су села (са стариначким и најстаријим досељеничким становништвом): Горње и Доње Џрнатово, Јасеница, Орљане, Мекиш, Кочане, Дољевац, Житораћа, Речица, Лукомир, Смрдић, Влахово, Појате, Ново Село, Бела Вода, Стржава, Бугариновац, Горња и Доња Расовача, Пуковац, Бакус, Бучић, Балајнице, Брест, Мерошина, Батушинце, Мрамор, Азбресница, Крајковац, Балиновац, Качапур, Дешилово, Доња и Горња Речица, Ђуковац, Горња и Доња Трнава готово у свим селима поткопаоничке блажевске општине.

II. Шопско компактно досељеничко становништво Топлице настањено је у овим годинама у селима: Житном Потоку, Бублици, Старом и Новом Момчилову, Топоници, Старој Божурни, Дреновцу, Смрдану и Бушинцу, у бројним породичним целинама. У шопском досељеничком слоју разликује се старији слој, досељен до 1878. године и непосредно после 1878. године.

III. Мешовита стариначко-шопска насеља формирана су у косаничким селима Арбанашка, Грудаш.

IV. Компактна црногорска насеља формирана су у топличком округу само у срезу косаничком (села Коњарник, Пасјача, Дебели Лут, Раствица, Буровац, Балчак, Самоков, Селиште, Матарова, Мача Стена, Прекораћа, Раствица, Дегрмиш).

V. Мешовита насељеничка шопско-сјеничка села била су: Статовац и Кожинце.

VI. Мешовита шопско-црногорска села била су Злата, Дубово и Каре, у срезу топличком.

VII. Врањанци насељеници били су груписани у деловима села Горњи и Доњи Дреновац.

VIII. Стариначко-црногорско досељеничко становништво имало је село Бериље.

IX. Компактна насељеничка села Сјеничана формирана су у Добротићу, Бучинцу, Арбанашки, Товрљане, Пребреза (Косаница).

X. Компактне насеобине досељеника Пазараца биле су у селима Сварчи, Доњој Јошаници, Великој Плани, Кончићу, Жегри, Миринци (топличко-косаничко подручје).

XI. Пазарци и Сјеничани били су заједно настањени у селима поткопаоничког дела, Здравињу, Обртињу; Г. Коњуши, Горњој и Доњој Ђејашници, Прекашници и Пискаљу (Косаница).

XII. Ову мешовиту динарску досељеничку струју Сјеничани — Пазарци, са Косовцима налазимо у топличким селима А. Арагуши, Лазаревцу, Криваји и Претежану, а у заједници са Црногорцима досељеницима у селима Јабучево, Мрљак (Косаница — Јабланица).

XIII. Групу „Иброваца”, са копаоничким Жупљанима, формирали су досељеници у селима Барбатовцу, Чунгуле и Станце у Топлици.

XIV. Компактна група банатских досељеника, са две страначке (талијанска и бокељска) породице формирала се у Новој Божурни, а у Александровцу су Банаћани као бројнија досељеничка популација настањени још од осамдесетих година XIX века, док се уз њих доселило још и неколико породица Пироћанаца у каснијем периоду.

У свим осталим насељима Топлице и Косанице у годинама између првог и другог светског рата било је настањено мешовито српско становништво, досељено са разних страна Србије уз црногорско-херцеговачке, косовско-метохијске, санџачке и копаоничке досељенике.

Тако је створена нова етничка структура области Топлице у административним границама топличког округа, која је представљала прави конгломерат етничких и културних слојева, из којих се до данас формирала посебна етно-психичка и етнографска варијанта на подручју ослобођених предела, који се у много чему разликује од осталих подручја тзв. „ослобођених крајева“ у Србији после 1878. године.

Овакви етнички процеси свакако су дали основе формирању старијег слоја традиционалне културне баштине Топличана. Међутим, са наизменичним функцијама метанастазичке и аметанастазичке области, граничног државног појаса, а затим граничног региона, Топлица је до данас задржавала одлике из прошлости, пре свега, у покретљивости популације и у погледу значаја свог граничног положаја у оквиру југословенске заједнице, према суседном подручју Аутономне Покрајине Косова.

ГЛАВА ПРВА

Савремена етничка кретања у Топлици у условима социјалистичког развоја земље

Савремени период етничких кретања и процеса у Топлици одвија се углавном независније од етничких кретања на читавом простору ослобођених предела после 1878. године. Тај период етничког развоја Топлице формиран је у основним карактеристикама топличке популације између два последња светска рата. У наше време Топлица је формирана као нова метанастазичка зона, област која поново почиње да даје своје становништво изван матице, разним областима, али сада у потпуно другим условима. Пре свега, у периоду после првог светског рата, у социјално-економским условима живота у слободној националној заједници, Топлица је ову фазу започела најпре у настављању традиционалних форми економских емиграција, према тек започетој изградњи урбаних и индустријских средишта Србије, најпре ка Нишу, у близој околини, а затим даље, ка Београду и северним привредним градским средиштима Србије (као занатлије печалбари, или трговци и сеоска неквалификована радна снага у надничењу у пољопривреди и другим врстама занимања у тадашњој сеоској и градској производњи).

1. Колонизација Топличана у Војводини после 1945. године, — као инверсни процеси етничких веза између ових области у односу на прошлост

Тек у наше време, у периоду социјалистичке изградње земље, и подручје Топлице, као једно од најнеразвијенијих области Србије, са најнижом стопом дохотка по глави становника, укључено је у план урбанизације и индустријализације у ширим оквирима најпре општинских, а затим регионалних административних граница (нишког региона). Све до првих почетака ове планске економске изградње области, Топличани су (после 1945. године), као становници пасивног подручја наше Републике, били укључени у прву фазу економске (аграрне) колонизације Војводине. Тако је Топлица поново почела да се укључује у нове економске миграције у другим, савременим условима послератне изградње наше земље (после 1945. до 1950). Први емиграциони покрет Топличана био је усмерен према колонизацији у Војводини. Дакле, у области из које је Топлица по-

сле 1878. године добила старије слојеве „колониста”. У годинама 1945 — 1948. било је насељено у селу Раткову (Парабуђу) у Бачкој 602 домаћинства, углавном из Топлице (Добрич, Прокупље, Косаница), а мањи број међу њима били су и колонисти из суседне Јабланице и Пусте Реке, делом из власотиначких села.³¹¹

Интересантно је напоменути да су из Топлице старије насељене чичке црногорске породице, као и банатске, у новим условима улазиле у једну од специфичних реасимилационих фаза: црногорски потомци Топличана, а делом и добричких Банаћана, сусрели су се на подручју Бачке, и укрстили са досељеничким струјама непосредно из Црне Горе, из старог завичаја топличких колониста, а добрички-банатски колонисти су се опет нашли у старој завичајној средини, сада већ етнички асимиловани и издиференцирани, посредством разноликог топличког становништва у завичају, од своје старе постојбине.

2. Етнички процеси у условима најновијих економских миграција Топличана у земље и ван граница домовине

Већ педесетих година (после другог светског рата), у новим условима првих почетака урбанизације и привредног планског развоја, пре свега, индустријализације у Топлици, где се почињу развијати и први већи локални индустријски центри, отпочела је нова етапа у локалним (унутрашњим) миграцијама топличке популације, индустријски миграциони процеси. Ови су се јављали најпре као дневна миграција сеоског становништва ка урбаним индустријским и привредним средиштима (Прокупље, Блаце, Ниш) ширег подручја, а већ у шестој и седмој деценији нашег века започиње, слично у свим до тада неразвијеним крајевима наше републике, нов емиграциони покрет сеоског становништва, које се стално настањује у новоурбанизованим приградским зонама (радничким становима) или „дивљим“ насељима на главним комуникацијама на прилазу града и индустријских средишта.

Један део Топличана у овом периоду (до 1970. године) укључивао се и у индустријску и привредну производњу суседне покрајине Косова. Опет се, приликом исељавања запослених Топличана у индустријским и привредним центрима САП Косова јављају, као и у претходним миграцијама у САП Војводини, слични процеси етничке реасимилације оних топличких исељеника, који воде порекло од старијих црногорских и косовских досељеника из косовских и метохијских емиграционих жаришта до 1878. године и непосредно после ослобођења Топлице од Турака.

Много је заступљеније локално, унутрашње размештање Топличана према индустријским и привредним, као и културним средиштима области. У овом раздобљу отпочиње процес депопулације сеоских топличких насеља, и наглог пораста урбане популације, нарочито у Прокупљу као привредном средишту Топлице. У таквим условима етничких кретања, отпочиње један нов процес интегриса-

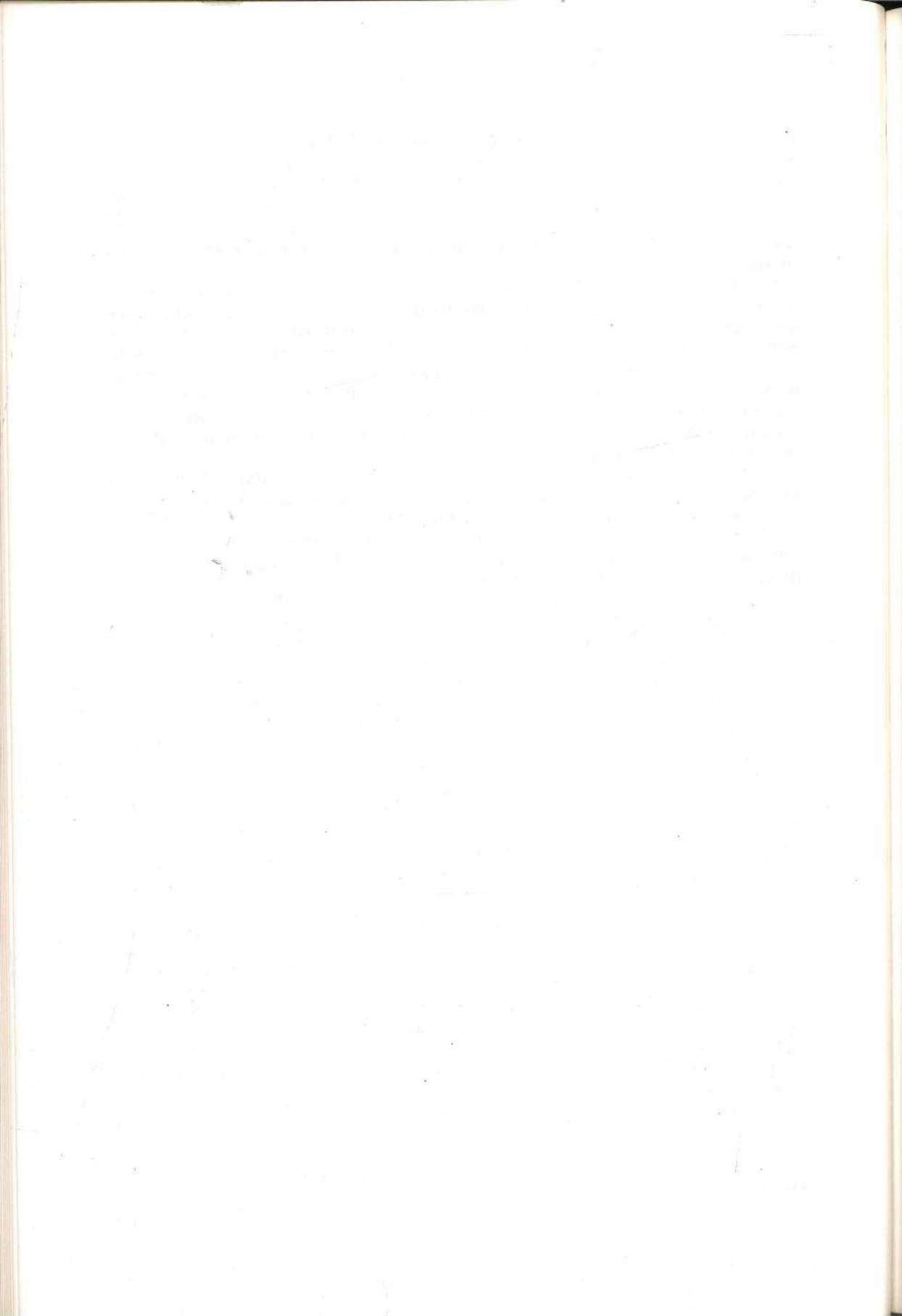
311. В. Ђурић, Географски распоред новоколонизованог становништва у Војводини, Гласник Етнографског института САН II—III, Београд 1957, 739.

ња сеоских дошљака у урбану средину, који чине нову фазу етничког и културног раслојавања урбане средине старијег времена. Настаје управо процес акултурације, „посељачивања“ варошке средине, а инкултурације, тј. „поварошавања“ руралних средина, који убрзава нарочито нагли процес урбанизације, изградње пратећих индустријских објеката и комуникација на прилазима локалних индустријских зона у области.

Непосредно после периода прве индустријске и урбане изградње у Топлици, наглим придолажењем и суфицитом неквалификоване сеоске радне снаге, започео је, по инерцији традиционалних миграција, процес расељавања Топличана, као снажна економска миграција, која је усмерена ка републичким индустријским центрима, и изван граница наше републике, у индустријске центре других југословенских република, тако да сада ове најновије миграције Топличана добијају југословенско обележје у оквиру привредних и економских кретања у земљи.

У каквом је односу у наше време број одсељених Топличана ван матице са бројем уселења у област, може се донекле илустровати неким статистичким показатељима. На пример, од 1967. — до 1971. године, из Топлице је било исељено 6 440 сеоских и варошких породица, од тога: у Београд (62,87%), Ниш (17,48%) и у друга индустријска места у СР Србији.³³³

312. Исто, 737.

ГЛАВА ПРВА

1. Однос најновијих миграционих кретања и традиционалне културе Топличана према старијем периоду развоја

У односу на период до ослобођења 1878. године миграције на подручју Топлице и ослобођених предела оставиле су обележја у народном животу и обичајима која су у многочemu била заједничка и осталим деловима јужних српских крајева који су живели у истим историјско-политичким и културним условима под туђинском управом.

Премда је непосредно пред српско-турски рат у прокупљанској кази био расељен врло велики број насеља, у њима се (према турском попису) 1873. године налазило на читавом њеном подручју свега 140 домаца са укупно 4 618 мушких хришћанског сеоског становништва³¹³, док за женско становништво (као ванпореску категорију) у турским пописима није било података. То би приближно значило да је тада у ретко насељеним топличким још преосталим, насељима после великих и честих емиграција, затечено нешто од становништва које су турске власти насељавале, или су се у мањем броју враћале на згариште из планинских збегова, преживеле породице са разних страна. Просечно је, према упоређењу броја пописаних кућа, по једном селу било око четрдесет мушких глава, пореских и арачких, не рачунајући женске чланове. Највероватније је ово затечено српско и остало хришћанско становништво, већим делом било почитлучено. Оно је укупно, у поменутом турском последњем попису каза нахије нишке, представљало најмању стопу хришћанске популације у односу на остале казе нишке нахије (20% у односу на суседну лесковачку, као знатно насељенију, а 21% у односу на нешто мање насељену нишку казу у односу на лесковачку). Косаница је тада била без иједног хришћанског становника, са најмањим бројем расељених српских домаца које су, до 1878. године, насељавали арбанашки становници. Тада је у вароши Прокупљу

313. В. Н. Стојанчевић, Лесковац и ослобођени предели, с. 11 (Т. I).

било пописано укупно 140 српских, односно хришћанских дома, и 650 муhamеданских (турских), док је варош заједно са хришћанским и турским (муhamеданским) становништвом бројала 4 410 душа. Тачнији су, свакако, подаци пописа које је извршила српска врховна команда непосредно по ослобођењу Прокупља (6. децембра 1877). Тада је, у рату још једном и последњи пут пострадало проређено заостало српско становништво било пописано у 114 варошких дома са свега 1 804 становника, (од којих је било 929 мушких и 876 женских), док је у селима затечено 1 932 српске куће, са укупно 14 676 душа. Све арбанашке сеоске (укупно 2 841) и варошке куће биле су расељене, напуштене, на подручју прокупачког и куршумлијског среза.

Затечено српско становништво у Топлици непосредно по ослобођењу од Турака, придошло је разних страна после многих емиграционих и имиграционих процеса у периоду уочи, за време и непосредно по ослобођењу, највећим бројем из околних, суседних области, уз ретке заостале стариначке и најстарије досељеничке породице, представљало је етничку основу Топлице у првој деценији слободног развоја, која се у народу најчешће означава појмом и термином „мештана”. За њих се већ крајем XIX века почела губити у народу традиција о њиховом пореклу и местима из којих су дошли у овај крај. „Мештанске” породице су биле домородно становништво у односу на досељенике у топличким насељима који се према одредбама закона о насељавању и закона о аграрним односима у ослобођеним пределима, од краја осме деценије XIX века насељавају у домове и на имања исељених турских поданика, а за разлику од мештана, називају „колонистима”.

У динамичним и сложеним миграционим процесима још у периоду турске владавине, све до ослобођења, проређено и почитлучено малобројно српско становништво у погледу традиционалног начина живота, нарочито у материјалној и обичајној друштвеној култури и менталитету, прошло је кроз старије процесе трансформације, у којима су били снажни утицаји турске оријенталне културе. Ови су утицаји били у овим крајевима још израженији у политичким притисцима, осим економских, које су на њих у вишевековном ропству вршили турски господари. Посредством исламизације, они су утицали да се ово становништво масовно и константно исељава, а мимикријом у свим облицима друштвеног и материјалног живота издаваја међу тубинским становништвом. Мимикрија се јавља на подручју свих јужних српских области у периоду турске владавине као карактеристичан облик заштите спољним обележјима, која скривају етничко и конфесионално, социјално-економско порекло турске „раје”, у њеној борби за опстанак. Прихватајући сијом турских закона и економског притиска, многа обележја „турског” начина живота изван села и породице, и Топличани су у породичним заједницама и свакодневном животу у кући, као и остали хришћани и раја у јужним пределима у Турској, чували преостатке предања о пореклу и имену од српске старине, као и у обичајима и навикама. Али су зато у свој стари говорни језик уносили бројне оријенталне елементе, дајући им, кроз један специфичан процес је-

зичке дијалекатске трансформације, и део од старог српског средњовековног говора, ко'и су, опет, прихватили и „турски поданици”, разнородног етничког порекла у овим крајевима Турске царевине.

Тако се још у време турске владавине, све до ослобођења, у многим елементима материјалне културе (исхрани, оделу, кући и покућству, начину становања, у начину производње и занимања у ратарству, сточарству, занатима) код Топличана формирао велики број турско-оријенталних амалгама који су интеграционим процесима, постали део њихове традиционалне културне баштине из старијег периода.

Као неке од ових трансформисаних елемената народне културне традиције Топличана до ослобођења, могу се најпре истаћи утицаји на тип и развој топличких сеоских и варошких насеља, тада веома неразвијених. Као што је у литератури већ проучено,³¹⁴ у ослобођеним пределима Топлица је представљала подручје које је до 1878. готово у потпуности било почитлучено. Типови насеља су у то време најбоље указивали на битне турско-оријенталне елементе феудалних обележја сеоских насеља „раје” (етнички компактна, ретко мешовита). А то су била углавном насеља читаучког типа, „агалуци” или „господарлуци” у Добрчу и долини Топлице, „Топлице равне”, а раштркана, са малим бројем кућа у планинским селима, издајеним на крајеве или „махале” махалског планинског старовлашког типа. Варош Прокупље приликом ослобођења од Турака затечена је, као и све турске „касабе” и „вароши”, издиференцирана строго по конфесионалним категоријама варошке популације, на „ђаурске”, „неверничке”, тј. хришћанске, српско-грчке и цинцарске, на мухамеданске, „арнаутске”, односно турске и циганске четврти, у делу за становање, а такође и у трговачком варошком средишту, старој прокупачкој варошкој „чаршији”, о чему има детаљних података у литератури. У стамбеном делу српске вароши и чаршије били су изражени, као и у осталим варошима и паланкама ослобођених предела, многи оријентални елементи у већ асимилованом културном облику, који је био својствен српском живљу тих предела у Турској до 1878. године.

У породичним предањима и литератури остали су записани први утисци о Прокупљу и Топлици непосредно по одласку Турака из топличких насеља и исељавања „турских поданика” из области и досељавања становништва из разних српских крајева, који су у новом завичају још дugo остајали међусобно неприлагођени и у односима са мештанима, са затеченим топличким настањеним становништвом. У овим првим деценијама заједничког живота започињао је процес трансформисања културе мештана под утицајем бројног досељеничког разнородног становништва, које се у почетку кроз отпор према мештанима, у динамичним и компликованим транспоновањима собом донетих завичајних обичаја и навика, приближавало најпре дошљачком слоју, оном који је био свакој од досељеничких етничких група ближи

314. М. Спасић, нав. дело, 223.

(нпр. херцеговачко-прногорске, ужноморавско-македонске групе). На тај начин се мештанско затечено топличко становништво, у процесу адаптирања колониста постављало као посредник између ових досељеничких, новоформираних етничких „енклава”. Косовско-подко-паоничко досељеничко становништво, које је по етничкој структури и културној традицији било ближе мештанима, представљало је неку врсту регулатора у процесу културних интегрисања дошљака у нову друштвено-економску, етничку и културну средину.

Како су текли ови први токови процеса „акултурације” и „инкултурације” у тек ослобођеној Топлици, са свежим траговима турско-оријенталних и старих, српско-средњовековних културних сировивала на подручју ослобођене Топлице, најбоље говоре записи савременика, очевидаца, које ћемо овде делимично цитирати.

„Поред Топлице је сад сам досељеник .. па је и њему све ново и непознато... Старе развалине, које ти казују стару насељеност, стари живот и напоре за одбрану живота”, наводи у својој путописној белешци Т. Р. Борђевић, „.. па и традиција је о тим сведоцима минулог живота мртва... силне развалине... подсећају... којима садањи становник Топлице, дошљак из далека, ни имена честито не зна... Овде народ не зна граду подграђа, не зна му трга, не зна потециште, не зна ништа. Откуда би то народ и могао знати? Садањи становник Топлице није заменио на овом земљишту онога, који је оно, од чега се остаци виде, подизао, већ онога, ко је то порушио... Али је ипак остало упорнога трага... Зар за време Турака Арнаутима насељена села... Речица, Драгуша, Житни Поток итд. не подсећају на српска села... силне црквине... указују ...све ово... на прећашње српско живовање на тим местима”. Т. Р. Борђевић износи затим своје утиске о прилагођавању досељеника, међу којима на првом месту оних „из разних крајева преко Саве и Дунава, али су наши уобичајили те их све зову једним општим именом „Банаћани”... Врло су вредни људи и своје пољске радове ради на савршенији начин од околних сељака, а и живе много угодније и боље од њих.” Наши их сељаци из околине диражу за то, називајући њихов рад и живот господским... А конак у сељачкој кући у Александрову ни у чем се не разликује од гостинског конака у варошкој. Ужасна разлика од конака у кући наших сељака”.³¹⁵ Као супротност овом по традиционаној култури, напреднијем слоју, Т. Р. Борђевић бележи своја запажања о стариначком топличком етничком слоју „на последњим ограницима Малог Јастребца, на јужној страни... на месту где се у Доброту спуштају”, у селу Облачини, где су „сељаци староседеоци, по изгледу сиромашни, неумешни и хаљкави. За време Турака плаћали су поред десетка цару и аги „четврто”. Нешто мало даље запажа још једну од значајних културних и етничких карактеристика у овим селима, да „многи Арнаути знају да нису старином од соја арнаутскога, али им није у вољи да им се то каже. Поарнаућивање Срба бива још и да-нас”, а то записује у селу Плани, где је, такође, запазио и то да „сви досељеници у овом крају (из околине Пећи) знају арнаутски

315. Т. Р. Борђевић, Поред Топлице, 15.

говорити, јер живљају у Старој Србији, или заједно с њима, или близу њих".

У изнесеним примерима управо је указано на прве значајне фазе трансформације традиционалне културе Топличана у условима колонизације и запустелости српских села услед честих миграција и ратова на овој територији. Пре свега, то је прекид континuitета у културној традицији у оним колонизованим селима у којима су настањени динарски колонисти из даљих предела у пуста села, у којима су били ван непосредних контаката са мештанима, старинцима или старијим досељеницима.

Као пример етничке мимикрије коју су собом доносили старији и млађи досељеници из Метохије и Косова у топличка села, у овим наводима се указује на мимикрију Пећанаца у говору: сви су знали арнаутски, још у завичају из кога су досељени у Топлицу, а с друге стране, наводи и на сачувану традицију као посебну форму конфесионалне мимикрије као процес поарнаућивања топличког стариначког становништва у турско време, који је оставио значајне трагове у материјалној култури, друштвеном животу и менталитету поарбанашеног српског дела становништва, интегрисаног у туђинску етничку и културну средину, у другу социјално-економску, повлашћену категорију становништва. Код српских старинаца то је деградирана етничка варијанта „потурчењака”, који су и сами свесни, да нису још потисли све остатке српске традиције. На тај начин они постају специфичан културни и етнички сурогат, који се интегрише не више у српску, него у туђинску етничку средину, која се поставља према српском стариначком становништву негативно, у смислу оријентализације њихових обичаја и навика.

У опису народних схватања и личног утиска о понашању и валиоризовању једне од културно развијенијих досељеничких оаза, о Банаћанима у добричком Александровцу, Т. Р. Борђевић је у основи запазио процес инкултурације развијене панонске традиционалне варијанте досељеника из разних крајева Војводине у једну врло заосталу, неразвијену, турско-оријенталну традиционалну културну средину у Топлици, према којој су мештани и старинци, као и динарски досељеници, били одбојни, кроз традиционалне форме игнорисања ове малобројне, али културно напредније групе досељеника, која има далеко већи значај за општи економски развој Топлице крајем XIX века.

Као крајње пасивну и неразвијену привредну зону Топлице, чије су сиромаштво, осим природних непогодности, увећали овде настањени досељеници, на падинама Пасјаче, црногорски колонисти, Т. Р. Борђевић наводи насеља од Дубова до Момчилова, где је „свако село бедно, сиромашно и неупућено”, где „ни воћку око чавајих и у сваком погледу јадних кућерака, нису хтели да засаде. Тако је на много места у овом, самом себи остављеном крају”.

Као неразвијено урбano средиште, Прокупље ће још дуго после ослобођења 1878. године остати као административно-управно средиште и главно тржиште Топлице, до краја XIX века, једна од најнеразвијенијих вароши, која неће дуго имати знатнијег утицаја на општи културни преображај топличких села. То је била сиро-

машина варошица, без неке веће развијене трговине, у корист Ниша, који је Прокупље у трговачком, извозном смислу, сматрао углавном својом „филијалом“. Премда је од 1925. године Прокупље везано жељезницом са магистралним моравско-вардарским комуникационим чворм, све до социјалистичког периода после другог светског рата, остало је по страни од привредне развијене перспективе. Прокупље је све до краја XIX века, у условима консолидовања досељеничких проблема у процесу изједначавања културног развоја разнородних етничких и економских супротности, карактеристичних за сваку територију колонизације у првој етапи општег развоја, био окренут више себи, губећи корак и време у погледу интегрисања у шире подручје економског и културног просперитета.

Такве специфичности општег етничког и економског развојног тока нашле су пун одраз у облицима традиционалне културе Топличана. Пре свега у облицима њихове материјалне културе, која је обиловала културним укњиженцима и формирањима квалитативно нових културних облика, који ће се посебно даље пројектовати и на свакодневни живот у породици и ван породице, у ширим друштвеним срединама, као што су село и међусеоски односи.

Та прва фаза међуетничких асимилационих и културних процеса прилагођавања мештана у значном броју придошлим страним утицајима у начину живота, навикама и обичајима дошљака са разних страна, одражавала се у многим сукобима и отпорима мештанског становништва према досељеницима, као једна од почетних форми интегрисања „колониста“ у нову предеону, етничку и социјално-економску средину. Ти „судари“ домородног етничког и културног слоја са новим друштвеним и културним елементима оставили су видне трагове у формирању новог менталитета „колониста“ и промена у менталитету „мештана“, као два издиференцирана слоја у дотле уједначеном етно-психичком типу популације у Топлици (до 1978). Те промене могу се најбоље потврдити у напред изложеном начину груписања по етнички компактним групама досељеника у појединим топличким насељима. Црногорско становништво, као крајње дивергентна етничка компонента у новој етничкој композицији тек ослобођене Топлице, основало је нова, како по типу насеља, тако и по њиховој етничкој структури, сеоска „колонистичка“ насеља мањом брдовитог, горњег дела Топлице, у којима је настањено црногорско становништво као компактна популација, уз ретке касније досељенике из херцеговачких предела и црногорских Ерда. Исто тако је и са „Банаћанима“, који су, опет, у културном погледу, представљали ту крајњу етничку дивергентну компоненту: они су такође образовали нова колонистичка, „банаћанска села“ у Добрличу, равничарском подручју, дајући им по типу кућа и ушореном типу села колорит „пречанског“ сеоског амбијента.

С једне стране, текао је релативно миран и уједначен етно-културни процес интегрисања моравско-вардарских досељеника, и досељеника „из Старе Србије“, са друге, из косовско-метохијских метанастазичких области. Као наставак раније започетих, вековних емиграционих кретања која сукцесивно трају до краја турске владавине у Топлици, ово становништво се лакше распо-

ређивало и укључивало у оне делове Топлице у којима су раније били настањивани исти досељеници од давнина. Тако су се „колонисти“ после 1878. из Старе Србије (Пећанци, Призренци и Косовци) настањивали у селима поткопаоничког дела и према косаничким селима, спуштајући се постепено из „Топлице тијесне“ у села „Топлице равне“, од Куршумлије према Прокупљу. Моравско-вардарски досељеници — колонисти после ослобођења у знатном броју су као „Шопови“, јужноморавске струје, насељавани у селима Добрчика и „Равне Топлице“ у околини Прокупља, до Блаца, формирајући тако једну нову „шопску“ оазу, чешће називану „добрнички шоплук“ или „Шопови у Добрчицу“. Овоме су сличне и нове имиграционе оазе „Топличке Црне Горе“.

Такво етничко шаренило српских миграционих маса на подручју Топлице првих десетина година после ослобођења од турске владавине, утицало је да се на овом подручју формирају и нови етно-психички варијетети, односно неколико издиференцираних група менталитета становника Топлице, формирани од 1878. до краја XIX века. Процес формирања тих нових особина моралних црта, душевних особина и начина понашања дошљака у новој средини најпре се одражавао у снажном отпору мештана, Топличана „старих“, према овим дошљацима са разних страна, који нису ништа знали о српским средњовековним традицијама њихових предака, нити о тешким и судбоносним временима из доба продора Турака на Балкан, када су погашена и разорена огњишта и домови њихових предака и родоначелника старих топличких породица и насеља.

До тада једна од посебно изражених душевних црта старих Топличана, чувено прадавно гостопримство у обичајном животу стarih досељеника и малобројних стариначких родова, почиње да не стаје и да се претвара управо у отпор, негостољубивост, као нову, дотле у народу презирану особину. Досељеници су, опет, нарочито они „из прека“, као традиционално културнији, са доста елемената западноевропских културних елемената у својим навикама, понашању и обичајима, почели да у топличким мештанским срединама стварају један други комплекс, „ниже вредности“, у коме се по први пут међу њима појављује нека врста стида од своје „простоте и сиротиње“ па и првих почетака културне „изолације“ мештана и Банаћана колониста, у коме се у почетку ограничава комуницирање, у смислу примања и давања културних обележја, размене знања и искуства у традиционалним обичајним формама. Управо је ово почело да отежава опстанак колониста Црногорца, који су такође, нарочито према „Шоповима“, били у првим контактима одбојни, удаљавајући се од њих не само просторно, него и у међусобним контактима у сеоским заједницама, стварајући тако у почетку готово „ендогамне“ сеоске заједнице, које су се сроднички повезивале путем брачних веза само из своје досељеничке групе, или са преосталим родовима у Црној Гори, из којих су пристизали досељеници у топличке црногорске оазе, „енклаве“.

Међутим, и одређене историјско-политичке прилике имале су своју посебну улогу у првој деценији, па и касније, све до почетка XX века, за поједине досељеничке групе у Топлици, у формирању

специфичних одлика становника Топлице у целини. Пре свега, несребрени политички односи између Србије и Црне Горе проузроковали су честе забране усељавања из црногорске кнежевине у Србију, а то је, опет, доводило до реемиграције црногорског становништва из Топлице, до инверсних миграционих покрета ка завичајним пределима колониста Црногораца. Као пример, поред многобројних других, овде ћемо навести само случај колонизоване црногорске породице сердара Јола Пилетића, као политичке личности, из многочлане досељеничке породице, са више од 40 душа, која се ускоро, у сукобу са мештанима и српским властима у неким споровима око додељивања земље и давања неких привилегија „усташким”, борачким црногорским породицама из последњег српско-турског рата, вратила у завичај само после неколико година проведених у исељеништву у Топлици.

Слично је, само у много мањој мери, било и са положајем колониста „из прека”, услед неких пограничних неспоразума између Србије и Аустрије, која није тада желела да губи земљорадничко становништво својих провинција у Војводини. С друге стране, један мањи део ових колониста, незадовољан величином и квалитетом до-дељеног поседа од Комисије за колонизацију ослобођених предела, улагао је жалбе, а делом се иселио, као сеоске занатлије банаћанске, у оближњу варош Ниш, управни центар ослобођених предела, где су имали и аустријско посланство, за решавање неких од својих спорова.

Већ почетком друге деценије после настањивања, у осамдесетим годинама XIX века, и црногорски *и* банаћански колонисти почели су се постепено приближавати мештанима, који су имали свој други век у области и познавали природне услове и друштвене обичајне законе у сеоском животу и породичним везама, па су се почели са њима постепено „мешати”, односно орођавати свим облицима традиционалних обичајних веза, пре свега, брачним сродством и ритуалним орођавањем (кумствима, побратимствима) и адопцијама, усвајањима из сиромашнијих мештанских фамилија. Тако су се већ почеле стварати основе савремене етно-психичке основе и савременог менталитета Топличанина. Отада, па све до kraja XIX и почетка XX века, појам етничког типа Топличанина није више дељен на „колонисте” и „мештане”, већ су се сви становници топличких сеоских насеља осећали међусобно повезани у једној ужој регионалној целини, а истовремено и широј територији „ослобођених предела” Србије.

Остало је, ипак, нешто од ранијих диференцирања дошљака и мештана у хумористичким формама израженим у фолклорним творевинама, а посебно у трпезливом односу према појединим задржаним, непромењеним карактеристикама некадашњих колониста, црногорских и шопских. Тако ће још и данас сваки од мештана рећи, у пошалици најчешће, понешто о становницима неких села или о крајевима, сеоским малама, у којима је настањено старије или млађе црногорско становништво, као о „племићима”, о „голотињи и сиротињи” њиховој, због традиционалног немарног односа према ратарству и склоности ка сточарењу и „готованлуку”, као и заје-

вицама, распрама и завадама око стоке и имања, нестрпљивости и честим „тужакањима” по судовима са суседима; или са иронијом о „девојачким спремама” црногорских одива, које су биле такве да их је једва могао у дом допремити „колесник”, двоколица стара, и сл.

Слично је и са „Шоповима”: најчешће помињу шале и приче о њиховој „бистрини”, довитљивости, у смислу „Бајаџорине работе”, а понекад ће им се, нарочито Пећанци и мештани, подсмећнути због њихове бескрајне трпљивости и великог трпљења у сиротињи, а шкртости у њиховом новостеченом богатству у имању или у трговини.

Међусобна трвења и судске распре трајале су дugo, све до краја XIX и почетка XX века око сеоских међа између нових колонистичких насеља, а нарочито око горосече у заједничким сеоским и државним шумама, које су Црногорци досељеници вршили због потцењивања затечених неписаних права „старина” топличких мештана, који су имали своје колективне сеоске утрине, испаше и шуму, од које им је много одузимала и државна власт, разоравајући их и уступајући досељеницима, а од које су бесправно још у већој мери отимали од мештана ови досељеници. На тај начин је државно законодавство, мешајући се у ове судске спорове, почело да раслојава архаичне преостатке традиционалне сеоске и породичне колективне имовине у Топлицама, чији су корени још у српском средњовековном државном животу у жупи Топлица. С друге стране, у овим споровима су црногорски досељеници почели уносити у традиционалне обичаје мештана и неке од оних архаичних облика, који су карактеристични за динарско етничко подручје, као на пример, из родовско-племенске структуре, обичај „сок”, обичаја сведочења, које је адекватно мештанском архаичном обичају „руке”, „јемчења” читавог рода и села за кривце, који је остатак српског средњовековног обичајног права на читавом подручју ослобођених предела и био затечен приликом ослобођења ових крајева од Турака.³¹⁷

Као што се може закључити, прве фазе процеса етничке асимилације и симбиозе на подручју Топлице после 1878. одражавао се најпре у облицима материјалне културне баштине. Пре свега у типу и положају насеља, прилагођавању брдским и равничарским деловима области оних досељеника који су једним делом били сточари, а у новим условима трансформисани у оквиру начина привређивања мештана, у ратаре, доста неуке и сиромашне, услед неуности и неприлагодљивости; затим, преобрађај некадашњих равничара ратара из „Старе Србије” у планинске сточаре у насељеничким топличким селима, — све је то из основа мењало обичајну структуру и облике друштвених обичаја, од типа насеља и породице, до годишњег обичајног циклуса, као и у обичајном животном циклусу „колониста” у топличким селима до краја XIX века. У овом погледу владало је опште шаренило, најбоље одражено у типовима кућа и покућства, а посебно у ношњи мештана и колониста, што је на први поглед у то време одавало специфичности области Топлице, по којима се од-

317. А. С. Јовановић, *Правда и управа у Врањској покрајини („рука”, јемчење)*. Брањич, 1889, 8.

вајала од осталих ослобођених предела, у чему је била слична још једино колонизованим, у истим условима и на сличан начин, Јабланици и Косаници, као Топлици приграницних територија.

Још је једна црта у трансформисању традиционалне етничке и културне основе Топлице до 1878. године, а делом и после ослобођења од Турака, била карактеристична у формирању менталитета и обичајне традиције Топличана. То су остаци од некада континуираних и доста снажних струјања балканских номадских сточара, „Саракачана”, „Влаха”, у мањим породичним групама, које су затечене на подручју Топлице од ратова 1876, 1877—1878. године, и границима новом, после 1878. отцепљени од стarih пасишта и саракачанских група на подручју осталих турских пашалука у ослобођеним пределима. Тако су и остали у равничарским насељима Добрине, где су још у првој деценији по ослобођењу прешли на сталноседелачки живот, и постепено се, до краја XIX века, трансформисали у ратарско-сточарско малобројно становништво, измешано са шопском досељеничком струјом и посрблјено путем међусобних склапања брачних веза, изгубивши већ почетком XX века скоро потпуно и свој архаични сточарски влашки дијалекат. У околним досељеничким насељима и у селима где су били стално настањени, са традиционалним својим „становима”, „мандрома” у поткопаоничком појасу, ове асимиловане саракачанске малобројне групе оставиле су многе термине међу мештанским и досељеничким топличким сточарима, у технологији сточарења у Топлици.³¹⁸

Бројни елементи традиционалних обележја у материјалној народној култури Топличана, затечени непосредно после 1878. године код мештана одржали су се као основно обележје Топличана: у народној ноши, типу куће и окућнице, покућству; у народној исхрани, домаћем животу, унутрашњем распореду просторија и терминологији везаној за кућу и домаћинство, домаћи живот. Ови су се остаци материјалне народне културе Топличана зантано брже трансформисали под утицајима обичајне и материјалне народне културе колониста, тако да је Топлица већ крајем XIX века изгубила своја старија спољна обележја материјалне културе. Супротно томе старије форме и елементи друштвене обичајне традиције су се дуже задржале у овом крају, и дају му још увек традиционални етнографски профил. Међутим, под утицајем врло снажног и свежег усменог народног стваралаштва колониста у Топлици, потпуно је нестало оног старијег топличког усменог народног стваралаштва, које је имало много од заједничких елемената са суседним јужноморавским и западноморавским, поткопаоничким регионом. После 1878. године нагло је оживела већ раслојена епска десетерачка и стара лирска народна поезија и проза, захваљујући динарском, особито црногорском колонизованом становништву.

М. Б. Милићевић³¹⁹ забележио је да је одело Топличана у време ослобођења од Турака било „слично с оделом крушевљана и жу-

318. М. Марковић, нав. дело, 85.

Т. Ђорђевић, Поред Топлице, 17.

М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, 403, 404

В. Карић, нав. дело, 753, 754.

319. Исто.

пљана", од сукна домаће израде, „сигаве боје", од природне вуне оваца које су гајили. У терминологији овог старог типа ношње Топличана преовлађују називи који су карактеристични у наведеним суседним областима: кошуља, чакшире и гуњ с рукавима, а за разлику од осталих крајева у ослобођеним пределима, Топличани су (у мушкиј ношњи) били познати по „завијеним пешкирима око главе", које је било слично начину покривања главе код арбанашког мушкиј становништва у Топлици. Непосредно после 1878, са увођењем регуларне српске војне службе, слично као у осталим крајевима Србије, и у Топлици је шајкачом замењен старијски начин омотовања пешкира око старијских капа, по којима су Крушевљани називали Топличане „пешкиранима". Милићевић је запазио да је „одело у дошљака толико разнолико, колико су и разна места из којих су дошли. Тамо видите и црногорску струку, и ужичке пеленгире, и ртањске скорње, и новопазарске црвене цамадане, итд., итд. И то ће трајати док се не подере што је ко донео. Доцније ће одело у свију бити различније".

И. Ф. Каниц, који је овим крајевима путовао као научник и дипломата, слично је описао одело и начин живота у топличким селима, у време непосредно пред српско-турске ратове и непосредно после првих колонизација у Топлици, путујући кроз Прокупље и Добрин.

О старим типовима кућа у литератури је забележено да су до ослобођења у Топлици преовладавала два основна типа: у прокупачком срезу, у равнијим и путевима близним насељима, претежно куће од слабијег грађевинског материјала, „чатмаре, покривене кровином". У планинском и брдском делу „Тијесне Топлице", где су се после исељеног турског становништва настањивали црногорски и херцеговачки досељеници, даље од путева несигурности коју пружа близина вароши, куће су, осим значења склоницата за људе и стоку, имале и функцију заштите од честих непријатељских сукоба на граници косовског вилајета (турском граници). Кућа је зато грађена претежно од камена или од јаких брвна, са „сувотом", у сред које је било огњиште, па је ту под једним кровом било склониште и за људе и за стоку, ради сигурности: „на једној страни живи домаћин са својом чељади, а на другој му је коњ и друга стока". Тако су већином становали колонисти из Старе Србије и црногорско-херцеговачких крајева. Тек после 1878, током две последње деценије живота у слободи, у топличким селима су почели градити боље куће, сличне онима у крушевачком и Алексиначком крају и другим пределима српске државе, са доста преостатака старијих грађевинских техника, које су све више примењиване за грађење околних помоћних пољопривредних зграда за стоку и пољопривредне приносе.

Посебан тип куће у панонском, равничарском „пречанском" оквиру, како спољног изгледа тако и технике грађења, био је засупљен у равничарским, збијеним типовима насеља, у добричком крају, у „Банатском Александрову", са типичним пречанским распоредом унутрашњих просторија, поређане у „шоровима", према типу збијених пречанских насеља са улицама, са распоредом окући-

нице и војвођанским типовима помоћних зграда. Такав изглед развијаће се у овом и још неким селима Топлице и Јабланице, где су се насељавали у компактним или мањим породичним групама досељеници „изпрека“, Банаћани, и одржаће се до наших дана.

И унутрашњи распоред у различитим типовима топличких села после 1878. године у мало чему је задржао старинске одлике: елементи градске, урбане културе овом погледу утицали су на варошке и сеоске куће у Прокупљу и селима, пре свега потискујући оријенталне облике архитектуре и технике грађења, као и унутрашњег уређења, покућства и живота у кући. Међутим, и у граду и у селу, све до коначне преоријентације традиционалне привреде, до сла се дуго, све до краја XIX века, задржао стари тип варошких трговачких кућа, са магазама и шупама, као и подрумима за винарску трговину, по чему је Топлица још у турско време била позната у Турској и у Србији. Житарски и сточарски трговци, којих је највише било у граду али и у развијенијим прокупачким селима, такође су дуго задржавали старинске варошке куће за становање, и у чаршији трговачке „дућане“ са ћепенцима, оријенталног типа, исте онакве као и у свим варошима у ослобођеним пределима какве су затечене у њима после 1878. и описане код неких путописаца, наших и страних.³²⁰

Најзначајније трансформације у традиционалној култури Топличана после ослобођења од Турака извршиле су се посредством говорних одлика разноликог топличког становништва. У затеченим насељима настањеним породицама старијих досељеника и врло ретким породицама старинаца, у горњој и доњој Топлици било је укрштања неколико дијалеката: староседеоци и старији досељеници су се одликовали говором који је спадао у групу расинско-жупског дијалекта (са елементима ибарског и студеничког) — у горњој Топлици, и јужноморавских (лесковачко-нишских) дијалеката, у добричком, доњем делу Топлице. „Колонисти“ су у Топлицу пренели свој језик, којим су говорили у завичају. Тако је Топлица, захваљујући правцима миграција на свом подручју, постала раскрсница у главним кретањима културних одлика, које су убрзаним процесима трансформисале материјалну народну културу старијег периода, и измениле, деформисале претежно неке од одлика друштвене и духовне културе старих Топличана, као што су типови насеља и кућа, затим ношња, а посебно мешавине и укрштања говора и знатног дела народне усмене поетске и прозне традиције. У погледу друштвене обичајне традиције, међутим, дуго, па чак и до наших дана, задржало се знатно шаренило, у коме се могу издвајати основни етнички слојеви, по њиховој старости и структури у пореклу данашњег становништва Топлице.

320. Ф. Каниц, нав. дело, II 292—296.
С. Несторовић, нав. дело, 45—53.

2. Традиционална култура Топличана и њена трансформација у савременим условима живота

Да би се могла сагледати традиционална народна култура становника Топлице у савременим условима социјалистичког развоја наше земље, и онај део традиционалне културе из прошлости који данас још живи само у памћењу и предањима најстаријих становника овог краја, било је неопходно проучити најновију литературу и изворе који данас пружају различите информације, као и већ добрим делом срећене и објављене записи о етнографској грађи у топличком крају. Такође је било неопходно извршити непосредна теренска истраживања, према систематском истраживачком плану и, методом непосредних теренских истраживања извршити компаративну анализу теренске и музеолошке грађе прикупљене у топличком крају после другог светског рата, извршити систематизацију целинне документације и приступити обради основних проблема у етнолошким карактеристикама Топлице, као посебне регионалне и етничке целине у савременом периоду.

У литератури је већ презентирана стручна антропогеографска грађа о становништву Топлице у савременом периоду развјита, са главним етно-демокрафским анализама и стручном обрадом порекла овог становништва у прошлости и савременом периоду развоја насеља и становништва, у којој су обухваћени сви важнији моменти из последњег периода, народноослободилачке борбе са основним карактеристикама ових последњих ратних миграција у Топлици као жаришту ослободилачке борбе на југу Србије 1941 — 1945. Наш основни задатак био је да проучимо све оно што чини комплекс условљености у културном развоју Топлице у новим условима развоја наше земље после другог светског рата. У првом плану било је праћење основних одлика традиционалне народне културе Топличана у условима социјалистичког преображаја земље, посебно у процесу урбанизације и индустријализације, као и нових аграрних односа у области, који су решавани и у Топлици у оквиру општег друштвеног плана развијеног СР Србије, односно њених економски неразвијених подручја, којима припада и Топлица.

С обзиром на велики простор, у коме је више од 130 насељених места, као и на разнолике антропогеографске и економске услове социјалистичког преображаја овог дела Србије, у условима нових врло динамичних и комплексних популационих кретања, било је неопходно применити репрезентативну методу проучавања и одабрати одређене истраживачке пунктове који ће дати магистрални пресек у погледу основних проблема у развоју традиционалне културе у новим условима живота становника Топлице у периоду од 1945. до данас.

Теренска истраживања су вршена од 1975. до 1979. године, у којима је рекогносциран терен и одређени истраживачки пунктови. За то је било одабрано 12 насеља, која у типолошком смислу представљају основне форме у погледу традиционалног начина живота и трансформације ових форми у нове, савремене облике народног живота у топличком крају. Пунктови су бирани према следећим кри-

теријумима: по етничкој старијој и новијој структури становништва; по врстама традиционалних и савремених начина привређивања; према интензитету урбанизације и индустрисализације, која одређује нове облике миграција и њихових праваца у популационим кретањима градских и сеоских насеља; према регионалним и етничким границама подручја Топлице, од додирних етничких и географских зона до централних делова области.

Од предвиђених истраживачких пунктора теренска истраживања су извршена у следећих дванаест насеља:

- 1) Беле Воде, у приградској зони Прокупља као индустриског средишта Топлице; са „мештанима” и досељеним становништвом после 1878. црногорско-копаоничке струје, измешане са шопском јужноморавском (црнотравском струјом);
- 2) Блаце, као ново урбano средиште, са почецима индустрисализације, значајне за околна насеља, настањено компактнијим групама породица подкопаоничких и шопско-моравских струја;
- 3) Бресничић, неразвијено насеље, са становништвом косовске и јужноморавске, а делом и копаоничке струје;
- 4) Горња Топоница, са почецима урбанизације и становништвом стариначког и старијег досељеничког слоја, са мањим бројем саракачанских „влашких” породица сточара, стално настањених, са ратарско-сточарским занимањима;
- 5) Вича, са компактним црногорско-санџачким досељеничким становништвом, укљученим у индустирију Прокупља и индустриске погоне нишских предузећа;
- 6) Влаово, као компактна шопска зона топличког становништва, која је асимиловала преостатке стариначког досељеничког слоја у периоду после 1878. до другог светског рата;
- 7) Велика Плана, са становницима разнородног порекла, чију основу чине црногорски досељеници из XIX века и јужноморавски досељеници;
- 8) Житни Поток, који даје радну снагу прокупљанским индустриским центрима, а чију етничку основу представљају компактне струје јужноморавског шопског становништва са Врањанима и Власинцима као јужноморавском стариначком струјом;
- 9) Бериље, као једно од насеља црногорско-копаоничке и херцеговачке старије досељеничке струје, где уз ово становништво живе и Роми у већој урбанизованој групи;
- 10) Горња Бресница, са старијим досељеничким слојем у влашким, саракачанским сточарским породицама, које су се у периоду после 1878. до краја XIX века посредиле, и задржале сточарски начин привређивања као главно занимање;
- 11) Луково и Мердаре, као црногорска етнички компактна оаза, у пограничној регионалној зони Топлице и Косанице;
- 12) Пуковац, као насеље са остацима стариначког и старијег досељеничког слоја, заплањске и јужноморавске струје.

Систематизација и анализа прикупљене теренске грађе, као и архивске и статистичке документације биће изложена следећим редоследом.

ГЛАВА ДРУГА

1. Трансформација традиционалног етничког појма области Топлице у ново економско-административно подручје у савременим условима развоја јужне Србије

У народу је до данас очувано традиционално схватање о Топлици као обласној целини и њеним старим границама. Тако је, на пример, по казивању становника села Влаова (Душана Стојановића —Белеша, 79 г. Руже рођ. Стојиљковић, његове жене; Алексије Радојевић, 78. г., из Бериља и др.) и код старијих досељеничких и стариначких породица, као и код црногорских и јужноморавских досељеника, очувано предање о границама области Топлице и Добрича, као подвојеним целинама, онако управо како се и помињу у старим српским средњовековним писаним споменицима. Према њиховим казивањима, у народу се сматра и данас да се „од Прокупља” према Куршумлији идући, пружа граница Топлице, а идући „од Прокупља, све према Јастрепцу, до Старог Момчилова и села Дубова”, или „од Бабиног Потока па до Дољевца”, пружа се Добрич. Данас, међутим, у обичним сусретима већ се све чешће чује међу Топличанима да су са подручја „нишког региона”, из општинских подручја, која том региону припадају, док се Топлица и Топличанин, као термини, све више и све чешће схватају као обележја прошлости овог краја, који је после 1878. године био „округ топлички”.

Према најновијем статистичком попису становништва (СР Србија, Републички Завод за статистику, Билтен 206, Београд 1982; Попис становништва, домаћинства и станови 1981. године с. 40, 41) област Топлице, етнички и административно је уклопљена у Нишки регион са подручјима општина: Блаце, Житорађа, Куршумлија, Мерошина, и Прокупље, и на тај начин је постала део веома широког економског подручја, приближавајући се до данас релативно удаљенијим подручјима (слично некадашњој турској административној целини) Алексинцу, и Алексиначком поморављу, Косаници, Лужници, Белопаланачкој Котлини, Заплању, Сврљигу и Пироту. У наведених пет општина нишког региона подручје Топлице обухвата углавном 70 села старог среза прокупљанског, (данашње НОО Прокупље), Житорађе, Блаца (без Куршумлије) док је подручје Добрича обухватила углавном Месна заједница Мерошина, са укупно 175 насеља.

У погледу промена у основним обележјима насељености и типова насеља у најновијем периоду развоја, може се рећи да су у брдско-планинском подручју очуване већим делом одлике разбијеног (старовлашког) типа насеља планинских ратара и сточара, док је долински појас топличких и куршумлијских насеља знатно трансформисан, не само у погледу типа кућа и урбанизације насеља дуж главне топличке комуникације, него и у погледу трансформације економске основе и сложеније социјалне структуре сеоске популације.

Некада називана „границарским подручјем” овог дела Србије, где су „Лазаревац” под Јастрепцем и косаничко село Љуша били крајње граничне тачке области према Косаници и Подујеву, Топлица

је данас већ постала транзитно подручје у економским миграцијама ка Нишу из суседних крајева и емиграциона зона за становништво саме области, у економским миграцијама Топличана ка унутрашњошти Србије и Београду, као и другим економским центрима наше земље, па и ван граница наше земље.

У миграционим кретањима у најновијем периоду развите, после 1945. године, а нарочито последње две деценије, Топлица је постала типична емиграциона, метанастазичка, област наше републике, за разлику од периода после 1878. па све до другог светског рата, када је представљала претежно имиграциону област Србије. Према последњем попису становништва 1981. године (у наведеном статистичком извору), поједине општинске јединице (Месне заједнице) нишког региона на подручју Топлице, посебно су карактеристичне по процесима депопулације, које су изазвала најновија демографска кретања на овом подручју у вези са индустријализацијом и урбанизацијом нишког региона.

Ако би се упоредило стање топличке популације према етничкој припадности у попису из 1981. године, онда би то по МЗ општина нишког региона на подручју Топлице изгледало овако:

Табела 1.

Етничка структура топличких насеља 1981. године

МЗ Општине	Укупно становника	СТАНОВНИШТВО, ПО НАРОДНОСТИ							
		Срби	Црногор.	Македон.	Роми	Југослов. (неопред.)	Муслимани	Остали	
1. Блаце	4 325	16 682	46	10	57	444	5	92	
2. Житорађа	22 561	19 747	86	10	692	125	4	59	
3. Куршумлија	27 363	25 636	1 372	29	284	172	8	126	
4. Мерошина	19 172	18 737	10	5	387	130	3	69	
5. Прокупље	55 341	51 566	1 411	124	1 827	697	77	512	

Као што се из наведених података може видети, у поређењу са етничком структуром Топлице до 1941. године (из претходних излагања), данас је у Топлици међу компактним српским становништвом знатно мањи број становника Црногораца и несрпског становништва, што свакако само потврђује да су до данас већ извршени етнички асимилациони процеси инородног мањег дела становништва и досељеника Црногораца, што је дало из основа нов квалитет и садржај данашњој популацији области Топлице. Само је број циганског становништва, данашњих Рома, унеколико остао у приближно истом проценту, као до данас најмање асимилован инородни елеменат топличке популације.

Оно што овде пада у очи јесу сасвим нове, савремене категорије народности у социјалистичком периоду развоја Топлице: први пут се у новим друштвено-политичким друштвеним оквирима јављају неопредељени по националној и етничкој припадности, озна-

чени као „Југословени“ и „неопредељени“, и „мусимани“, етнички хетерогеног порекла (углавном Роми и Албанци).

У распореду топличке популације према сталној настањености и сезонским и дневним миграцијама, може се такође запазити да су се и у овој области, слично другим областима у савременом развоју СР Србије у последње две деценије јавили интензивнији емиграциони покрети, једним делом изражени у знатним популационим колебаљима, а другим делом као већ запажен почетак депопулације, нарочито брдско-планинских топличких насеља. Како су се ова миграциона кретања у наше време одразила на подручју Топлице може се добрим делом приказати подацима које даје поменути попис становништва из 1981. године, према подели на пет МЗ општина на територији области:

Табела 2.

Миграције у Топлици 1981. године

a)

МЗ Општине	Број домаћинства	Свега стално настањених	Привремено настањених (школа, рад)	На привременом раду у иностранству:
1. Блаце (33 села)	5 344	17 262	525	289
2. Житорађа (30 села)	5 229	20 774	135	239
3. Куршумлија (22 села)	8 185	27 542	725	235
4. Мерошина (20 села)	4 854	19 270	289	285
5. Прокупље (70 села)	16 781	57 781	2 037	1 142

b)

Радничка насеља — колонија у МЗ:

1. Куршумлија:

„Боровњак“	1 053	3 474	71	7
„Расадник“	1 364	4 770	143	51
„Самоково“	655	2 233	13	10

2. Прокупље (Губетин):

„Д. Радисављевић — Топлица“	1 368	4 592	125	81
„М. Живковић“ (Прекашница)	161	57	2	2
„Н. Стојановић — Татко“	2 992	10 215	594	125
„Ратко Павловић — Ђићка“	1 302	4 678	183	61
„Сава Ераковић“	844	2 662	128	46
„Срећен Младеновић — Мика“	1 086	3 282	89	16

Како се из наведених података може закључити, најбољу насељеност има (по броју насеља и становника стално настањених) општина Прокупље, затим општине Блаце и Житорађа, а најмању — брдско-планинска општина Куршумлија, и Мерошина, која је са својим долинским и нижим насељима најближа моравско-понишавском делу нишког региона. Оваква административна подела Топлице у најновијем периоду највероватније и није најбоље извршена управо у погледу планирања њеног економског развоја у оквиру региона, јер се, очигледно административно преоптерећена месна заједница прокупљанске општине не може равномерно уклопити у општи демографски, економски и културни развој нишког региона као целине.

Оно што се из ових података посебно истиче као нова појава то су свакако оне миграционе локалне и свакодневне или сезонске зоне: становништво је мањим делом захваћено привременим настањивањем ван места становља и порекла, што је свакако само одраз дневних или сезонских индустријских, радничко-чиновничких, и ћачких (школских) миграција, везаних за интензиван урбани, културно-просветни и индустријски развој области.

Привременим радом у иностранству обухваћен је релативно мањи број сеоског и градског становништва области, а у знатнијем броју углавном у прокупљanskim насељима, што се јавља као специфична форма индустријских и економских миграција новијег времена.

У каквом је успону индустријализација и урбанизација области последње деценије најбоље показују подаци о изградњи новог типа насеља, радничких „колонија“ надомак индустријских предузећа у Куршумлији, Блацу и Прокупљу, углавном на развијеним локалним комуникацијама, као посебна врста и тип друмских насеља, у оквиру индустријске урбанизације Прокупља, као економског средишта области. Та радничка насеља свакако данас представљају нову приградску зону Прокупља, са изразитим тенденцијама урастања најближих сеоских насеља у урбano ткиво и периферију индустријских урбаних средишта ове области.

У најновијој фази индустријализације и урбанизације Прокупља, Куршумлије и Блаца, а делом и „сеоске варошице“ Мерошине, доскора само развијеног сеоског добричког насеља, основу привреде Топлице и даље представља пољопривредно-сточарска производња, којом се баве и становници нових радничких насеља, које уз осталу пољопривреду гаји доста и крупне и ситне стоке, као и у осталим топличким долинским и брдским селима. То такође могу да потврде и најновији подаци пописа 1981. о броју запрежне и ситне стоке у топличким селима и општинама. (Билтен 195, с. 68 — 69, 58 — 59, 48 — 49, 38 — 39, 22 — 23).

У насељима општине Прокупље, као што се може закључити из наведених података, и поред интензивне индустријализације, значајно развијено гајење крупне, запрежне ратарске стоке свакако је доволно поуздан показатељ да се упоредо са развојем градске индустрије спорије врши механизација пољопривреде у равничарским селима, уз опадање сточарства у брдско-планинским насељима и зна-

тан одлив сеоске радне снаге у градску индустрију управо из ових насеља. Све те појаве у привредном развоју Топлице последњих деценија знатно утичу на миграциону кретања и депопулацију нарочито неразвијених, пасивних брдских насеља, а исто тако и у општини Мерошини, која је надомак нишке индустријске зоне, која све више привлачи сеоско становништво, из Добрича као и из прокупљанских равничарских насеља.

Колонизација Топличана у Банату четрдесетих и педесетих година после другог светског рата, нарочито из Влаова и Бериља и још неких пасивних насеља, чији су становници „оставили брдско земљиште а томо се на државном имању населили“ (у селу Раткову, на пример, из црногорске насељеничке фамилије Радојевића, у Бериљу), повлачила је све до наших дана сталне појединачне, и у мањим групама, миграције из топличких села према Војводини, где су се махом запошљавали у предузећима (на пример у Кикинди, у предузећу „Нафтагас“, ради Бранислав Младеновић из Бериља као стално запослен). Ти исељеници — радници не селе се обично са фамилијом, већ само појединачно, док породице остају на имању у селу, а они их посећују током године „о празницима“ и за време годишњих одмора, када им помажу у пољским пословима и доносе своју зараду, коју троше за издржавање породице и имања. Такве миграције у ствари су само наставак традиционалне „печалбе“ као допунске привреде у топличким пасивним селима, познате још од старине. Оно што је посебно значајно у овим миграцијама јесте и њихово ретроградивно дејство у погледу имиграција: често су ови модерни топлички печалбари индустријски радници, од којих су многи завршили и индустријске школе и постали квалификовани радници, остајали у Војводини, заснивали тамо породице, женили се, а понеки су се са породицама и враћали, или су из Војводине удавали у своја села девојке и на тај начин настављали традиционалне везе са војвођанским крајем. Најновији одраз ових веза је и појава подизања „викендича“ ових топличких Војвођана у родним местима, најчешће у околини Прокупља и Куршумлије, око Пролом Бање и Куршумлијске Бање, „на очевини“. После колонизације у Војводини, било је доста напуштенih имања, која су прелазиле у надлежност друштвеног пољопривредног земљишног фонда. Понекад су „колонисти“ водили и спорове око враћања узете земље, као што је, на пример, било у селу Барбатовцу. Неки од колониста задржавали су се у Војводини привремено, као у етапној миграционој зони, да би ускоро прешли, запослили се и настанили у Београду (на пример у књигама умрлих има доста података о кретањима топличких колониста из села Бурђевца и Раткова), међу којима је доста становника пореклом из Престрешње, Алабаме, Барбатовца и још неких села.

У вези са најновијим привредним развојем области јављале су се и новије миграције, слабијег интензитета. Тако на пример, у вези са урбанизацијом и изградњом индустријских објеката јавиле су се имиграције власотиначких циглара (на пример у Блацу, Вита, звани Шоп Марковић). Уопште може се наслутити да је данас Блаце гра-

нична имиграциона тачка према јужноморавским најновијим досељавањима у Топлицу.

Такође је потребно поменути и појаву да су нека од насеља која су у рату 1941 — 1945. била жаришта народноослободилачког рата постала временом нека врста спомен—села, која су имала значајног удела у друштвеном развоју области, а истовремено су њихови становници имали првенство у исељавању у Војводину, као врста збрињавања и помоћи становништву ових у рату пострадалих топличких села (на пример Бериље, Пејковац, Влаово и др.)

Тако су поникле и многе локалне хронике устаничких топличких села, чији су аутори учесници народноослободилачке борбе, давали и податке о етничким и културним карактеристикама ових села у ратним годинама и непосредно по ослобођењу после другог светског рата (на пример хронике села Драгаше (Б. Илић), Коњарника (Н. Јовановић), Житорађе и устаничких села Добрича („Буна у Добричу” аутора Д. Мирчетића, 1971.).

За разлику од планинских топличких села, која су сачувала свој традиционални тип разбијених насеља са „малама”, долинска насеља су данас урбанизована, са „сокацима” према урбанистичком плану и са „планским” кућама, грађеним од тврдог материјала, које се разликују од ранијих типова старих „моравки” и кућа од ћерпича, које су већ постале реткост у прокупљанској општини (нпр. у Житорађи, Бериљу и другим селима), где одударају од нових пропечених улица и нових декоративних металних ограда.

Као неразвијено привредно подручје нишког региона, Топлица је непосредно после другог светског рата била обухваћена планом спровођења нових привредних мера. Педесетих година на овом подручју је друштвеним планом развоја отпочела индустријализација, са Прокупљем као средиштем, затим, оснивање и развој друштвеног пољопривредног сектора, пољопривредних добара („Добрич”, „Победа”). Занатство је укључено у друштвени сектор производње, пре свега грађевинарство. Основана су пољопривредна предузећа за откуп производа у оквиру земљорадничких задруга; основано је „Бериље” у Прокупљу, као предузеће за индустријску производњу, која је обухватала најпре домаће сировине (обраду камена фелдспата); предузеће „Браћа Стојановић”, ливница, „Татко”, погон за израду азbestних предива „Полет” у Блацу, а посебно је унапређена традиционална производња вина (индустријска прерада грожђа у предузећу организованом као Задружни подрум „Прокупац” у Прокупљу). Традиционална производња дувана у сеоској привреди укључена је у нишку индустрију дувана, а прерада воћа и поврћа у индустријско прерабивачко предузеће „Партизанка” и чувена облачинска прерада вишана. У овом периоду започело је и унапређење старог топличког рударства („Топлички рудници метала и неметала, са погонима у Речици, Вучју) рудника mrког угља у селу Чучала, камена лискуна у Бериљу. Од 1955. године подизана су индустријска предузећа и у Куршумлији, било као дислокација прокупљанске индустрије, било као нова индустрија.

С друге стране, традиционална сеоска индустрија, као млинарство (воденичарство), ваљавичарство, затим, пчеларство, добило је

нове форме подруштвљавања, у оквиру сеоских земљорадничких за- друга.

После другог светског рата, педесетих година, започели су и велики радови на регулацији водених токова у Топлици и заштити од поплава, у оквиру пројекта за водопривреду и уређење Топлице (регулација Облачинског језера) и основана је водопривредна заједница Топлице.

Увођењем неких нових привредних мера уназађено је традиционално интензивно топличко планинско и долинско сточарство: индустријом вештачког Ђубрива и мелиорацијом необрадивих површина, унапређено је ратарство, а законом о заштити шума и спречавања ерозије, коме је следио закон о забрани гајења коза, знатно је општећен фонд ситне стоке у планинским селима и уназађено сточарство. Унапређење традиционалних сеоских заната у сточарским планинским селима отварање индустријског предузећа за откуп сировина (у селу Коњуху и другим селима) није много допринело развоју сточарства.

Електрификација (преко ХЕ „Расине“ и рудника „Чучала“) и урбанизација насеља, комунална изградња и повезивање насеља модерном путном мрежом умногоме су допринели новим локалним помештањима и сељакањима из планинских у долинска приградска села. Нека од доскорашњих развијенијих села постала су сеоске варошице, као Блаце, а посебно Бериље, на раскрсници локалних сеоских путева и главног пута према Нишу, преко кога се Топлица укључује у модерну магистралу Београд — Ниш — Скопље (ауто-пут).

Као нов процес нарочито у последњој деценији, запажа се депопулација приградских зона Прокупља и Куршумлије, чије становништво, већ урбанизовано, све чешће продаје куће и имања и исељава се у правцу Ниша и Београда (на пример село Вича, Бериље и др.). Изградња модерних комуникација у области и ауто—саобраћаја унела је и међу Топличане нову врсту уносног занимања ауто—превозника, а преко њих и све већу тежњу за исељавањем из села у оближња урбана средишта.

Упоредо са урбанизацијом и увођењем и организацијом здравствених центара никле су и нове врсте локалних кретања која су добила нов вид: развитак туризма, као нове привредне гране, представља и неку врсту сезонских локалних кретања према балнео—рекреативним центрима у области (бање Луково, Пролом и Куршумлијска бања) из околних области и унутрашњости Србије. Уз то су изграђени и спортско-рекреативни центри који у сезони привлаче сеоску омладину из даље и ближе околине Прокупља и Блаца.

Наведене су само главније промене у општем привредном и економском развоју Топлице које су утицале на измену социјалне структуре њеног становништва, која се врши последњих деценија углавном у неуједначеном току. Ако се само као пример наведе једно од пасивнијих насеља, онда се унеколико може одредити просечан однос у трансформацији традиционалне социјалне структуре топличког села: према анкети извршеној у селу Висока (1976) као једном од пасивних топличких села, од укупно 108 пољопривредних домаћинстава било је са основом непољопривредних занимања и

прихода 15 домаћинстава, 40 је било мешовитих пољопривредно-радничко-занатских и 53 чистих пољопривредних домаћинстава. Међу стаљно настањеним становницима овога села било је (од укупно 421) 88 досељених последњих деценија из суседних општина и села (68), из других крајева (20). Сличне резултате анкете налазимо и за села у окolini Прокупља (Белојин, Бериље и још нека). Уопште, може се закључити да је период социјалистичке индустријализације и привредног развоја у Топлици знатно утицао на општа етничка и миграционна кретања у области, уносећи нове форме и облике у етничке процесе и популациони развитак области у наше време.

2) Народна материјална култура Топличанина и савремени облици њене трансформације

Други светски рат, као и међуратни период до 1941. године, затекли су Топлицу као пасивно пољопривредно подручје Србије, са неразвијеном трговачко-занатском привредом, због близине Ниша, који се нагло урбанизовао, у коме је настављен раније започет али још неразвијен у то време процес индустријализације, у којој знатним делом учествује и сиромашно сеоско становништво топличког округа као неквалификована радна снага. Неразвијене комуникације у планинским и потпланинским насељима, традиционално одлажење „у надницу” сиромашног планинског становништва, издвајало је у области у социјално-економском погледу онај део популације која је у таквим условима живела више на основама традиционалног обичајног живота. У насељима ближе вароши и јединој главној комуникацији која је повезивала Прокупље са Нишом и Куршумлијом, путем трећег реда, ратарска, економски развијенија насеља, имала су перспективу у врло живим и развијеним локалним тржним сточарско-ратарским пијацама, као што су биле Житорађа, Белојин или Блаце. Та насеља су у међуратном периоду, до другог светског рата, имала развијенију просветну мрежу, преко које су, уз развијене тржишне центре, знатно брже продирали утицаји урбане културе него планинска топличка села са неразвијеним комуникацијама и одсечена од привредних и урбаних средишта. Товарни транспорт робе и људи коњима био је главна спона између „Топлице тијесне” и „Топлице равне”. Ту слику најбоље илуструје само један податак: да је први ауто-превозник, и једини у читавој Топлици био познати Коста Рочкомановић из села Гргура, са сувлачником из Прокупља, који је 1923. године, аутом марке „форд”, са највећом брзином од 40 km на час, уз превозну цену од 100 динара, превозио робу трговцима на релацији Прокупље — Ниш, Прокупље — Куршумлија, на главном путу, „насипу”, од насугог ситног шљунка.

Још једном у рату опустошена и попаљена Топлица тешко се опорављала прве деценије после ослобођења 1944/45. године. До педесетих година нашег века у економски заосталим и у рату пострадалим сиромашним планинским селима отпочео је интензивнији процес депопулације, најпре у пограничној регионалној зони, у селима Вичи и косаничком Купинову, најизраженији у то време. Спробојењем социјалистичке колонизације становништва из најсирома-

шнијих топличких села, у Војводину, започео је убрзани процес раслојавања традиционалног обичајног начина живота најпре у оним селима која су дала знатан број „колониста“. То се одразило најпре кроз сродничке комуникације исељеника са завичајним селима, уношењем новина у свим облицима дотле готово неизмењене народне материјалне културе.

Да би се бар унеколико успорио процес расипања сеоског становништва из Топлице, које је отпочело да се исељава најпре ка суседним индустријским средиштима, са убрзаном урбанизацијом и индустријализацијом Прокупља и Блаца, изградњом нових индустријских, културно-просветних објеката и развијањем изградње мреже локалних путева ка новој модерно изграђеној главној комуникацији према Прокупљу и Нишу, отпочео је процес спуштања планинца ка овим комуникацијама и њихово укључивање у градску и приградску индустрију. У новим условима привређивања, као и у урбанизованим срединама, локално становништво, у сталном покрету у дневним миграцијама правца село — град и обратно, стално је уносило промене у старе навике, начин живота и понашања у сеоској и градској средини. Мелиорација ерозивних и плавних подручја, затим, извођење великог пројекта водопривредног система „Топлица“ и изградња хидроелектране „Расина“, уз отварање рудника „Чучале“ (који је добио назив по истоименом селу), омогућили су убрзану електрификацију најпре приградске индустријске зоне Прокупља, а затим и удаљенијих планинских села, са изградњом мреже локалних сеоских путева, уз учешће сеоског становништва „самодоприносом“ и омладинским сеоским радним акцијама све до 1960-их година. Тако касније, седамдесетих година, приступило се завршавању овог започетог плана електрификације свих топличких села.

Те промене унеле су више појава које су утицале на свакодневне традиционалне навике и обичаје становника, а могућност да после електрификације отпочне и ширење поштанско-телефонске и радиопретплатне мреже, започело је и убрзано урбанизовање чак и удаљенијих насеља. Тако је постепено, већ шездесетих година, с наглим развојем свих индустријских грана у области и у нишком индустријском региону, посебно грађевинске, дрвне и текстилне индустрије, отпочела наглија промена у типовима кућа, модернизацији покућства, а посебно у погледу наглог напуштања старијег покућства, од најстаријих до најмлађих генерација.

Укључивањем традиционалних сеоских и градских заната у индустријске погоне у Прокупљу и дислокацијом неких одних по-големих занатских варошица — административна средишта, као што је Блаце, знатно је утицало на убрзану трансформацију традиционалне материјалне културе у целини. Тако је на пример, арводељство и резање грађе у сеоским задружним колективима, затим обрада коже у сеоским занатским задругама, прешло у индустријску производњу, а тиме је нагло потиснуто и коришћење у свакодневном народном животу старијих предмета покућства,

унутрашњих уређења просторија као и начина грађења сеоских кућа.

Са губљењем традиционалних типова кућа губила се и традиционална основа домаћег живота, па је тако са индустријализацијом и електрификацијом огњиште у планинским селима изгубило своју ранију функцију центра живота и домаћег култа, породичне језгре, јер га све чешће и све више истискује штедњак фабричке производње, а нешто спорије и електрични штедњаци. Огњиште се најчешће измешта и постаје значајно у пословима у вези са стоком и пољопривредним прерађевинама, нарочито за сушење разних врста прехрамбених пољопривредних производа, односно за традиционалне технике конзервирања хране, које, ипак до данас нису напуштене. Исто тако, нестанком огњишта, нарочито у новоизграђеним „планинским“ кућама, улогу „гостинске“ просторије, некадашње „куће“ са огњиштем, преузимају и собе опремљене комадима новог покућства индустријске израде, или занатским столарским, сеоским израђевинама, допуњеним „куповним“ деловима најпотребнијег покућства.

Домаћа радиност имала је значајну улогу у традиционалном, али још увек има и у савременом животу Топличана, нарочито у равничарским крајевима, где се гаји конопља, и у плананским насељима, са развијеним сточарством, посебно ситних врста (оваца и коза). Међутим, новим законским прописима у спровођењу социјалистичког развоја пољопривреде и сточарства, традиционалне на вике су довеле становнике неких села (на пример Балиноваца и др.) у сукоб са законским забранама топљења конопље на старијски начин, у „мочилима“ у реци Топлици, ради спречавања загађивања речне воде, у фази великих радова на увођењу нове водоводне градске и сеоске мреже за свакодневне потребе становника у пијаћој заравој води. Дуги су били спорови и сукоби сеоских планинских становника, одгајивача коза, са законским забранама држања коза и наредбама за уништење овог дела сточног фонда, у смислу заштите већ огољених планинских зона од ерозије и бујица.

Међутим, у неким планинским као и у ратарским селима, на сеоским потоцима и речицама, настављено је гајење конопље, па је до данас у домаћој радиности заступљена прерада конопље, за старијске делове покућства и потребе у одевању, нарочито сељака планинаца. Тако је и данас скоро у сваком селу постељина (чаршави, кошуље, јастуци, женско радно одело, као и мушки) махом израђено од „тежине“, „кудеље“, традиционалном техником израде.

Традиционални начин израђивања поједињих детаља у ношњи и покућству ткањем и предењем још увек је у обичају, само што све чешће природне сировине (вуну, конопљу, кожу) замењују индустријске синтетичке тканине.

У погледу типова и градње кућа треба напоменути још и то да се у неким селима, као што су, на пример, она према Косаници, уз старијске куће „чатмаре и кровињаре“ подижу и нове, „огледне“ куће урбанизованог типа, али најчешће кампањски, у повременим акцијама за унапређење села. У тим новим кућама традиционални интеријер је прилагођен потребама становника који у њима живе,

старинским окућницама и потребним помоћним зградама и просторијама. Чак се и у таквим новим кућама и у равничарским насељима (на пример у Житорађи, у кући Петронија Благојевића и његових суседа и робака), или у Пуковцу (у кући Трајка Илића) није изобичајило старинско дрвено посуђе са старинском терминологијом (софре, чанак, буђке, бачве и др.), али се данас чува у „подруму”, као главној остави за старински кућни инвентар, док се ново индустријско посуђе чува у „креденцима”, које доноси свака невеста у својој спреми.

Распоред просторија и култура становања углавном зависе од тога да ли је из сеоских домаћинстава неко запослен у индустрији или непољопривредним занимањима. У таквим се домаћинствима млађи запослени чланови најчешће издавају од старијих, ако су са њима остали у заједници, неподељени, у „нову кућу”, која се диже поред старе, а родитељи данас користе више слободног простора у старијим кућама.

Данас су најчешће млађи и средовечни брачни парови, за разлику од старијих издвојени „у спаваће собе”, било у старијим или новоподигнутим кућама, док млађи као слободне просторије користе пролазне или мање, споредне собе, уз старије чланове, или посебне, нарочито „за ћаке” одвојене, мање просторије у споредним деловима куће.

Зависно од тога да ли се још нека од породица бави сточарством на старински начин, лети се стапаје у планини у „колибама код стоке”.

Ови сточари су такође сачували и традиционалну технологију у преради млечних производа, у којој су главни предмети израђени од дрвета, било у домаћој производњи, или их набављају по пијацима у пазарне дане (на пример у Блацу, Белојину и др.)

У погледу ношње може се рећи да су сва села „поварошена” непосредно по завршетку другог светског рата, а нарочито у периоду нагле индустријализације Прокупља и Ниша. Данас традиционална ношња варошана и сеоског старијег и средовечног женског и мушкиог становништва живи само још у сећањима, у спремиштима, старинским „ковчезима” некадашњих „одива”, коју још само понека старица у њима чува себи за укоп.

Трансформација традиционалног одевног инвентара огледа се најпре у начину чешљања, без некадашњег обавезног повезивања код најмлађих, а убрађивањем у обичне „мараме, куповне”, као и у свим другим нашим крајевима. Само још понегде у добричким селима се код „Шопки”, старих жена, сачувало старинско повезивање жутим и других боја старинским „шамијама”.

Од традиционалних делова старијске одеће само је још у Добричу, нарочито у развијенијим пољопривредним селима, сачувана карактеристична „вутарка”, врста сукње која припада типу јужноморавске женске ношње. Она је управо један од преостатака материјалне културе досељеничких струја из тих области.

Старинска женска ношња је већ одавно (пре више од пола века) постала само музејски експонат. Сачувана је још само у се-

ћањима старих жена, из имућнијих градских прокупачких трговачких и занатских породица.

Да бисмо избегли описивање мушких одела у селу и вароши данас, можемо углавном само да констатујемо да се трансформацијом традиционалног начина одевања мушкарца Топличана одражава значајан процес општег привредног преобрађаја. Јер док старије жене са села претежно облаче „куповно одело”, по кроју слично оном сеоском оделу из других наших крајева (шивени од „басме”, „рекла”, сукња, од вуне и конопље плетени „прслук од вуне” или „тежине” — код оних сеоских жена које нису мештанке, а „све ткајено” — код оних жена које нису „Црногорке ни Шопке” — доле су сви Топличани са села до данас задржали сукнене чакшире војничког кроја, са „јелеком” или без њега, а уз њих и војничку шајкачу уместо стваринске шубаре, уз које редовно носе куповне мушки „капуте”, горње хаљетке конфекцијске израде, за свакодневне послове, а „цивијално” одело облаче само празником и о свечаностима у кући и ван куће, у граду.

Од традиционалног инвентара ношење данас је у народу очувано доста остатака по сеоским кућама, али претежно ван употребе. Од терминологије овог трансформисаног стваринског одела, које је било прилагођено животу сеоског и градског становништва до другог светског рата, очували су се следећи називи.

У женској ношњи: „либаде” (као градски и сеоски део ношње); носиле су га жене (удате) очешљане „у фес”, са „барешом”. Израђивале су га градске занатлије (терзије) све до после другог светског рата, а отада се само прекупљивало од оних који су га сачували, а то су чиниле мањом имућније сеоске жене. У свему је слично светског рата, а отада се само прекупљивао од оних који су га сачити либадету у градској ношњи у Нишу, нарочито по начину и врсти украсавања везом од срме.

„Бунда”, од црног атласа, као зимски свечани хаљетак, са поставом од крзна (лисице, зеца).

„Фес коланаст”, од црвеног филца, са црном свиленом кићанком и траком „бареш”, око које се омотавају вештачке плетенице. Бареш је на средини, повише „чела”, био поткићен „прстеном и граном” (брилијантском).

„Прочелник перишан” чинио је, као накит, свечани део украсавања и чешљања главе. То су од ситног ваљкастог сребра нанизи на једном концу који се причвршћивао на подлогу од црвених чохе, а сваки се привезак завршавао ситним сребрним или златним новчићем. Био је карактеристичан део стваринске женске ношње у Добричу, саставни део невестиног одела, па су га касније преузеле и жене из других топличких села, које нису носиле либаде, ни као невесте ни касније као „одиве”.

Постојао је у сеоској стваринској ношњи и „прочелник ред’к” у Добричу, као део женских капа, „ручника”, изобичајених још почетком XX века, а носиле су га „снаше”, које су уз посебан обред, стурадан после завршетка свадбе и „свођења” младенаца, „после благе ракије”, убрађивале свекрва или старије жене, као обележје удатих жена, као „символ брачног статуса”, преласка из периода девојаштва у доба зрелости и у нов, брачни период живота. „Руч-

ник", у виду „првене капице", био је поднизан „ситним парицама" изнад чела. Памте се и сличне женске капе које су се у Добричу звала „мамаје" са ручником.

Сеоске жене, које нису биле имућне, облачиле су следеће одело, празнично и свакидашње: кошуље са „запасачком", тканом „у лито", „јелек" од кадифе (најчешће љубичасте) везен срмом, или, као девојке, од црног „сатина", само опшивен гајтаном, кратак, са дубоким изрезом. Ово је била ноћња „мештанки", док су „насељеничке жене носиле куповно". У Бериљу су ношени кратки јелеци са дубоким изрезом на грудима, скопчавани само „пуком" при дну, а на леђима украсавани црним и „срменим гајтаном", изvezеним „у поља", вегетабилном орнаментиком.

„Кецаља" је ношена некада преко кошуље, касније преко сукње „од беза" (купљене, сашивене тканине); била је правоугаона (кецаља), ткана „лито", код младих жена богато украсена биљним орнаментима, утканим или изvezеним, са „учкуром" (појасом у виду плетенице од вуне), који је често поткићен белим памучним или вуненим шарама, а постављена је „тежином", обложеном у црно, и друга до краја кошуље или сукње, до „чукљева". Тако су се облачиле и девојке.

„Тканице" од вунене тканине материје, са памуком, у разним бојама дугиног спектра, жене опасују редовно испод сукње, а преко кошуље, као у доба када куповне сукње нису ношene. Тканице су део одела једатих жена; девојке их нису никада опасивале. Појас је ткан „у четири нита", или „у четири ните".

Старинске давно изобичајене тканине кошуље имале су следеће називе у кроју и украсима: кројене „у два платна" ткана (тежана), у задњем делу; напред у „латице", порупчиће на грудима, и „ушке" око грла; „порамка" је на леђима.

Женске чарапе штрикане су од црне вуне, у основи, са „рамблама" везеним „крстачки" у разним бојама, или „на чашке", и биле су много мање украсаване од мушких чарапа. Израђивале су их девојке и спремале „за цео живот", „за дар" кад се удају, за остала даривања у породичним светковинама и обредима (о крштењу и сл.)

Накит имућнијих сеоских жена, нарочито у Добричу, чинили су: осим накита за главу, и накит „за груди" и „наруквице". На грудима су невесте и имућније жене до почетка XX века, док је у Нишу био развијен кујунџијски занат, носиле „нагрудник", троуглести метални украс у ливеној или „кујунџијској" филигранској техники, поткићен сребрном жицом разних орнамената, са куком на темену троугла. Из троугла, са два темена, пуштала су се упоредо два ланца са округлим привесцима, перфорираним плочицама, са завршним украсима у виду розете, а све је то испод грла закачено, падало низ груди.

„Наруквице" су биле најчешће невестин накит, обично од жутог метала (месинга), а украси су рађени утискивањем или ситним убодима, (вегетабилни мотиви, розете, а често и антропоморфни мотиви, остали метал обрађен је ситном филигранском техником.

Према предању, у Добричу, и „перишан прочелник”, и „нагрудник” и „наруквице” некада су радили мајстори кујунџије „из Јањева”.

У мушки ношњи, која се носила до краја XIX века, а у неким селима све до првог светског рата па и касније, очувани су неки од старинских делова градске ношње, која је одмах после 1878. године из вароши Прокупља, била потиснута европским кројевима варошког одела. Од сачуваних сећања и предања о изгледу и терминологији старог мушкиог одела до данас сачувало се само понешто.

„Мушка антерија”, прављена је од мрког сукна у селима, а у вароши од чоје тамне боје. Сукнена mrка антерија била је од домаћег ткања, и увек проткана жућкастим вертикалним пругама, до појаса, са дугим рукавима, и на дубоко „преклапање” на грудима. Украшаване су код имућнијих свиленим гајтаном „буђом” (по чоји) или вуненим гајтаном, на предњим деловима, са цеповима косо усеченим и опшивеним гајтаном. Мушка антерија је редовно била постављена пругастом памучном или конопљаном (тежињавом) тканином, а преклопни делови су са унутрашње стране, у горњим крајевима, украшавани црвеним комадом чохе, код варошана. На левој страни антерије, на грудима, био је укосо урезан мали цеп, поткићен гајтаном. Завршетак рукава такође је био украшаван гајтаном.

„Јелек” мушки, без рукава, од сукна, или од чохе код имућнијих, до струка, без скопчавања, украшаван је црним гајтаном, ако је био плаве боје, а „модром” ако је био тамне боје. Нарочито је био украшаван гајтаном на предњим деловима и на средини леђа, а био је постављен са црвеном поставом на предњим деловима. Облачио се преко антерије.

„Чакшире” су биле сукнене, од природно „сигавог”, мрког сукна, војничког кроја („бриц”).

„Појас” мушки, од вуне ткани није се звао „тканица”, на „две нити”, разнобојан. За разлику од женских, мушки појасеви били су дужни, више пута умотавани, а опасивани су преко кошуље и чакшира.

„Шубаре” су од црне овчје коже, кројене и намештане „заступасто”, а изнутра постављене кожом, а носили су их само људи у Добричу до првог светског рата, па и касније, кад се већ као уobičajena мушка капа и у овом крају јавља шајкача.

И мушки чарале биле су од црне вуне, са плетеном „рамфлом”, без украсног веза и уплитања на стопалама, а богато украшене у горњем делу, углавном цветним орнаментима јарких боја. Девојке су нарочиту пажњу посвећивале плетењу мушких чарала и њиховом богатом „шарању”, које су као невесте носиле у спреми за „ајрове”.

И мушка и женска обућа до краја XIX века били су опанци од пресне свињске коже или од штављене говеће коже са „уплиташима”, „врцама”, које су по селима израђивали сеоске занатлије или опанчари у вароши.

Овај опис старинске ношње са терминологијом, који смо опширније изнели, треба управо да послужи за поређења у трансформацији старије топличке ношње од 1878. до наших дана. Ако наве-

дени опис старинске ношње који је сачуван у сећањима и у очуваним појединачним детаљима код мањег броја становника топличких села, упоредимо са описом типа ношње Топличана из времена ослобођења, онда се може претпоставити да је она потпуно изменила свој тип, са претпоставком, можда оправданом, под утицајем суседних моравских ношњи (на пример, оних које су се носиле у Пуковцу), а све је више губила обележја типа оне старијске ношње која је била сличнија крушавечко-жупиској ношњи. Изглед Топличана у старој ношњи, какву су затекли описивачи из времена ослобођења, такозваних „пешкираша”, потпуно је био изменењен већ крајем XIX века, према овде наведеним очуваним сећањима и описима старијског одела. Несумњиво је да је стално кретање и размештање, прегруписавање старијег и новијег досељеног становништва довело до процеса изједначавања у народном одевању топличког краја, тако да је у једном новом типу ношња Топличана опет постала једно од етнографских обележја овог краја.

3. Традиционалне форме друштвеног обичајног живота и њихове савремене перспективе у новим условима друштвеног развоја Топлице

У традиционалним облицима друштвеног обичајног живота у Топлици у наше време може се запазити да је доста елемената очувано до наших дана у селима као друштвеним заједницама, као и да су неки од тих традиционалних облика трансформисани у савремене облике друштвеног живота села и породице или су претежно интегрисане у нове, социјалистичке форме живота, као квалитативно и структурно нов вид друштвеног живота на селу у овом крају.

Од архачиних преостатака колективног сеоског живота до данас су се очували неки од елемената, као што су бројни топоними везани за период српског средњовековног живота, очувани у породичним предањима старијег досељеничког и малобројног затеченог старијачког становништва још од времена ослобођења Топлице од Турака. Тако је, на пример, у народу очувано предање да се од некадашњег српског властелинства развило село које је добило име по његовом феудалцу сопственику „Жиголу”, данашње село Циголь.

Такође су бројни и топоними „селиште” за које су везана предања у многим топличким селима да су то била првобитна станишта родоначелника данашњих села, од којих су потицале породице, још пре сеоба у време надирања Турака у српске земље. Назив насеља „Трпезе” такође се везује за неке средњовековне легенде: да су то места на којима је село, пре расељавања, држало познате заједничке култне сеоске обреде везане за колективне сеоске светковине и прославе цркава и манастира, где су све сеоске породице износиле испред богомоље своје „трпезе” и заједнички обедовале, уз одређене црквене ритуале („молитвења” око сваке трпезе, освећивања масла и сл.)

У многим предањима о колективним сеоским обредима и о једном заједничком пореклу села од родоначелника „још из косовског доба” свакако да има доста регенерисаних културних утицаја косовске миграционе струје, после 1878. године.

Традиција старих заједничких сеоских тробаља за два и вишे села, обичај који се до данас често среће у топличким насељима, такође је један од облика који представља архаичне остатке колективног сеоског живота, који се развио из сеоске, родовске и породичне заједнице.

Те се одлике налазе претежно у оним насељима у којима су у компактним породичним групама настањени мештани, старији слој топличког становништва. Наилакшом „колониста“ у Топлицу после 1878. године, ова традиционална народна схватања села као колективне заједнице почела су да бледе, јер су се досељеници издиференцирали од мештана на тај начин што су изделили некада компактно село, подељено на породичне групе по махалама, или крајевима, на „сокаке“ и „сокачиће“, према етничкој припадности досељеника, или су стварали нова насеља која више нису имала локални карактер старог типа села мештана као друштвене заједнице, него су то постале праве „енклаве“ етнички компактних група досељеника, које су добиле, за Топличане до тада неубичајену, структуру родовско-племенских заједница црногорско-херцеговачких „катауна“. С друге стране, и јужноморавске досељеничке струје разбирају ранију структуру старог типа насеља на тај начин што се по селима, уз мештане, настањују у компактним целинама као „крајеви“ старих топличких насеља, издиференцирани, са слабијим комуникацијама у обичајном животу са мештанским породицама. Све то је нарушило традиционалну структуру старог топличког села као друштвене заједнице.

У погледу структуре и типа породице у сеоским насељима у Топлици такође су извршене прве и најсложеније трансформације у време најстаријих емиграција, а такође и у време-после 1878. године, када ратним пустошењима већ раслојене и ослабљене породице у топличким селима још више раслојава придолазак досељеника. Међутим, може се претпоставити да је тип и структуру сеоске породице у Топлици, као и варошке породице, после 1878. године знатно изменнио утицај досељених породица „колониста“, које су са динарских подручја пристизале у већим и сложенијим породичним заједницама од оних које су затекле у расељеним топличким селима, са проређеним становништвом. Отуда је и у периоду мирног развоја, са сталним пристизањем досељеника, смањивања могућност деоба мештанских породица, због све веће оскудице у обрадивој земљи и слободном земљишту за настањивање нових одељених породица. У то време су највећи део традиционалне колективне сеоске имовине, као што је већ поменуто, селима одузимале комисије за насељавање колониста. Разоравајући сеоске утрине и крчећи сеоску „планину“ као преостатак колективне имовине топличких сељана од давнина, колонизација овог дела ослобођених предела била је нарочито значајан фактор у искорењивању тих најстаријих облика друштвеног обичајног живота у топличким насељима.

Међутим, у савременом периоду преображаја сеоских насеља у новим условима развоја земље после другог светског рата, неки од поменутих облика колективних односа сеоских заједница почеле су да се уклапају у неке од савремених облика друштвеног живота на

селу. Тако је на пример, као мерило за престиг неког села била развијена акција социјалистичког такмичења села у унапређењу ратарства и разних ратарских грана, посебно сточарства и заједничких шумских површина, али сада у саставу сеоске општине или месне заједнице као новог вида колективних облика сеоског обичајног живота.

Тако се, као нов обичај у наше време јавља покушај, у новим условима организовања живота у селу, да се традиционално прослављање „пољског празника“ код старих сеоских записа, на пример у селу Житорађи, повеже са „омладинским сабором“, у оквиру која се одржавају омладинске акције у културно-забавном животу омладине, или прослављањем уз нове државне празнике (везане за Први мај, Дан борца и сл.).

Такође су остале само у народним предањима и сећањима многе старинске колективне сеоске имовине, као што су доскора биле и „сеоске воденице“, сеоска појила за стоку и сл. Данас се, међутим, неки од тих старих облика јављају као колективна породична својина, на пример у виду „ортачких“ породичних воденица, јер су са разоравањем и крчењем сеоских утрина и шуме нестале потребе и за заједничким сеоским воденицама.

У погледу данашње породичне структуре запажа се да није у топличким селима нестало традиције породичног задружног живота, нарочито у селима у којима су породице пореклом од досељеника из косовских и метохијских предела, као и из црногорско-херцеговачких крајева. Данас се последњи остаци тих породица увек раслојавају услед наглог опадања ауторитета родитеља у оним задругама у којима има више чланова запослених ван пољопривреде, у индустрији и занатству, било као стални или сезонски радници, а нарочито у оним породицама из којих се у најновије време регрутују радници на привременом раду у иностранству.

Раслојавање традиционалне основе породичног живота, како издељене, индивидуалне, тако и мање породичне задруге, као савременог типа породице у данашњим условима види се нарочито још и у порасту такозване малолетничке делинквенције међу сеоском омладином. То је један посебан облик отпора најмлађих генерација према старијим облицима породичног живота, који по инерцији традиције ограничава најмлађе генерације у учествовању у динамичним и сложеним друштвеним и економским кретањима, у којима је неопходно да нађу своје место и најмлађе породичне генерације, односно класе, као и најмлађе категорије адолосцената, потенцијалних оснивача нових, савремених облика породичног живота, у коме нестају традиционалне породичне везе и односи. Исто времено и депопулација, која захвата сеоска насеља у савременим етничким кретањима правца село — град, ка привредним центрима, као и ван области, доводи до нове појаве некада непознате у овом крају, која се данас схвата под појмом „старачких домаћинстава“, или „остарелих породица“. У њима су као последњи чланови домаћинства остали самохрани родитељи, после чије смрти нема наставка породице у завичају, него ван завичајних села, у новим срединама

у области или ван области, у другим местима и регионима СР Србије.

Међутим, данас се запажа једна од врло значајних црта у изражавању традиционалне сродничке везаности у завичају. То су њихови стални контакти са завичајем из тубине, била она најдаља или ближа, што се још више изражава у познатом врло активном удружењу, међу сличним удружењима, у оквиру „Друштва Топличана”, око кога се континуирано настављају напуштене традиционале сродничке везе и контакти у завичају, који су нестали услед економских миграција или школовања већег броја топличке омладине.

Такође је карактеристично да су се до данас одржали архаични обичаји у вези са одржавањем породичних светковина, пре свега породичних слава у селима, које и данас представљају једну од главних традиционалних међупородичних и међусродничких комуникација.

Од стarih обичаја одржани су и неки облици ритуалних сродничких веза, пре свега кумство, које се и данас ретко гаси у топличким селима чак и у случају да се село расељава. Обично се у одређеним приликама, кад је кум неопходан, чак и најмлађи обраћају „старом куму”, и све док га имају, до последњег од његових потомака, одржаће овај обичај и измените га само у случају великих удаљености и немогућности успостављања контакта из неких оправданих разлога. Ако их којом силом и прекину, с колена на колено се преноси у породици успомена на кумовске старе везе у завичају.

У сродничким односима одражава се данас, под утицајем најновијих миграционих кретања и етничких процеса, раслојавање традиционалног рачунања сродства „по крви” на дужи низ „појаса” или „колена”, нарочито код шопског слоја, као новијих досељеника (после 1878). Старији досељеници, мештани, као и црногорски родови пореклом „колинисти”, мада су нешто умањили број поколења, још увек рачунају сродство до „шестог појаса” у патрилинеарној, а до трећег и четвртог, по матрилинеарној вези сродника. Ретки су примери узимања сродника, и то тек у новије време, али готово увек између сродника „по тазбини” (брачном сродству).

У народу је очувано доста породичних предања о времену развијеног породичног задружног живота међу досељеницима, као и о старинским начинима деобе задружне имовине „на ждреб”. Такође је једна од савремених одлика Топличана, чак и оних који су са села дошли и стално се настанили у граду у својој области, да не гасе традицију „надимака”, личних и породичних, који представљају несумњиво архаичне елементе традиционалне патронимике. И данас има чак и старих надимака, из времена турске владавине, по којима се називају чланови неких стarih варошких и сеоских породица (на пример у Прокупљу „Муцир”, „Черкез”, „Грк“ и сл.) у којима се одражавају елементи етничких и миграционих процеса у прошлости.

4. Духовна култура и менталитет старих и савремених Топличана

У духовној култури старих Топличана, онаквој какву су затекли савременици из периода непосредно по ослобођењу од Турака, одражавају се многи елементи укрштања разнородних слојева становништва. Међутим, после ослобођења, у Топлици настањеној готово само српским становништвом, нестало је ранијих веома изражених диференцирања између Топличана и страних туђих несрдничких етничких елемената. Један део циганске популације, у кратком периоду по исељавању Турака, посредством хришћанске религије, био је посрблjen, асимилован, и у обичајима знатно мање разнолик него у ранијем периоду. Асимилацијом и посрблјавањем варошких грчко-цинцарских породица нестало је такође некада великих разлика у духовној култури Топличана, а слично се извршило и у асимилацији остатака сеоских влашчких, саракачанских породица у топличким селима.

Конфесионално јединство топличке популације углавном је даљо и опште, заједничке одлике неких облика њиховој духовној култури. Тако је био заједнички обичај, готово свуда уједначен, у вези са ратарском производњом међу мештанима, као што су поменути обичаји „польских празника” и „записа” као аграрних жртвених обреда. Исто је тако и један од заједничких елемената, због честих сеоба и разарања домова, био и обред уношења прве ватре у нову кућу, који су и колонисти и мештани изводили готово на исти начин.

За разлику од црногорских и косовских колониста, моравско-вардарски досељеници и мештани одликовали су се, па се и данас по томе одликују, што преко године имају по неколико врста такозваних „слава”, „заветних празника” за здравље стоке и људи, везане за заштитнике стоке и здравља — светитеље у црквеном календару.

У народној религији мештана и колониста заједнички елемент су веровања и легенде о „чуми”. Потичу из оних тешких времена када је маса народа у емиграционим покретима страдала од епидемија и „помора”, а од чега су патили и касније досељавани колонисти који су, на путу од завичаја до Топлице, били десетковани разним епидемијама. Међутим, у погледу сујеверја постоји знатна разлика између мештана и досељеника: док је код колониста, особито црногорских, више раширено веровање у „Ђавола”, који се јавља у разним облицима, дотле су мештани и шопски досељеници више наклоњени веровањима у „омају”, и њену натприродну моћ, нарочито приликом помора стоке и разним „врачањима и гатањима”. То се најбоље види по најновијим судским актима и многим акцијама које се у наше време воде у топличким селима и у варошима против врачара, гатара, „надрилекара” и бајалица, којих има готово у сваком топличком селу и у варошима у срединама и наглих процеса урбанизације, и развијене службе за здравствено просвећивање и описмењавање у сеоским насељима.

У фолклору топличког краја, као заједничка одлика и мештанској и досељеничкој становништву, непосредно после 1878. године,

били су оживеле легенде, народне песме и предања из српског средњовековног државног живота. Исто тако су динарски досељеници у Топлици оживели већ замрло епско певање уз гусле. У периоду народноослободилачке борбе, у коме је Топлица била једно од жаришта ослободилачке борбе на југу Србије, постала је заједничка народна поетска традиција о борбама топличких партизана, о народном хероју Топлице Ратку Павловићу Бићку и његовим друговима, о којима су у народу поникле многе легенде и песме. Такође је врло карактеристична и легенда о постанку „козарачког кола”, које се везује за борце учеснике у партизанским борбама у Босни.

ЗАКЉУЧАК

Садашњи стечења у Топлицама су утицали на формирање и развој етничких и културних укрштања која су се у току историје овог подручја веома интензивно развијала. У овом подручју је усредствовао и етнички миграциони процес који је узимао карактеристике и карактеристике етничких и културних укрштања. Етнички миграциони процеси су утицали на формирање и развој етничких и културних укрштања која су се у току историје овог подручја веома интензивно развијала. У овом подручју је усредствовао и етнички миграциони процес који је узимао карактеристике и карактеристике етничких и културних укрштања.

Бројна и веома динамична миграциона кретања и етнички процеси који су се до данас извршили на подручју Топлице, формирали су ово подручје Србије у специфичну област, како у етничком и популационом развоју тако и у погледу многих и интензивних културних укрштања, која су се у условима етничких процеса извршила на овом подручју. Као резултат свих ових појава формиран је квалитативно нов етнички и културни профил Топличана у току најновијег периода развоја, који у себи носи многе елементе традиционалне културне, баштине. Они се, у новим условима развоја интеграционим процесима у савременом културном развоју, у преиначеним и прилагођеним формама, настављају у даљем сложеном процесу формирања етничког типа и менталитета данашњих Топличана.

У напред изложеним анализама и закључцима донесеним на основу писаних извора, архивске грађе и непосредних теренских истраживања, покушали смо да сагледамо у којој су мери етнолошки фактори били значајни за проучавање појединачних фаза у културном развоју Топлице. Какве ће бити даље перспективе у формирању савремених одлика живота и обичаја Топличана може се претпостављати углавном на основу у целини сагледаних правца етничких кретања и процеса и културних преобразовања овог краја у једном магистралном пресеку у току нешто мало више од стотогодишњег развитка ове области.

За релативно кратак период од приближно сто година слободног националног развитка, у новим социјално-економским условима живота у периоду социјалистичке изградње земље, сви показатељи упућују на релативно спор ход у развитку Топлице, како са гледишта привредно-економског, тако и са гледишта културног преобразовања. Могло би се поставити питање да ли је узрок томе у већ формираном менталитету Топличана, који су везани традиционалним навикама и обичајима за старе друштвене оквире у својим завичајним селима и местима, који спутавају њихову активност на ширем плану у подизању културе и животног стандарда. Морало је да прође доста времена током последњих деценија XIX века да се Топличани ослободе свог положаја граничарског подручја, чака основне несигурности у егзистенцији не само једног, него низа поколења.

Такође је било потребно доста времена да се Топличани консолидују као етнички јединствена целина, из једне веома разнолике етничке структуре, формирајући нов квалитет у општем развитку области и њеног становништва, по коме се издвојила од осталих области оних делова Србије, који су релативно касно били ослобођени од тубинске управе.

С обзиром на пасивност већег дела области, становништво на овом подручју се релативно брзо укључује у општи ток промена у привредном и културном развоју у савременим условима. Али се, очигледно, још увек неуједначено интегришу поједињи делови области, као целине, у одређене токове културног преобрађаја. То се свакако може ближе пратити у прикупљеној грађи, на основу непосредних теренских истраживања, која је управо указала на основне елементе који прате ова савремена кретања у етничком и културном развоју области Топлице.

Етнички процеси извршени у скорој прошлости (крајем XIX века) представљали су, у основи, корениту измену старије етничке основе области и овде су разматрани у неколико фаза. То су, пре свега, процеси укрштања свежих динарских имиграционих струја са малобројним затеченим старијим досељеницима и старинцима, као и са малобројним старобалканским, грчко-аромунским елементима, са једне стране, а са друге — преламање етно-психичких и културних утицаја између нових динарских досељеника и јужноморавских и моравско-вардарских дошљака у знатно мањем броју присутних од динарског досељеничког слоја, који је собом унео важан, још увек врло активан родовско-племенски, традиционални завичајни начин живота, мишљења и осећања. У Топлици су те појаве значиле це-локулни преокрет не само у етничкој структури, него уопште у свим видовима живота и обичаја становништва Топлице у периоду од колонизације запустелих топличких села после 1878. па све до краја XIX и почетка XX века, када је овај део Топлице изгубио своја традиционална обележја метанастазичке области, и постао изразито имиграционо подручје Србије. Овим процесима је истовремено створен и нов квалитет етнолошких обележја Топлице, који ће се у току прве половине нашега века, већ формираних као типичних у оквиру јужних српских подручја, почети још једном да се мењају и прилагођавају новим условима живота.

Етнички процеси који су се вршили у савременом периоду развоја Топлице нису се збивали толико на самом подручју области, колико изван њених етничких и обласних граница, где се Топличани, етнички трансформисани, јављају најпре у Војводини, а затим и по унутрашњости Србије, као јака емиграционна струја новог периода, у условима социјалистичког развоја наше земље, а мањим делом и као део емиграционих кретања становништва Србије ван државних граница. У најновијем периоду развоја Топлица је још једном изашла из фазе развоја аметанастазичког подручја, које је до другог светског рата углавном представљало имиграциону зону Србије, и постало изразито емиграциона област, са појавама интензивнијих процеса депопулације, нарочито економски неразвијених делова области.

Осим нових етничких процеса, у најновијој фази развоја Топлице после 1945. године, извршили су се, значајнији од претходних етничких, културни асимилациони процеси, у којима је формиран нов етно-психички и културни варијетет Топличана, који се сада повезује за регионални фактор, и који означава становнике ове области који су настањени у матици и ван ње. Посебно се као значајни јављају процеси, специфичнији од претходних етничких фаза развоја, у којима се одражавају основне компоненте начина, интензитета и динамике укључивања и утапања топличког становништва у нове средине, етнички и културно сложеније, на релативно већој удаљености од матице. Како је већ изложено и у тим најновијим етничким и културним процесима у развоју Топлице запажа се утицај традиционалних веза, што се огледа управо у инверсним емиграционим правцима исељавања Топличана у Војводину и поједина места и крајеве у унутрашњости Србије.

У најновијем периоду етничког и културног развоја Топлица је формирала обележје специфичне етничке целине са сложеном етничком и културном основом. Трансформација традиционалних начина производње условила је и трансформације традиционалних оквира обичајног живота, која се врши углавном кроз процесе прилагођавања, адаптирања Топличана новим условима живота и новим срединама у којима су настањени. С друге стране, присуство Топличана у новим срединама ван матице представљало је један од фактора у мењању етничке структуре и културне традиције оних подручја у којима су били насељавани у наше време (после 1945). Значајно је да се у најновијим миграцијама Топличана и њиховог уклапања у војвођанску етничку и културну средину не врше они интензивни и динамични етнички процеси, који су се вршили у првим контактима Топличана са војвођанским досељеницима у матици крајем прошлога века. У најновијим емиграцијама Топличана колониста у Војводини, међусобни контакти дошљака и мештана вршили су се мирнијим и равномернијим процесом асимилације дошљака, који су у матици већ били прилагођени овој новој, војвођанској средини.

Етнолошка проучавања у Топлици не би била могућна без детаљних проматрања основних процеса формирања етничке и културне основе области у блијој прошлости и у савременим условима развоја. Због тога су у прва три одељка овог рада праћене основне фазе формирања овог подручја у специфичну етничку и културну целину, која се по својим обележјима укљапа у оквире јужних српских етничких области.

У последњем, четвртом одељку разматрања су главнија етнолошка обележја Топлице, у току формирања у периоду измењене етничке основе до краја XIX века, и у условима најновијег периода социјалистичког развоја земље, у коме се врши још увек интензиван процес трансформације традиционалне културе становника Топлице.

Изложена разматрања о етничким процесима и традиционалној култури Топлице не значе и завршетак постављених проблема проучавања. Свакако да се тек после овде извршених основних про-

уучавања може прићи детаљним етнографским монографским проучавањима Топлице, који ће показати и потврдити да је Топлица једна од специфичних области централног дела Балканског полуострва, са обележјима традиционалне културе метанастазичких балканских подручја.

ПЕТИ ДЕО

Следујући је други споменик из архиварског архива магистратске канцеларије Нишке општине Топличког округа, који је датирају из 1880. године. У овом споменику се помиње да има чак и неколико већих имања која су у тој општини отворене, али да су они у тој општини веома ретки. Споменик је усредијен у складу са тадашњим законом о приватном имању, који је у тој општини веома ретки. Споменик је усредијен у складу са тадашњим законом о приватном имању, који је у тој општини веома ретки.

АРХИВСКИ ПРИЛОЗИ

ИСТОР. АРХ. НИШ
Начелство округа Топличког

НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА ТОПЛИЧКОГ

Н. 753
12. марта 1880. г.
у Прокупљу

Пре кратког времена дошли су у овај округ ради насељавања осам фамилија са 49 душа из Гусиња.

Ове фамилије немају хране нити чега другог од чега би могле живити. Српска власт насељила их је привремено у селу Јабучју, које је остало празно иза побеглих Арнаута, но ово село ниједној општини не припада.

С тога Начелство част има Комисију молити да изволи одговорити и отворити кредит од 400 динара, како би се поменутим фамилијама прека помоћ у изразни за сада могла учинити.

Ова помоћ имала би се поменутим фамилијама дати као стално ненасељеним, и који се припадају једној општини које су у овом округу образоване.

Начелник ср. прокупачког, с. р.
Костић

ИСТОР. АРХ. НИШ

НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА ТОПЛИЧКОГ

К Бр. 1818

Начелник среза Прокупачког Костић јавља да је раздао за сиротињу зајам у новцу, који су тражиле општине а на име заостале прошлогодишње хране у магацину нишком, о чему је 26. јан. тек. год. Н.213 обавештио и профијант — комесара нишког, на његово питање од 22. истог Н. 2068.

Н. 1442
15. мај 1880.
Прокупље

Нач. среза прок.
Костић

ИСТОР. АРХ. НИШ

СУДУ ОКРУГА ТОПЛИЧКОГ

3.

Бр. 1/4765.

У селу Придворици среза Јабланичког у томе округу имају три властодавца Абаз Јанузовић, Латиф Јанузовић и Ибиш Јанузовић четрнаест комада земље и забран у величини 200 дулума што све постоји у границама тако званим Јанузовим које су на рочишту тачније означене који су они сами као земљеделског стајеша људи радили све до српско-турског рата када их притисли они којима је неки део истога под карију дават.

Село Придворица слободно је, оно нити је чифлук нити господарлук било у време турске власти одношај сељана придворичана да не подлежу прописима аграрних закона јер они сељани имали су своје слободне баштине као год и осласти Арнаути у селу.

Али 17 кућа српских сељана придворичана пошто су Арнаути одбегли да би дошли бадава до туђег имања а поводом неке законске радње оду комисији аграрној предстве се као деветари и комисија им одсече одкуп те тако заузму и ово имање и ако имају своје баштине.

На основу пуномоћија под % у предмету издатог од горепоменутих властодавца Абаза, Латифа Јанузовића и Малића Ибиша Јанузовића тужим сељане села Придворице у сп. јабланичком и тражим да их суд осуди да ми буду дужни горепоменуто имање уступити за моје властодавце а и платити ми досад неуживани приход.

Да је ово имање својина мојих властодаваца да су га они поштено сами радили а нешто давали под кирију да тужени нису деветаци, у недостатку тапија које стоје на преводу код Министарства, позивам се да ми сведоче Мемет Јашаревић и Абдурахман Алијовић оба из Лесковца, које ћу сам на рочиште привести.

Вредност је ове земље 300 дин. Основ је тужба својина а докази су сведоци и исправе.

22. априла 1883. г.

Прокупље

Алиага
кмет Малић Лесковчанин

4.

ИСТОР. АРХ. НИШ

ПРВОСТЕПЕНИ СУД ПРОКУПАЧКИ

(Превод са турског)

ПРЕСУДА Но 49.

КН 822/892.

На основу ноте Српског посланства у Цариграду на основу акта од 4. августа 1891. Но 446, која је спроведена овоме суду преко Портиног министра иностраних дела и месне власти, по предмету убиства Милана Радовановића Црногорца из Медоваца у Србији 30. јуна прошле године, Суд немајући никакве законите узроке оверава 13. октобра 1892.

У Цариграду

Секретар Српског посланства И. Божовић, с. р.

5.

ИСТОР. АРХ. НИШ

ПРВОСТЕПЕНОМ СУДУ ПРОКУПАЧКОМ

ПРЕДАТО

24/1 1883.

Пеша Стојановић из Пуковца изгубио признаницу од 60 дин. на име отплате државног зајма. Оглашава Суд у Сл. нов. (Службеним новинама).

Бр. 1/3360

Сава Стојановић из Орљана изгубио признаницу од 70 динара а што је распоредом плаћања Државног зајма српској власти среза Добричког од 19. новембра 1880. год. Но. 2127 Ино. 9 платио.

6.

ИСТОР. АРХ. НИШ

ПРВОСТЕПЕНОМ СУДУ ПРОКУПАЧКОМ

Д. Бр. 423 од 4. II. 902 из Београда

Радивоје Мијаиловић из Мачковца исплатио је целу суму од 1288 д. коју је дуговао каси Аграрног зајма. С тога му тај суд може скинути интабулацију са имања која постоји ради обезбеђења горњега дуга, и уједно му предати под % приложену обавезницу на поништај.

предато

Управник Државних дугова, с. р.

7.

ИСТОР. АРХ. НИШ

НО ОКРУГА ТОПЛИЧКОГ

Но 5685

5 нов. 1889. г.

СУДУ ОПШТИНЕ ПРОКУПЉАНСКЕ

Пошто сам насељен овдј, и поставши грађанин ове општине, учтиво сам мишаљења молити г. председника тога суда да би изволео примити ме за практиканта те општине, како не би без средстава остао а у исто време заслужио за издржавање.

Уздам се у патриотизам и племенитост тога суда да ће ову молбу моју узети у виду.

1. новембра 1890. г.

Прокупље

Понизни
Иван Вуксановић

АРХИВ СРБИЈЕ
Мин. Ун. дела
ПНо 2459, 2272/878.

Објава
2272
1. Маја 1878. г.
У Новом Саду.

Видоју Христову, бив.
добровољцу дозвољава се да може преко предела
српском војском заузетих отићи у Пловдив (Фили-
бе).

Препоручује се свима успутним властима, да
Видоју у овоме његовом путовању никакве сметње
не чине

4/5 Примио сам објаву
Видоје Христов

Објава
ПНо 2459
9. Маја 1878.
Београд

Примио сам објаву за
сва горе именованана лица
Бошко Вукотић
и Саво Ликић
подписаних
А. Јакшић

Бошку Вуковићу, Сави Ликићу, Миленку Ђ. Попо-
вићу, Ђоку Иваншевићу, Милу Иваншевићу, Новаку
Радичевићу, Марку Ђурковићу, Илији Вукотићу,
Маши Богдановићу, Мијајлу Поповићу, Јанку Сте-
фановићу, Васи Дивцу, Мијајлу Ковачевићу, Сими
Костићу, Проки Поповићу, Вукали Баковићу, Пет-
ру Петровићу, Вуколи Војиновићу, Милутину Нико-
лићу, Ђури Мартиновићу, Луки Радуловићу, бив.
добровољцима, дозвољава се да могу преко Србије
— ужицкога округа — отићи у Црну Гору.

Препоручује се свима успутним властима, да
именованим лицима у овоме путовању никакве пре-
пеке не стављају.

Арх. Срб. Министар Унутр. дела,

Распис да полицијске власти позване Турке због имања слободно пуштају
у нашу земљу.

Начелствима:
1. Нишком
2. Пиротском
3. Топличком
4. Врањском
ПНо 3.017.

20. Априла, 1879.
Београд

Начелству је познато, да су на основу Закона од 19. Јануара ове године,
одређене две Комисије, које ће испитивати имовне односе у ослобођеним пре-
делима.

Па како је нужно, да овој Комисији представу и своје правне односе у
погледу имања показвају и они Турци, који су своја имања, кад је наша војска
у поменуте пределе ушла, напустила, па се и сад ван наших граница баве гг.
Мин. иностранi дела, познатим му путем доставио је ово на знање истим Турци-
ма и уједно их позвао, да комисијама представу, но да се не би овим Турци-
ма при прелазу на наше земљиште правила сметње, — Министар Унутр. дела,
препоручује Начелству, да оно својим подчињеним српским властима нареди, да
Турке, који на горњи позив г. Мин. Иностр. дела буду позвани, слободно пуштају
у наше земљиште.

10.

Арх. Срб.
Мин. ун. дела фI/131.

ПН 3014

К закону о испитивању имовних односа у ослобођеним пределима.

Господине,

Познато вам је, да су на основу Закона од 19. јануара ов. године одређене две комисије, које ће испитивати имовне обавезе у ослобођеним пределима.

Па како је нужно, да овој Комисији могу представити и своје правне односе у погледу имања показивати и они Турци, који су своја имања, кад је наша војска у поменуте пределе ушла, напустили, па се и сад ван наших граница баве, ја сам молио г. Министра иностр. дела, да ово изволи познатим путем дати на знање истим Турцима, и да их позове да Комисијама представстану.

Да се не би овим Турцима при прелазу на наше земљиште правила сметње, част ми је замолити вас да изволите полицијским властима у ослобођеним пределима наредити, да Турке, који на горњи позив г. Министра иностр. дела буду долазили, у земљу пуштају.

Примите, господине, уверење о мом особитом поштовању.

АБР. 3945.
17. Априла 1879.
Београд

Министар финансије,
Јовановић

Рад. Г. Министру унутр. дела.

11.

Арх. Срб.
Мин. ун. дела ф. 22/162

О Б Ј А В А

Петар Марковић из Мрамора, који је за друга Српско турског рата пребегао у Србију сада се по закљученом миру између Србије и Турске а по задобивеној амнистiji од Султана враћа својој кући.

Све уступне власти нека Петру у путу овом не чине никакве сметње већ на случај нужде да му помоћ дају.

1 јула 1877.

Начал. округа
Алексиначког

12.

Арх. Срб. Мин. ун. дела
ф. 11/23

Господину Министру Унутр. Дела

Ми смо покорно подписани пребегли амо са нашим фамилијама у Србију још у Месецу јунију прошле 1876. год. када је Србска војска Границу прешла и у Турску земљу ушла; и тада смо морали све оно, што смо год имали, у душманске турске рuke оставити.

Душманска турска војска, наше је куће са свима зградама изгорела и у пепео преобратила, а све наше ствари и храну однела, стоку заробила и нас до просјачине довела.

Од дана нашега преласка у Србију па до закључења мира, ми смо живили у Селу Дреновцу Срезу Парагинском Окр. Ђупријском, а пошто је мир између Србије и Турске Државе закључен, ми смо се хтели на нашим огњиштима повратити, но знајући за варварство и тирјанство наше пређашње госпо-

даре — спахије — Алије Ђакованлје — љутог Арнаутина — ћехаје бега Афис Пашића, из Ниша, као свакоме познате и чувене највеће зликовце, бездушника и тирјана, који су и пре прошлогодишњега рата, с нама по своме ћефу нечовечно и бездушно поступали, свакојаким мукама мучили и глобили и наше фамилије обешчашћавали — ми се баш никако више на своја огњишта вратити и горепоменутим господарима душманима у руке предати не можемо; по томе: што су они први господари и сајбије од наша села; што су они такови зликовци душмани, тирјани и бездушници, да се за своја зла дела баш од никога не стиде, нити се од какве власти боје; и што извесно знамо, да ћеду они до сада много више и више с нама тирјански и душмански поступати, неисказаним мукама мучити и наше жене и девојке — кћери и сестре — по своме ћефу на нашим очима насиљно безчестити; ер је свакоме врло добро познато, да за њи двоицу нема те власти у Турској држави, која би у стању била њијовом беснилу и њијовој самовољи и тиранији на пут стати.

Из преднаведенога нашега наведенога стања, ми и срцем и душом желимо овде у Србији на ссвагда остати и у селу Катуну и Селу Вакупу срезу и округу Алексиначком живити, гдји смо се већ и настанили, земљу и винограде од Катунчана и Вакупчана узели да напола радимо.

Но због тога, што нас обдашња Српска и Окружна Милицајна власт приморава, да се морамо у Турску повратити и што нам никако храну и семена за усев недају ми ево се усуђујемо нашега Господина Министра Унутр. дела плачевно замолити да изволи час пре наредити да нам се као страдалницима и превеликој сиротињи — храна и семе за усев издаје и да нам се обстанак у Србији дозволи из предноменутих разлога ер ако нам се храна и семе за усев неизздаде, ми ћемо са нашим сиротним фамилијама од глади помрети... Есмо

покорни:

Милета Стевановић
из Дољег Крупа

15. Априла 1877. год.
у Алексинцу

13.

Арх. Срб. Мин. ун. дела ф. 5/2.
Милан М. Обреновић IV.

По милости божијој и вољи народа
Књаз српски.

На предлог нашег министарског савета, а на основу чл. 56. Устава,
Узимајући у обзир:

1. Да су становници неких пограничних округа наших морали услед упадања непријатеља на граници, оставити своја огњишта, и поднети толике друге жртве од којих су остали окрузи остали сачувани;

2. Да је за прво опорављење наших страдалаца на граници нужна брза помоћ у средствима за живот и опстанак, као што су: храна; оруђа и справе за подизање или оправљање станова и за обрађивање поља; семе за усев; стока за теглење и за домазлук;

3. Да је од хране, стоке, алата, справа и других средстава што су, по закону о реквизицији или куповини, за издржавање војске била набављена, преостало много за што се сад нова употреба законодавно одредити има:

Наредили смо и наређујујемо што ће силу закона имати:

1. Да се од оне хране и стоке, од оних алата и справа, и уопште од свију оних средстава, која су, на основу закона о реквизицији, или куповином, за војене цели прикупљена била, па су сад преостала, одвоји колико је за најпрече потребе војске нужно; а све остало да се употреби на помоћ онима, који су, услед упадања непријатеља на граници страдали па им је сад таква помоћ преко и неодељиво нужна,

2. Да има се страдалницима да помаже овако:
а, храна за издржавање и

да се даје бесплатно појединим страдалницима, да општинске или српске власти дужне су, да сазнаду праве потребе појединача у томе погледу, па да према томе набаве списак, или издаду уверење, колико је коме хране за исхрану и за семе нужно.

б. Стока за теглење и домазлук, оруђа и справе за подизање или оправљање станове: алати и справе за обрађивање поља: да се ставе општинама на послугу; а општине да их појединцима по потреби и по реду дају, да се њима послуже.

Препоручујемо нашем војеном министру, нашем министру финансије и нашем министру унутрашњих дела, да овај указ изврше; а свима и свакоме, да му се покоравају.

М. М. Обреновић

21. фебруара 1877. год.
у Београду

Председник министарског
савета
министар грађевина,

Министар иностраних дела
и по потреби заступник
председника минист. савета,
Јов. Ристић

Министар правде,
Јеврем Грујић

Министар унутрашњих дела
Рад. Милојковић
Министар просв. и цркв.
дела,
А. Васиљевић

Министар финансије,
Јовановић

Министар војни,
артиљеријски пуковник,
Грујић

Арх. Срб.

Мин. ун. дела ф. I/31.

Начелствима: јагодинском, крагујевачком, ћупријском и пожаревачком

ПН 8277.

4. Децембра 1876. године
у Београду.

Народни војници из села бугар-моравског у округу Алексиначком, жалили су се, како њихове фамилије, које су због садашњих околности, избегле са својих места и настаниле се у томе округу, нису смештене по кућама или другим каквим заклонима, већ по шумама, тако да од ладноће пропадају; а осем тога да се ни њима ни њиховој сточи не даје никаква помоћ у рани.

Услед овога Министар унутрашњих дела препоручује начелству да настане, да се свима фамилијама које су из реченог среза избегле у тамошњи округ, указује свака могућа помоћ, па шта буде учињено да поднесе овамо извештај.

Начелник,
Авакумовић

Сл. 1. Топличанка крајем 19. века, „мештанка“ (По В. Карићу, Србија)

Сл. 2. Топличанин крајем 19. века, „мештанин“ (По В. Карићу, Србија)

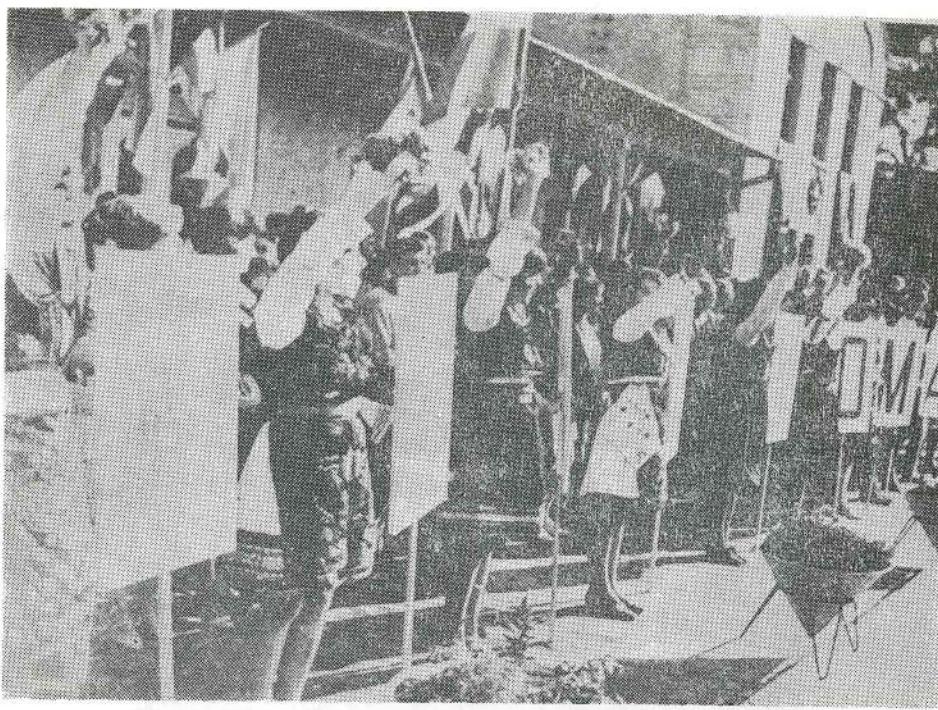
Сл. 3. Жене „колониста“ (Херцеговачко-црногорских 1878.) (По Ф. Каницу)

Сл. 4. Данашњи тип старијег Топличчанина, сеоског становника.

Сл. 5. Група Топличана на прослави ослобођења Прокупља и Топлице 1945. Мајке бораца палих у НОБ.

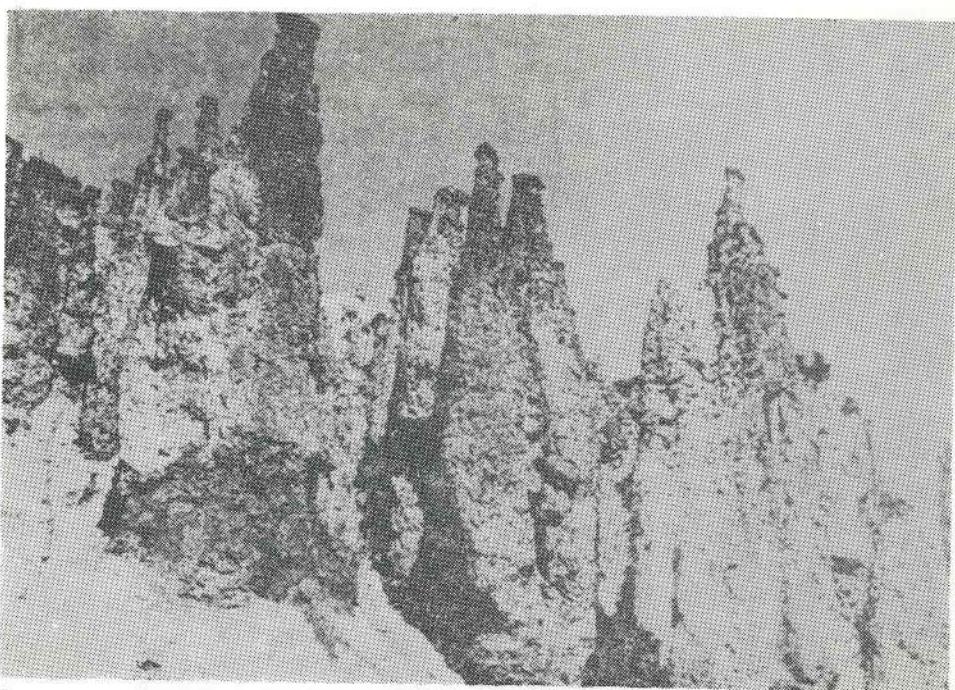
Сл. 6. Народна ношња данас као реквизит фолклорних школских група у Прокупљу.

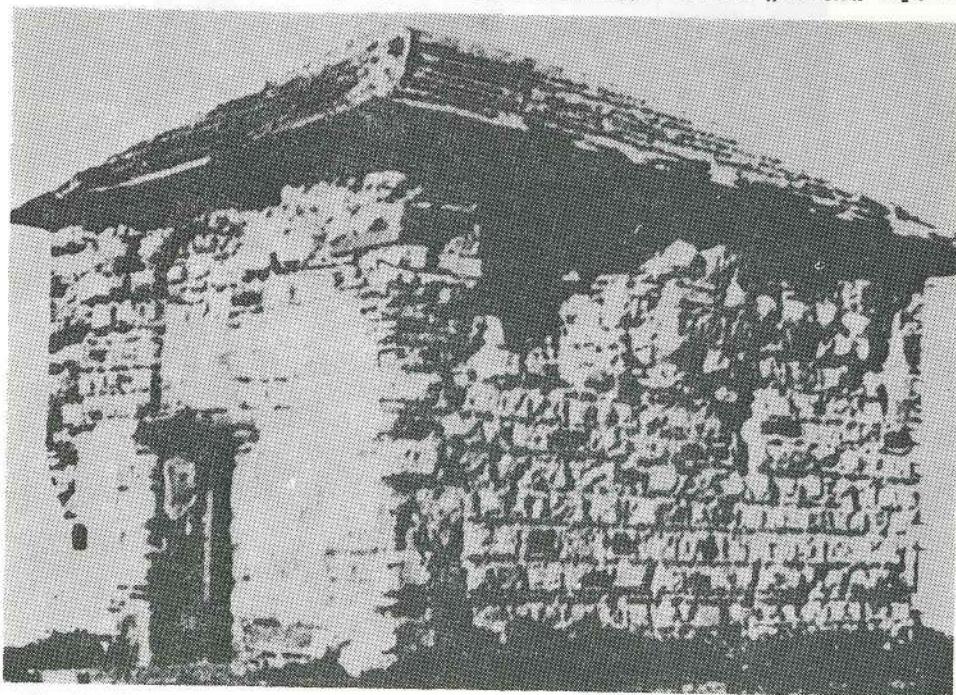
Сл. 8. Савремено одевање школске деце у Прокупљу и околним селима.

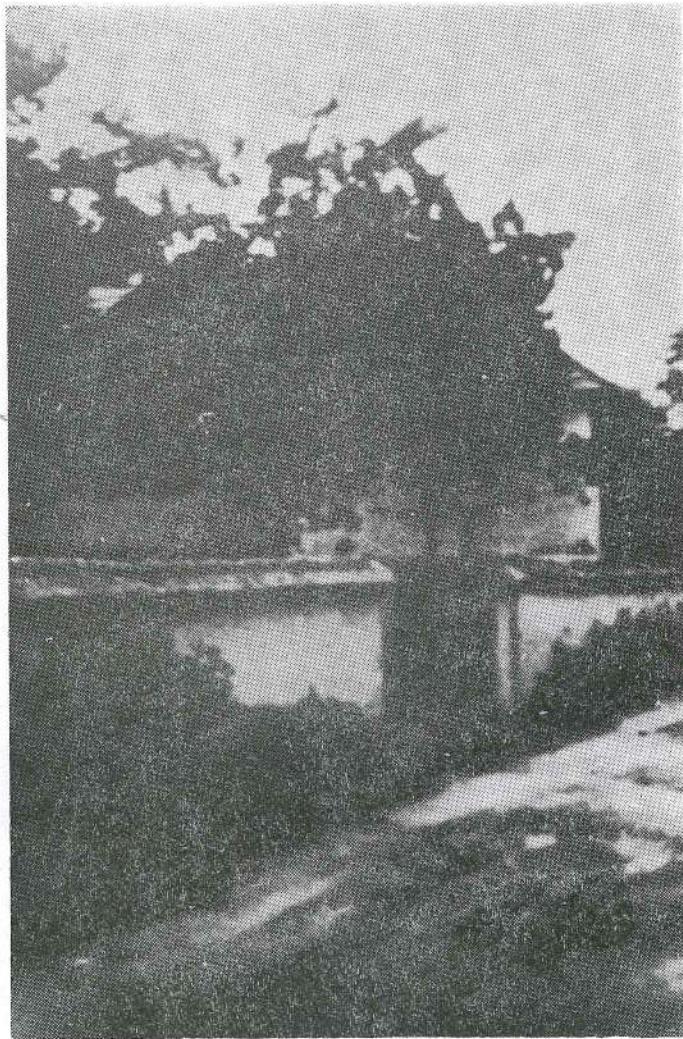
Сл. 7. Данашња ношња старијих жена у селу Житорађи.

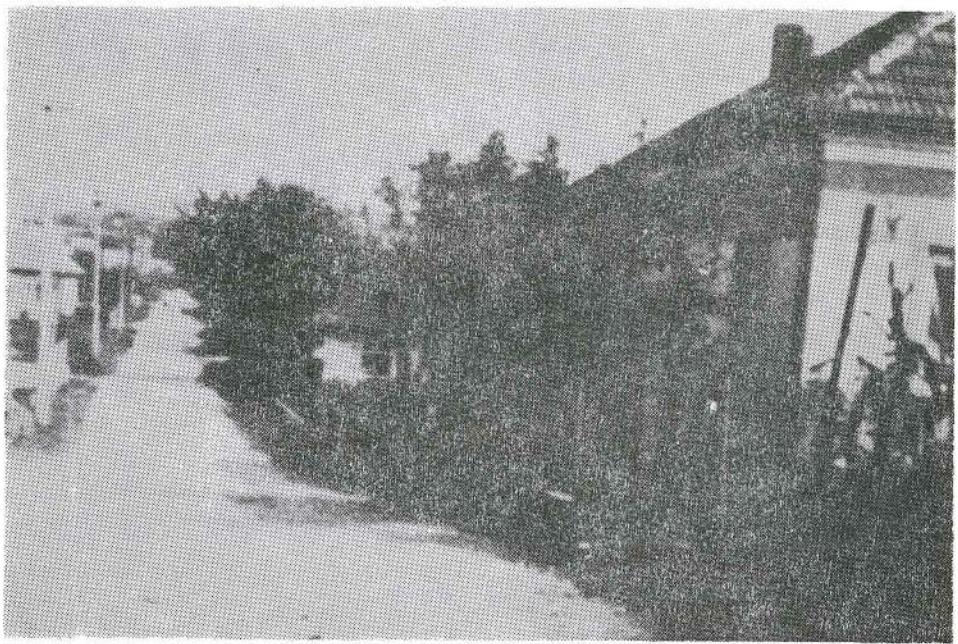
Сл. 9. Природни рељеф код Куршумлије, као народна митска „Ђавоља варош”.

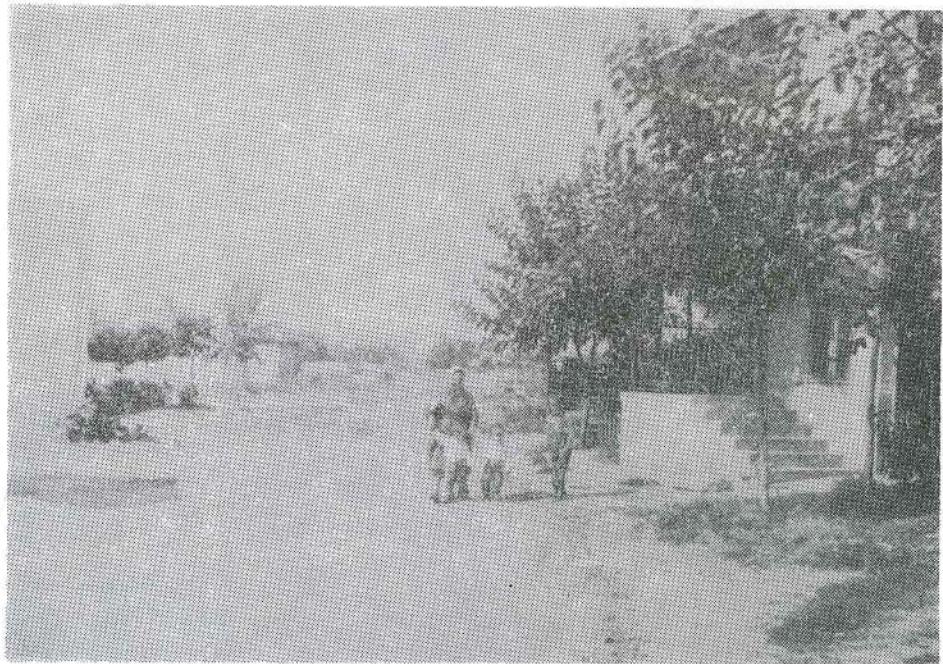
Сл. 10. Легендарна „Југ-Богданова црква”, остаци средњовековне архитектуре црквених споменика под Хисаром (Прокупље).

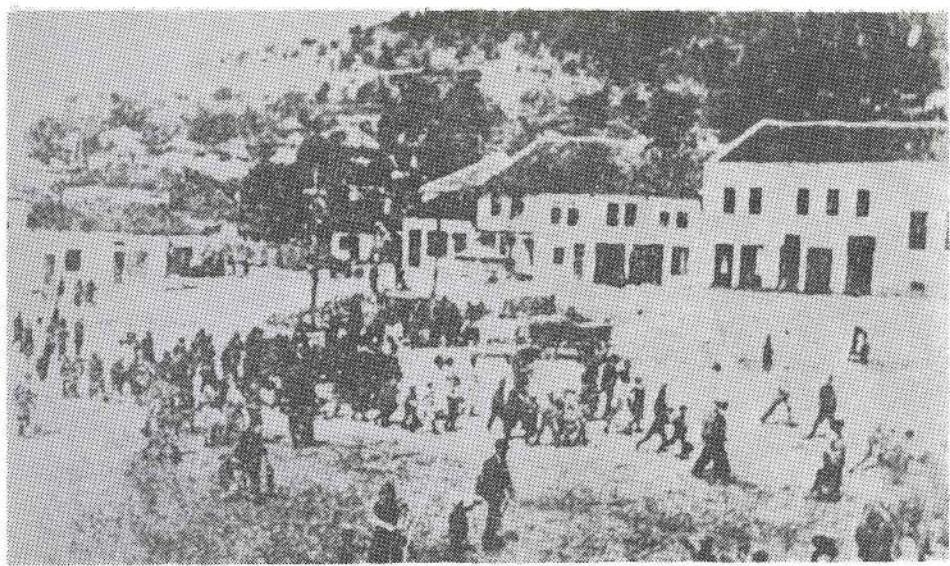
Сл. 11. Ретки примери старог типа „моравске куће” у Житорађи.

Сл. 12. Савремени урбанизовани део села Влахово — друмско насеље.

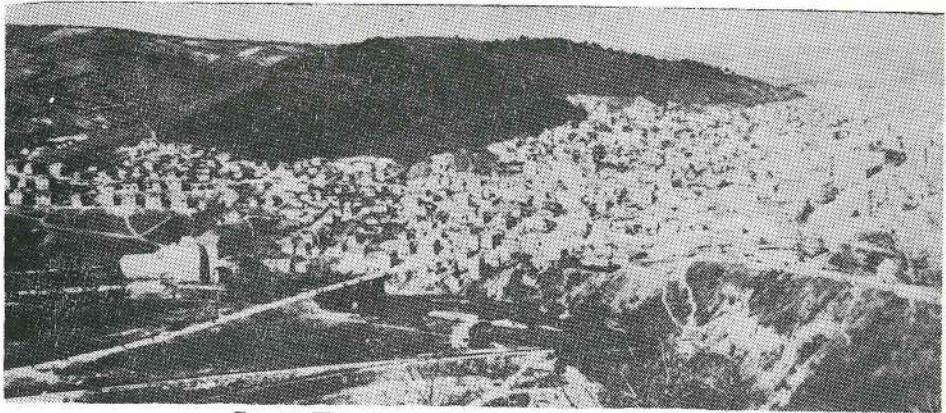
Сл. 13. Друмски део савремене „секше варошице“ Мерошина.

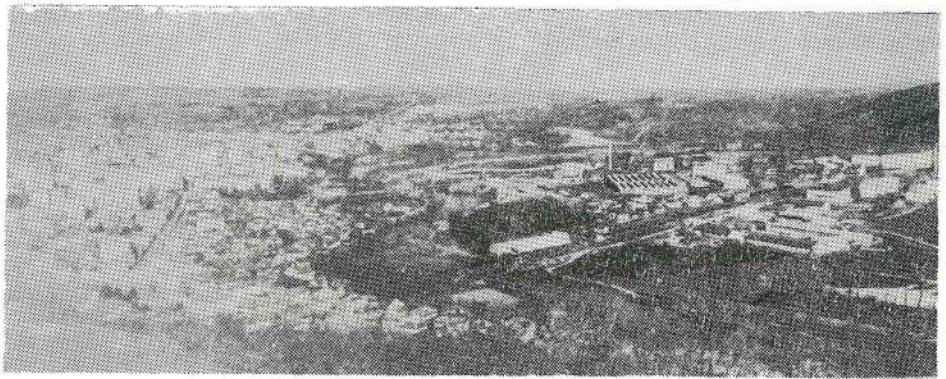
Сл. 14. Стара варошка пијаца у Прокупљу крајем 19. века.

Сл. 15. Старо и Ново Прокупље.

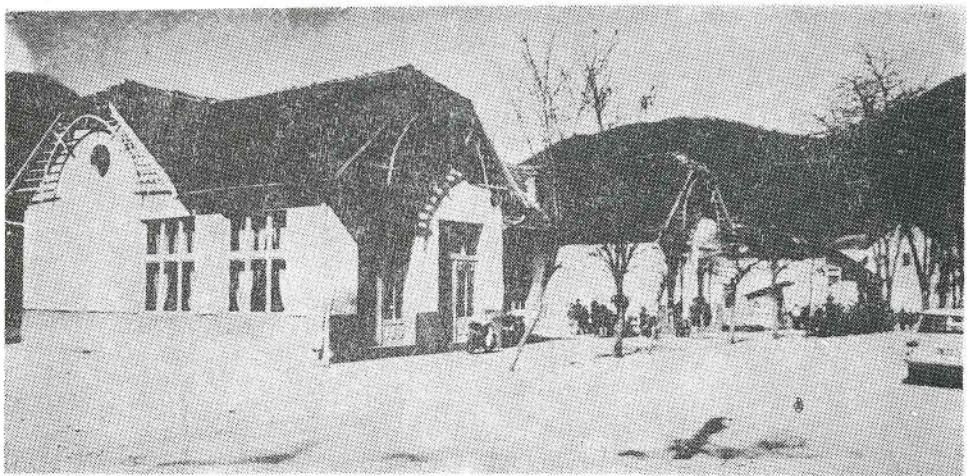
Сл. 16. Прокупље данас-поглед са Хисара.

Сл. 17. Индустриски центар Прокупља данас.

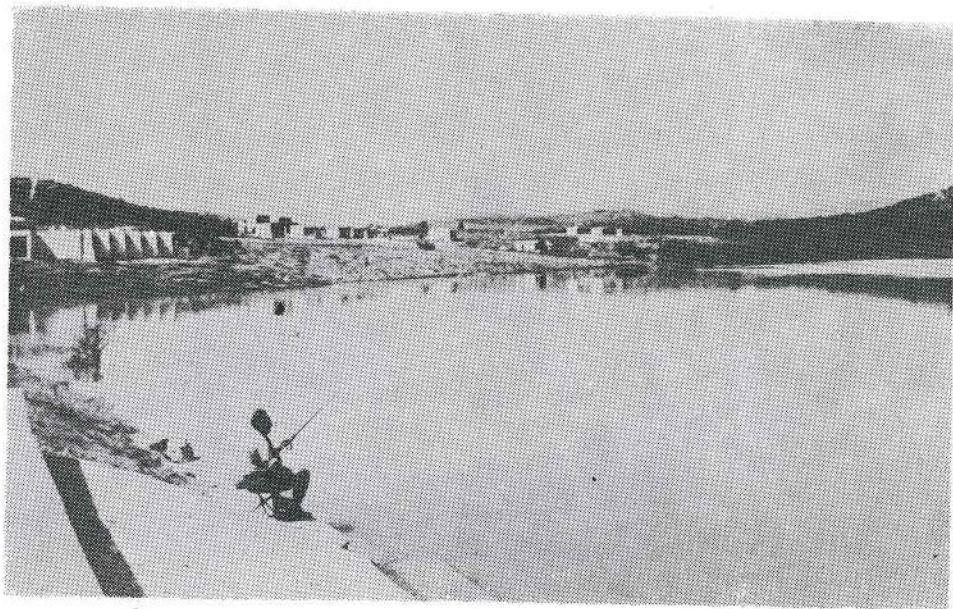
Сл. 18. Куршумлија и њени грађани: савремени центар вароши.

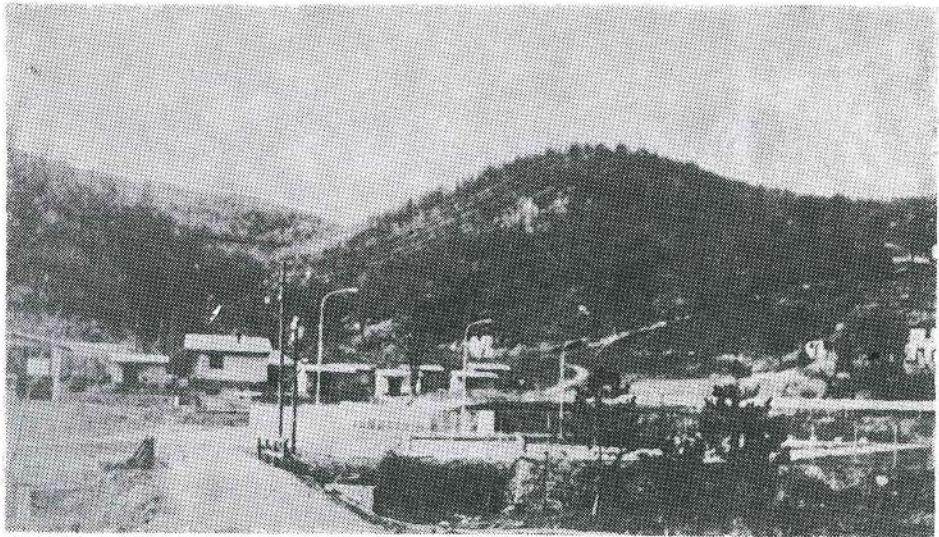
Сл. 19. Балнео — рекреативни центар: Куршумлијска бања, стари „павиљони”.

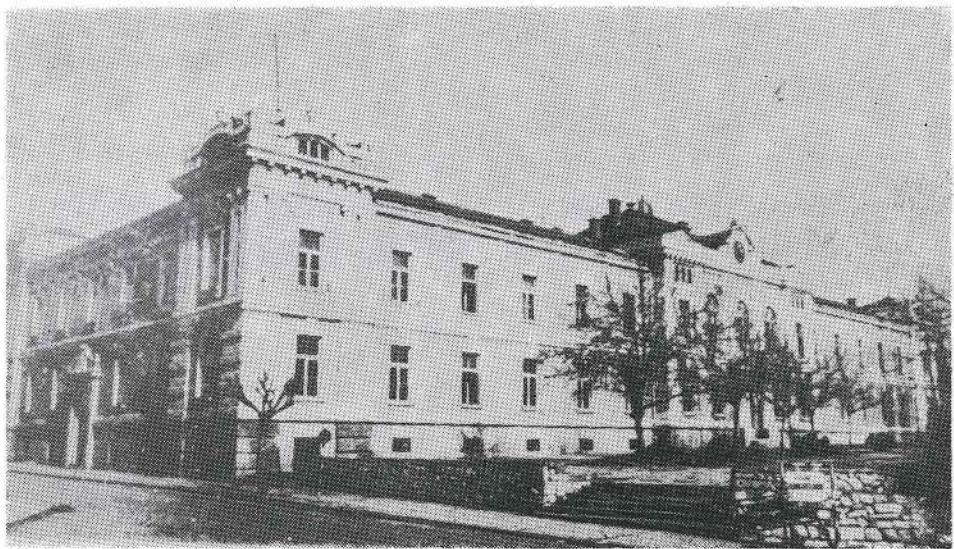
Сл. 20. Хидро-систем Облачинског језера (у изградњи).

Сл. 21. Туризам и ХЕ постројења на Облачинском језеру у наше време.

Сл. 22. Викенд-насеље, нови тип — Куршумлијска бања.

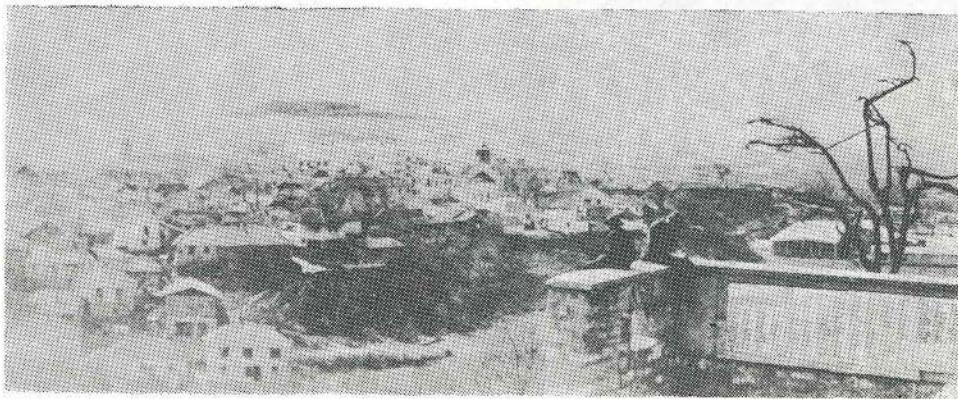
Сл. 23. Старији тип зграде Општинске скупштине Прокупље.

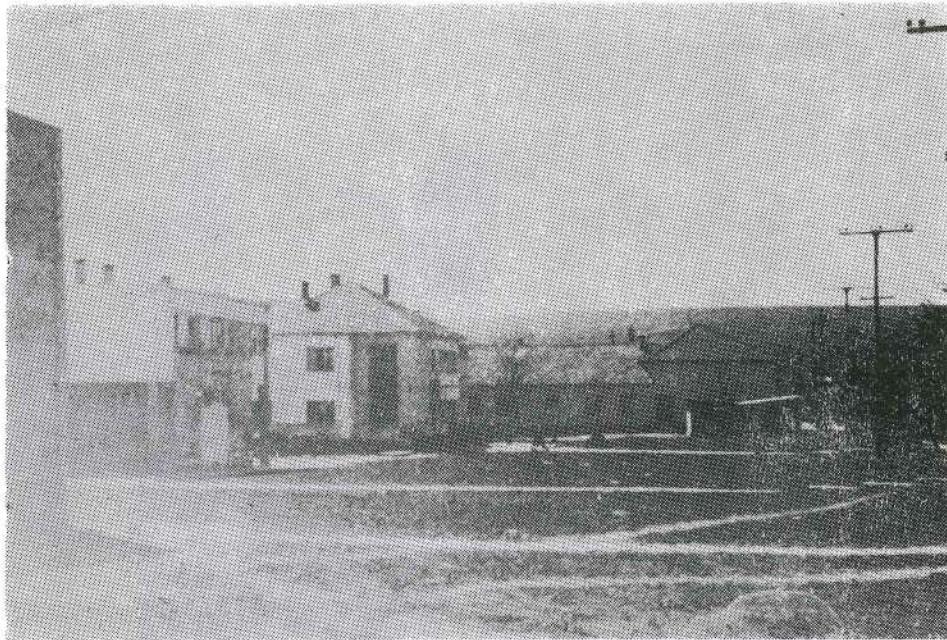
Сл. 24. Дом културе у Житорађи.

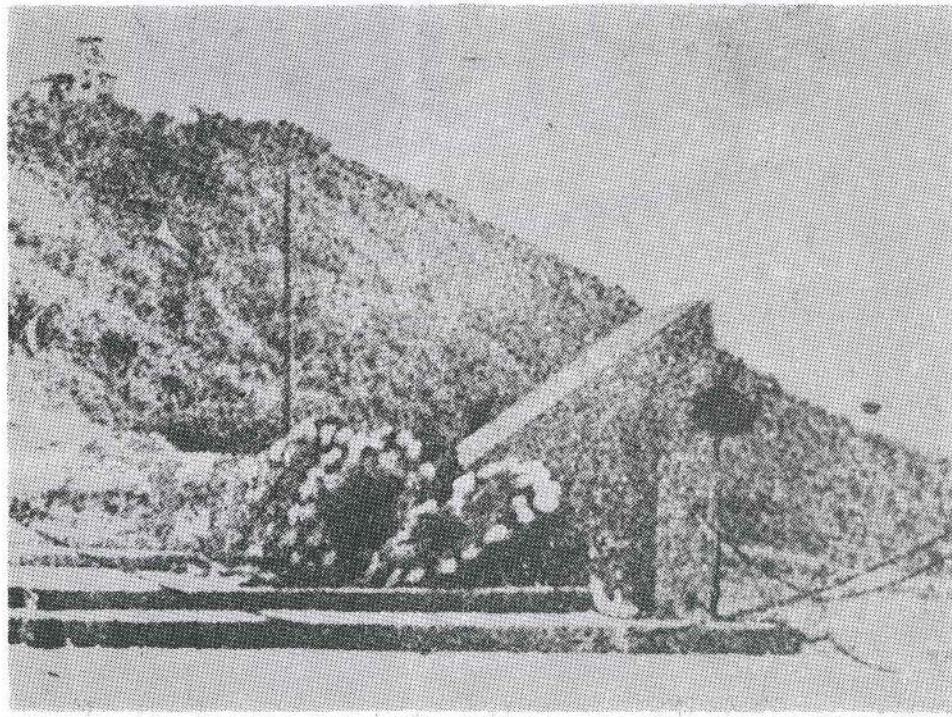
Сл. 25. Из ослободилачких ратова Топличана: споменик палим борцима Топличанима у Балканском и првом светском рату.

Сл. 26. Споменик НОБ. у Куршумлији — Спомен плоча палих бораца Косанице.

Сл. 27. Центар модерног насеља-сеоске верошице Мерошина: Скупштина општине

Сл. 28. Спомен-костурица Тојличана бораца НОБ у Куршумлији.

Илустрације: 1. Картограми: СК. 1—3 израдила ум. арх. Д. Јовановић.

2. Фотографије: 7, 11, 12, 13, 18 снимци са терена; 4—6, 8—10, 14—24, 26—28 — прилози НИП „Борба“ — Фото-сервис (из албума „Тито у Прокупљу“ — Народни музеј у Прокупљу, 1968.).

РЕГИСТАР

— етнолошких, антропогеографских и социо-историјских појмова —

а) етнологија

- агарни обреди 161
адаптација (културна) 16, 131, 137
адопција 136
акултурација 127, 132, 133
анкета 12
антерија 156
Арбанаси 16, 24, 78, 79—81, 87, 92, 113
Арнаути 24, 132
аромиско становништво 32
асимилација (етничка, културна) 15, 16

Баја Џора 137
Банаћанин 132
бареш 154
басма 154
бачве 153
бёз (тканина) 133
билингвизам (старица) 193
блага ракија 154
Бошњаци 24
братственичке групе 91
брачне везе 135
бућка 153
бунда (женска) 154
бућма (украсни гајтан) 156

Власи 19, 138
врце (в. опанци) 156
вутарка (женска одећа) 153

гајтан-срма 155
гатке 161
гостопримство 135
готованлук (фолклор) 136
грана (женски накит) 154
Грци 24, 25, 63

гусле 162

Дардани 14
девојачка спрема 137
два платна (ткање) 155
дијалекти (колониста) 140
динарски колонисти 86—89, 121, 122
домаћа радиност 87, 152
домаћи живот 152
досељеничка патронимика 87, 160
друштвени обичаји 157—160
дубровачка трговина 16, 17

европски утицаји 20, 21
ендогамија (сеоска) 135
етнички амалгам 33
етничка арбанашка зона 69
етничка бугарска зона 66, 67
етничка раслојавања 16, 23
етничка сегрегација 135
етничка симбиоза 26
етничке везе 21
етничке енклаве 51, 151, 157
етничке мешовите зоне 69, 70, 77—80
етнички процеси 8, 9, 10, 15, 23, 29, 30
етнички распоред колониста 88—123
етнички типови 164, 165
етнички хетерогене популације 16
етничко подручје 7, 8
етничко прегруписавање 73
етно-демографски развој 143, 144
етнолошка монографска проучавања (методе) 6—9
ждреб (жреб) 160

- заветани празник 161
 запасачка (кецела) 155
 записи (обред) 161
 инородно становништво 10—16, 63
 исламизација 133
 исхрана 152
 Јевреји 62, 63
 јелек (сатински, девојачки) 155
 јелек (мушки) 156
 јелек од кадифе 155
 Јермени 62
 јужноморавски колонисти 87
 капица (невестина) 155
 капут (мушки) 154
 катуни црногорски 158
 Келти 14
 ковчези 153
 колективна сеоска имовина 114, 115
 колесник 137
 колибе (сточарске) 153
 (за становање) 179
 колонизација (турска) 23
 — Арбанаџа 23, 24
 — Черкеза 24
 колонисти 25, 69, 73, 85, 86, 134
 колонистичка кућа (тип) 134
 конфесионална подела 16, 24, 28, 30, 62, 73
 косовске легенде 162
 кошуља (женска) 155
 (мушка) 155
 крстачки вез (чарапе) 155
 кујунџије 155
 култ ватре 161
 култни обеди 157, 161
 кумство 136, 160
 кућа (тип) 139, 148
 (грађење) 152, 153
 (унутрашњи распоред) 153
 кућа моравска 148
 латице (поруби на кошуљи) 155
 легенде о насељима 157
 легенде (о чуми) 161
 (о помору) 161
 (о ѡаволу) 161
 либаде (женска ношња) 154
 либаде (женска ношња) 154
 лито ткано 155
 мамаја (женска капа) 155
 мандре (сточарске) 138
 мараме 153
 материјална култура 150—157
 материји језик колониста 63—70
 менталитет 22, 161, 164
 мимикрија (етничка) 130
 (културна) 131
 (сопцијална) 133
 молитвење (обред) 157
 мочила (конопља) 152
 муhamеданско становништво 24, 83
 народно стваралаштво 138
 надгрудњак (наниз, накит невестин) 155
 надимци 160
 накит (женски) 155
 народне старине 137
 народне песме 162
 народни лекари 161
 наруквице (накит) 155
 нови обичаји 159, 161
 nomадски сточари 138
 ношња (женска) 154
 (мушка) 155, 157
 (девојачка) 156
 обичајно право 110
 огњиште 139, 152
 одива 137, 154
 омаја (веровања) 161
 опанци 156
 оријентални елементи 131
 ортачке воденице 159
 патријархална култура 22
 патронимика 24, 34, 160
 пеленгири (мушка ношња) 139
 пешкир (око главе повезивање мушкарца) 139
 пешкираши (Топличани) 139, 157
 планина сеоска 158
 планинци 137
 планинска кућа 148
 племенски главари 92
 поарбанашавање 133
 побратимство 136
 повезача (код жена) 153
 погранична етничка територија 7
 појас (срдства) 160
 појас (мушки, женски) 156
 покућство 153
 поља (орнамент) 155
 пољски празник 159
 пољци (равничари) 137
 порамка (на кошуљи) 155
 породица (тип) 157, 158
 породична задруга 159, 160
 — деоба 160
 породична предања 160
 породичне светковине 160, 161
 пошилица (фолклор) 137
 прочелник периша (невестин накит) 154
 прочелник ред'к (nevестин накит) 154
 прслук (женски) 154
 прстен (женски) 154
 пртено платно 155
 пулка 155
 равничари (пољци) 137
 рамфла (чарапе) 155
 реклa (женско одело) 154
 Римљани 14

- родовско-племенска веза 87—89, 91, 158
 романизовано становништво 27
 рука (јемство) 137
 ручник (женска ношња) 154
- сабор (сеоски) 159
 Саракачани 25, 69, 138
 свадбено даривање 155, 156
 свођење младенаца 154
 сеоске воденице 159
 сеоска гробља 158
 сеоска имовина 137
 сеоске утрине 137
 сеоска шума 158
 сигава боја 139
 сирвивали 132
 ситне парице (невестин накит) 155
 скрње 139
 слава 160
 снаша (невеста) 154
 софра 153
 социјалистички празници 159
 сок (сочење, сведочење) 137
 смра (накит) 155
 сродство 135, 160
 — ритуално 160
 — рачунање крвног 160
 станови (сточарски) 138
 старачка домаћинства 159
 стариначко становништво 10, 22, 161, 164
 старобалканско становништво 20, 22
 Старосрбијанац 21
 странци досељеници 63—65
 струка (црногорска) 139
 сувота (за стоку) 139
 сукно 139
- тазбине (сродство) 160
 Татари 38, 68
 текина (кучина) 155
 тканица (појас) 155
 ткање 154
 текина (кудеља) 155
- б) географија, антропогеографија
- административна подела 29, 51—85, 90
 азијски континент 17, 34
 Албанија 27
 Алексинац 18
 Алексиначко поморавље 7
 аметанастазичка област 11, 25
 антропогеографске границе 53—56
- Балкан 15
 балканскe сеобe 32
 балканска централна област 33
 Балканско полуострво 17—19, 21, 32
 Балканције 36
 Банат (колонизација) 147, 150
 бегунци 86
 бежан 37
 бежанци 37, 82
- товари коњски 150
 Топличанин 23, 24, 138
 Топлички арнаутлук 24, 132
 Торлаци 34
 традиционална култура 7, 129
 турско-источњачки утицај 21, 22
 турски подаци 23
 турско становништво 16, 19, 24, 34, 68
 Турци 19, 24, 68
- убрађивање невесте (обред) 154
 удружења Топличана 160
 упилитачи (за оланке) 156
 урбанизација 69, 152, 146—151
 учкур (мушка ношња) 155
 ушке (чишка) 155
- фес коланаст (женски) 154
- Цигани 16, 82, 95
 циганска мала 131
 Цинцири 24, 25, 131
 Црновунци 32, 138
 црногорски колонисти 76, 85, 86—99, 144
- чакшире 156
 чанак (посуда) 153
 чарапе (женске) 155
 (мушки) 156
 чаршија 131, 143
 чатмаре (кухе) 152
 чашке (вез) 155
 Черкези 16, 24, 38, 44, 62, 68
 четири ните (ткање) 155
- цамадаи црвени (мушка ношња) 139
- шајкача 156
 шамија 153
 Шопи 34, 35
 Шоплук 34
 шубара 156
- Београд 17, 21
 Битољ 33
 Бинча Морава 18
 Босна 17, 90
 Брезник 54
 Бугарска 91
 Буџак 7
- ваљевски округ 91
 Вардар 17, 21
 Ветерница 27, 33
 Видојевица 13
 Власина 27
 Еласинци 112
 водопривредни систем Топлице 147
 Војводина 7, 11, 147, 150
 Врање 18, 29, 30, 34, 85

- Врањанци 38, 39, 112
 Врањско поморавље 7, 10, 30
 Врањска Пчиња 36
 Врла 7, 27
 географски положај 17
 Гњилане 18
 границе области 143
 гранична област 143, 144
 гранични прелази 90
 Гокчаница 39
 Голак 69
 Грчка 28
 Гургусовац 37
 Дебар 84
 Делиград 18
 демографска структура 44—45
 депопулација 30, 31, 149
 Добрич 13, 25, 143
 Добрички Шоплук 135
 доселци 37
 дошљаци 37
 Драгачево Г. и Д. 7
 Драгоман 83
 Драгоманци 76
 Дунав 18—20
 Ђевђелија 20
 Ђердан 7
 Европа 17
 Егејско море 18, 19, 20, 34
 економске миграције 84, 138
 Елбасан 33
 електрификација 151
 емиграције 9, 10, 23, 25, 27, 31, 33, 41, 73,
 74, 82, 84, 85, 109
 етапне миграције 91
 жарипшта миграциона 44—61, 92, 93
 Заглавак 7
 занати 151
 Заплање 35
 збегови 31
 Зворник 29
 Знепољско 54, 85, 96
 Ибар 18
 имиграције 11, 25
 индустријализација 146, 147, 149
 Иногаште 18
 Јабланица 69
 Јањево 18
 Јастребац 13
 југоисточна Србија 7, 20
 јужна Морава 13, 18, 19, 21, 25, 30
 јужне српске области 9, 30
 јужна Србија 29
 Кавказ 16
- Катун 85
 Качаник 18
 Козјак 18
 клима 11—14, 21
 колонизација (струје) 99
 комунисти (економска структура) 99
 комуникације (старе балканске) 10
 (локалне, обласне) 17, 18, 19
 конфесионалне миграције 34
 — хришћана из Турске 34, 35
 — мухаџирске из Србије 39
 конак (одмор; зграда) 132
 Кончульска Клисура 33
 Копаоник 14, 29, 33
 Косово 7, 10, 14, 18, 19, 34
 Крива Река 18
 Крушевац 14, 18, 35, 87, 90, 94
 кужне миграције 38
 Куманово 14, 30, 84, 85
 Куршумлија 14
 Лаб 14
 Левант 28
 Лесковац 14, 30, 31, 32, 34
 Лесковачко поморавље 30
 Лозница 90
 локална помештања 43, 77
 Лужница 27, 60, 73
 Македонија 14
 Мачва 7
 медитеранско подручје 17, 20, 21
 мелиорација 151
 метанастазичка кретања 9, 10, 15, 24
 мештани 130, 132, 134
 миграције (струје) 9, 10, 11, 16, 24, 25, 35,
 36, 43, 125, 126—143, 144, 164
 Мокра Гора 90
 Морава 17
 Моравица 18
 Мрака 86
 насеља (тип) 23, 131, 145
 насељеност 61, 143, 145
 Ниш 13, 21, 22, 24, 34
 Нишава 27, 31
 нишевска бежан 37
 нишки регион 22
 Нова Варош 86
 нови окрузи 10
 Нови Пазар 85
 Ново Брдо 18
 новоселци 85
 ослобођени предели 10
 Охрид 84
 Пасјача 13
 Пећанци 25, 135
 печалбарске миграције 91
 Пирот 84
 Пироћанци 112
 погранична села 29, 71

- пограничне области 34
 погранични прелази 38, 91
 пограничне зоне 53
 подграђе 132
 Подибар 39
 Подриње 39
 Пољаница 36
 Понишавље 22, 30, 33
 породична досељавања 91
 Поцерина 7
 Преполац 33
 Предња Азија 20
 Призрен 27, 135
 Призренци 34, 77, 86
 Прилеп 84
 Приштина 18
 Прокупље 13, 15, 18, 23, 25, 31, 131, 133
 Прокупљани 38
 Пуста Река 27, 41, 69
 путописи (ослобођени крајеви) 27, 28
 Пчиња 30, 33, 36
 ратне миграције 7, 23, 25, 38, 41, 71, 78
 Рахово 85
 реемиграције 9, 23, 25, 31, 85
 Ртањ 35
 Русија 16
 Сава 20
 Сакар 29
 саобраћај 151
 северна Србија 22
 сезонске миграције 91, 92
 селиште 157
 Ситница 18
 Скопље 18, 21, 84
 Соколовица 13
- Солун 17, 20, 21, 28
 Србија 7, 9, 10, 17, 23, 27
 Средоземно море 20
 Срем 85
 Сталаћ 18
 старовлашка област 7
 сточарство 152
 Стрешер 53
 Тетово 84
 Топлица 53, 77
 Топлица Равна 131, 135
 Топлица Тијесна 135, 139
 Топличка долина 13, 14, 18, 25
 Топличка Црна Гора 135
 Трин 18, 52, 54, 85
 Трнско 85
 Трпезе 157
 Трстеник 18
 Ђустендил 85
 урбанске миграције 34
 урбанизација 146—151
 Ужице 90
 Херцеговина 17, 26
 херцеговачки досељеници 39
 Хисарски теснац 13
 Цариград 29, 39
 централна балканска област 22, 33
 централне балканские коммуникации 11—14
 Црна Гора 27, 91, 92
 Црна (скопска) Гора 18, 23
 црногорци колонисти 22, 25, 33, 34, 99,
 109
 црногорске фамилије 116—119, 120

в) историја-социологија

- агалуци 131
 аграрни дуг 109
 аграрне рофермера 101—108, 109, 111
 Анадолац 34, 67
 Арнаути (турска војска) 66, 78, 87, 92
 арнаутски башибозук 16
 Арсеније III Чарнојевић 15
 Арсеније IV Шакабента 15
 austro-turski ратови 9, 15, 29—31
 балканска криза 20
 бегови 30, 31
 Беле Цркве 29
 београдски пашалук 23, 26
 Берлински конгрес 18, 41, 43, 49, 50, 54, Европска Турска 27
 71, 100
 вакуфска имања 108
 велике сеобе Срба 32
 византијско-турски ратови 19
 војне бараке (за колонисте) 92
 врањски кадилук 32
- Гильхански хатишиериф 36
 Горња Мезија 14, 67
 господарлуци 131
 Дарданија 14
 дербени 113
 дербенције 113
 Деспотовина 15
 дечански метох 110
 догандије 113
 други светски рат 10
 Дубочица 20, 30
 дубровачка трговина 16, 17, 21
- Закон о насељавању 43, 88
 ибарски усташи 41, 82, 85
 Источно питање 20, 39
 јужне српске земље 10
 каза 67

- кајмакамлук 38
 Капетан Страјил 31
 кесимџије 113
 кметови 34
 кнезевина Бугарска 71
 кнезевина Србија 10, 36
 косовски вилајет 77
 Кримски рат 24
 Крушевачки санџак 31
 крдарије 32

 Лесковачка нахија 31

 Москопље 32
 мухацири 34

 Наисус 14
 насељавање Србије 36
 Немањићи 15, 30
 Нишка буна 67
 нишки мутесарафлијк 58, 61, 99
 Нишка нахија 31
 нове границе Србије 54, 55
 Новобрдски кадилук 30

 ослободилачки покрети хришћана 21, 23, 36
 ослобођени предели 10, 18, 21, 24, 25, 29, 30.
 ослобођење јужне Србије 10, 12
 Османлије 67
 Османское Царство 10

 Пиротска буна 67
 Пиротска нахија 30
 питање Арнauta (на Берлинском ску) 51
 Плевна (битка) 85
 погранични спорови 80, 94
 погранични сукоби 80
 порески систем 112
 Порта 31
 Први светски рат 26
 Први устанак 9, 23, 34, 35
 продаја турских имања 110
 Пројекат Закона о насељавању 160
 Приштински пашалук 53
 Прокупљански кадилук 32

 раја (хришћани) 31
 ратни страдалници 41
 Рашка 17
 римске провинције 14
 Ремизијача 14
 Румелија 15, 23, 24
 руничник (рудар) 30

 садразамско време 19, 23, 38
 Сан Стефанске прелиминације 46—48, 100
 Санџак Новопазарски 25
 Софијски 53
 спахије (турске, хришћанске) 31, 34
 средњовековне српске жупе 10, 15, 21
 српска властела 16
 српско-турски ратови 28, 29, 30
 Стара Србија 26, 27

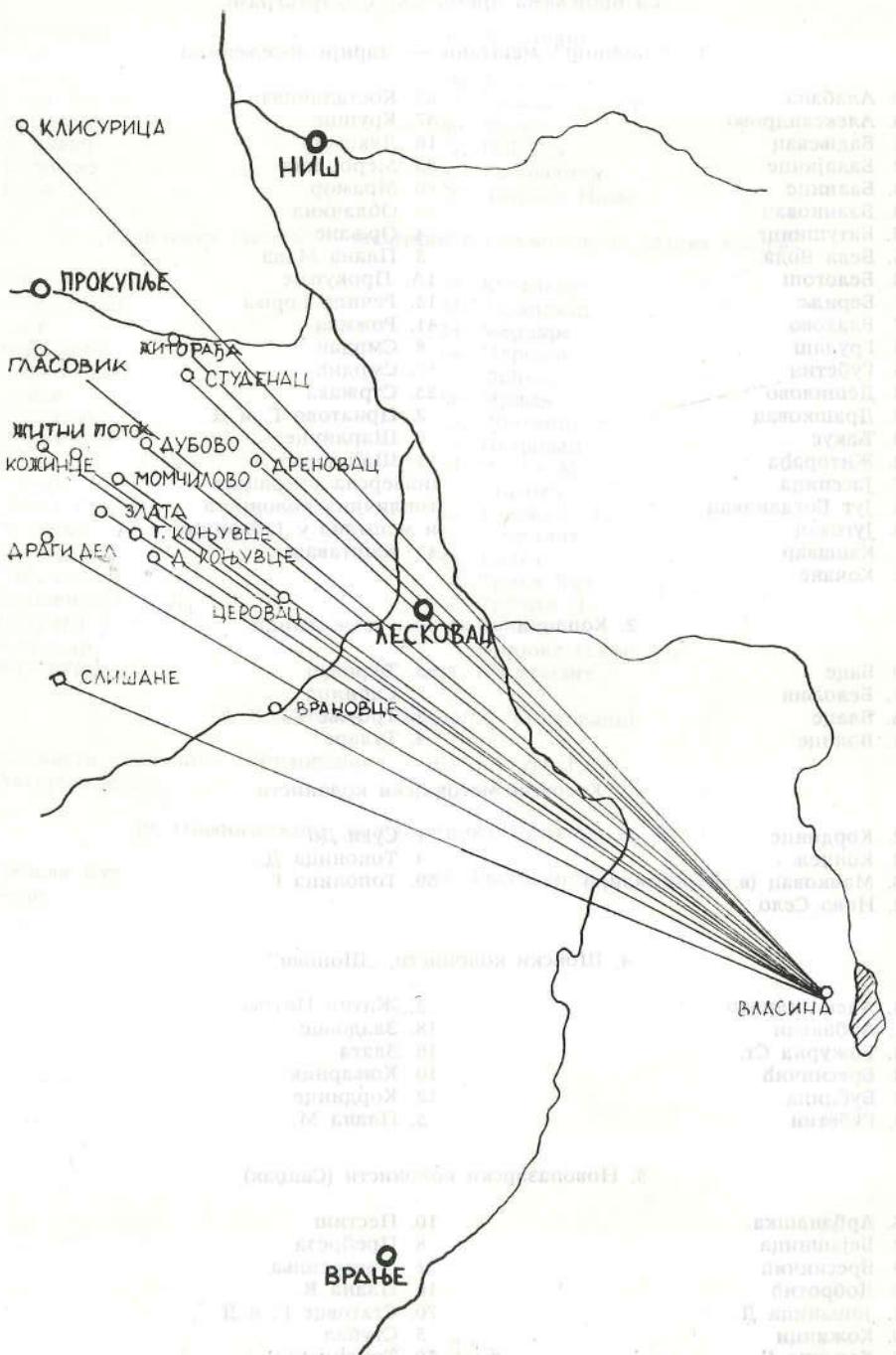
 тескере 84
 Топлички устанак 121
 трговачке везе 34
 Турска 9, 16
 турска владавина 9, 10
 турска освајања 9—15, 19, 22, 28—30, 34
 Турска Србија 67
 турска статистика 61
 турско царство 10, 16, 28
 Турци ерлије 21

 уверења о насељењу 94
 угарске земље 32
 управе ослобођених предела 44, 45
 устаничка села 146

 хајдучија 30, 31
 хајдучка пребегавања 34
 хајмани расути 31
 Хамеум 14
 карачки пописи 30

 Черкеска буна 16
 чивчије 99
 читлук-сахибије 100, 102, 104, 105, 106, 107
 читлукције 113
 читлучење 36

 шест нахија 36

Ск. 2. Јужноморавска колонизација у Топлици после 1878.

II ЛЕГЕНДА: НАСЕЉА ПРЕМА РАСПОРЕДУ КОЛОНИСТА 1922.
Са бројевима према СК, 3, (картограм)

1. „Старинци”, мештани — старији досељеници

30. Алабана	29. Костадиновац
14. Александрово	37. Крушце
3. Бадњевац	16. Лукомир
32. Балајинце	35. Мерошина
33. Балинци	40. Мрамор
43. Балиновац	39. Облачина
36. Батушињце	4. Орљане
25. Бела Вода	5. Плана Мала
50. Белогош	1A. Прокупље
1. Бериље	13. Речица Горња
27. Влахово	41. Рожина
54. Грудаш	8. Смрдан
24. Губетин	17. Смрдић
44. Дешилово	23. Стржава
15. Драшковац	2. Црнатово Г. и Д.
30. Ђакус	6. Шарлинце
12. Житорађа	11. Шајиновац
7. Јасеница	(инверсна миграција
топличких колониста
и мештана у Јабланицу:
26. Југ Богдановац	45. Каштавар)
48. Југовац	
21. Кашавар	
9. Кочане	

2. Копаоничко-жуpsки досељеници

50. Баце	63. Ђуровац
1. Белољин	2. Сибница
6. Блаце	3. Трбуње Г.
11. Водице	4. Туларе

3. Косовско-метохијски колонисти

12. Кординце	1. Суви До
2. Конџељ	4. Топоница Д.
5. Мачковац (в. Куршумлија)	59. Топоница Г.
22. Ново Село	

4. Шопски колонисти, „Шопови“

14. Александрово	2. Житни Поток
11. Арбанци	18. Зладовце
63. Божурна Ст.	16. Злата
35. Бресничић	10. Коњарник
3. Бублица	12. Кординце
24. Губетин	5. Плана М.

5. Новопазарски колонисти (Санџак)

6. Арбанашка	10. Пестиш
12. Бејашница	8. Пребреза
29. Бресничић	31. Претрешња
16. Добротић	16. Плана В.
1. Јошаница Д.	70. Статовце Г. и Д.
20. Кожинци	5. Стубал
46. Коњуша Г.	59. Топоница Г.
17. Мршљ	38. Товрљане
13. Обртинце	4. Точане

6. Црногорска (компактна) насеља

49. Баботинце	10. Коњарник
6. Балчак	12. Крушевица
1. Бериље	9. Мачина Г.
15. Бели Камен	4. Момчилово Ст.
16. Добротић	66. Мрљак
5. Ђуровац	2. Пасјача
68. Јабучево	42. Растовница
11. Каре	7. Широке Њиве

7. „Мешовита“ насеља — мештани и колонисти из разних крајева

30. Алабана	25. Кутловац
8. Барбатовац	63. Лазаревац
50. Баце	34. Мердаре
12. Бејашница	64. Меровци
25. Бела Вода	27. Међуане
6. Блаце	66. Мрљак
29. Бресничић	13. Обртинге
15. Буколоран	3. Петровац
61. Вича	5. Плана М.
23. Гргуре	70. Статовце
7. Девча Г. и Д.	59. Топоница Г.
10. Драгуша	38. Товрљане
63. Ђуровац	48. Тмава
68. Јабучево	18. Трнов Лаз
1. Јошаница Г. и Д.	47. Трбуње Д.
11. Калудра	8. Чучала
21. Кашавар	7. Широке Њиве
19. Качапур	28. Шиљомане

8. Колонисти „Банаћани“ (Војвођани)

8. Колонисти „Банаћани“ (Војвођани)	63. Божурња Ст.
14. Александровац	

9. Новооснована „колонистичка“ села (после 1878.)

1. Дебели Луг	42. Растовница
50. Баце	

and the corresponding values of η_{sp}/c are plotted in Figure 1. The values of η_{sp}/c for the various samples are summarized in Table I. The values of η_{sp}/c for the samples of polyisobutylene are plotted in Figure 2.

The values of η_{sp}/c for the various samples of polyisobutylene are plotted in Figure 3.

The values of η_{sp}/c for the various samples of polyisobutylene are plotted in Figure 4.

The values of η_{sp}/c for the various samples of polyisobutylene are plotted in Figure 5.

The values of η_{sp}/c for the various samples of polyisobutylene are plotted in Figure 6.

The values of η_{sp}/c for the various samples of polyisobutylene are plotted in Figure 7.

The values of η_{sp}/c for the various samples of polyisobutylene are plotted in Figure 8.

The values of η_{sp}/c for the various samples of polyisobutylene are plotted in Figure 9.

The values of η_{sp}/c for the various samples of polyisobutylene are plotted in Figure 10.

The values of η_{sp}/c for the various samples of polyisobutylene are plotted in Figure 11.

The values of η_{sp}/c for the various samples of polyisobutylene are plotted in Figure 12.

The values of η_{sp}/c for the various samples of polyisobutylene are plotted in Figure 13.

The values of η_{sp}/c for the various samples of polyisobutylene are plotted in Figure 14.

The values of η_{sp}/c for the various samples of polyisobutylene are plotted in Figure 15.

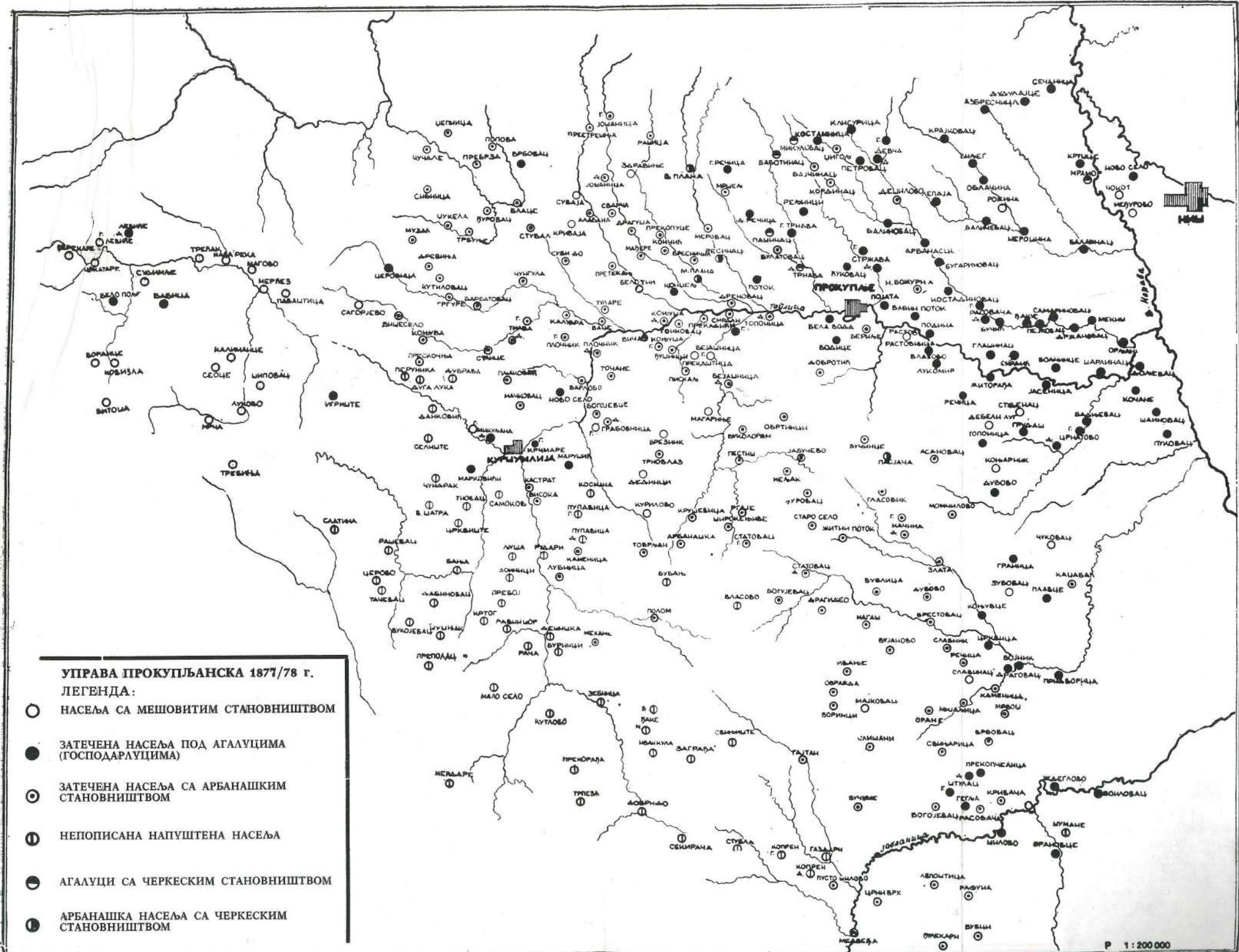
The values of η_{sp}/c for the various samples of polyisobutylene are plotted in Figure 16.

The values of η_{sp}/c for the various samples of polyisobutylene are plotted in Figure 17.

The values of η_{sp}/c for the various samples of polyisobutylene are plotted in Figure 18.

The values of η_{sp}/c for the various samples of polyisobutylene are plotted in Figure 19.

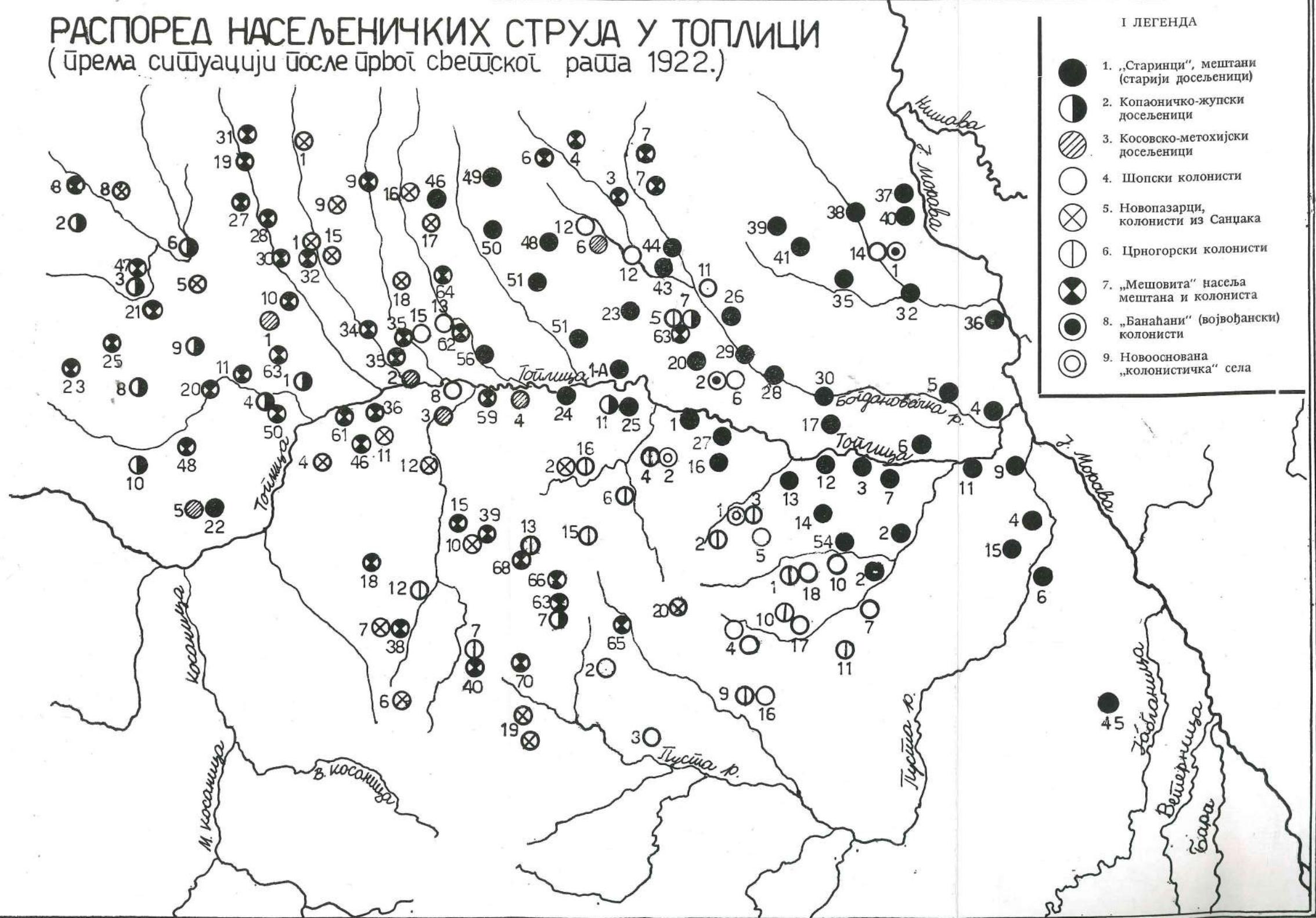
Ск. 1. Топлица 1878. у оквиру „Управе прокупљанске“

РАСПОРЕД НАСЕЉЕНИЧКИХ СТРУЈА У ТОПЛИЦИ (појрема сијуацији после првој свештске раша 1922.)

І ЛЕГЕНДА

1. „Старинци“, мештани (старији досељеници)
2. Копаоничко-жупски досељеници
3. Косовско-метохијски досељеници
4. Шопски колонисти
5. Новопазарци, колонисти из Санџака
6. Црногорски колонисти
7. „Мешовита“ насеља мештана и колониста
8. „Банађани“ (војвођански) колонисти
9. Новооснована „колонистичка“ села

VIDOSAVA NIKOLIĆ — STOJANČEVIĆ

TOPLICA

Ethnic Processes and Traditional Culture

A long-term research project of the Etnographic Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts included an ethnologic monograph of the region of Toplica because this area is one of the Serbian areas not yet ethnologically studied. Toplica is a part of South-East Serbia with a specific geographic position, communicationstrategic importance, ethnic development and tradition which, in modern time, conditioned many ethnic processes and transformations in folk culture of the population. The decisive role in all this was played by the gradual but dynamic and complex ethnic migrations and cultural penetrations in the period of Serbian-Turkish wars in 1876—1877/78 and the free national development within Serbia after the Berlin Congress (1878) until the end of the 19th and the beginning of the 20th century. Contrary to other liberated areas of South-East Serbia Toplica became in these specific historical and politic conditions an exposed area to an intensive penetration and introduction of ethnic and cultural processes which were also to be found in other parts of the liberated regions, but never in the form encountered in Toplica.

The Ethnographic Institute organized ethnologic researches in Toplica within a project carried out over a period from 1975 to 1980. Research was financed by the Republican Community for Science of Serbia. The investigation dealt with the main problems of complex ethnic processes and their reflection on the transformation of traditional culture of the population of the area, and to the modern ethnologic approach to this part of South-East Serbia.

The study consisted of field investigations carried out on »samples« or »models« of these ethno-cultural processes of, inquiries and interviews of informants selected from selected ethnic, social and cultural spheres. Taking into account this specific natural, strategic and political position of Toplica in the past, the historic ethnic evolution and the transformation of traditional culture of the population in the past and at present, were interdisciplinary studied, and were analysed through data from literature and archives.

The book has 215 typed pages, three maps and about 20 pictures taken on site and found in literature, as well as documents from archives from the late 19th century. The forward and the introduction point out that both the method and the aim of the investigation of this part of its population, Results of investigation of view of ethnologic characteristics of its population. Results of investigations and scientific elaboration of problems are given in the following Chapters:

Part one of the first Chapter consists of four parts: 1. Natural position and ethnic processes; 2 Geographic characteristics and communicational and strategic importance of the area within liberated areas of Serbia from 1878 to late 19th century within new frontiers; 3. Position of Toplica in the cultural and historic entity

of the Central Balkan region; 4. Ethnic transformation and population movements in Toplica until the last decennies of the 19th century.

Part one of the second Chapter discusses problems of complex ethnic processes which occurred immediately before the Serbian-Turkish wars and in the post-war period; 1. Ethnic processes in Toplica and in liberated areas as part of »European Turkey«; 2. Ethnic processes and migrations in Toplica and in liberated areas as a part of central Balkan migrations; 3. Ethnic processes in Toplica in new historical and political conditions after 1878.

Part two of the second Chapter analyses ethno-demographic movements in Toplica within the new frontiers of Serbia in the period from 1878 to the beginning of this century. In that period Toplica became a limotrophe area of the Serbian State towards Turkey, being adjacent to the Turkish Province »Kosovski Vilajet.« The analysis of data from archives and statistics (given in the two sub-parts) are presented in tables showing the comparision of this evolution according to decades. The third sub-part presents the intensity and directions of very complex ethnic processes occurring from 1878 to the new socialistic development of Serbia in specific social and economic changes: 1. Agrarian reform in Toplica and other liberated areas in Serbia after 1878 when desintegrated Toplica population was renewed; 2. Emigration of Turkish people and carrying out of the »Law of Colonization of Serbia«; 3. New migratory and emigration processes in the early 20th century and after 1918 when a new ethnic and social-economic structure was formed in the conditions of the final distribution of »colonists« and »natives« in the area.

The third Chapter consists of two parts which refer to problems of the latest ethnic movements in Toplica during urbanization, industrialization and cultural development of the area: socialistic »colonization« of Toplica population in the Autonomous Province of Vojvodina after 1945 in the period of the new socialist agrarian reform (parts 1 and 2 of first chapter); depopulation processes in modern economic changes of the area, economic migrations of Toplica people into different regions of the country and outside the country, their intensity and directions (part two of this chapter).

The fourth, final Chapter is a magistral cut of the desintegration and transformation of the traditional culture of the Toplica people and of integration processes of traditional culture into modern trends of folk life and the general changes of the area in new economic and social conditions of the country in general (parts 1 and 2). The comparative analysis of ethnographic type of the ancient and the modern Toplica population especially of modern »Toplica colonists« from Vojvodina in relation to old types and with properties with an ethnically typologic transformation, is also given. There are also presented problems of the main transformation processes of material, social and spiritual tradition which are studied in their gradual development, from the late 19th century to the second half of the 20th century. Cultural layers of different ethnologic properties of the old and new development, in which modern folk culture and mentality are formed, are also discussed. The typologization of modern forms of folk customs and material basis of life refers to determination of the oldest ethno-cultural layer of natives and ancient migrants who are included in the amalgam of ethno-cultural type of new »colonists«, transformed to a type of modern Toplica people, as well as in traditional folk customs of modern Toplica population.

The conclusion summarizes magistral courses of ethno-cultural processes, their forms in the formation of qualitatively new modern ethnic and ethnologic prophyle of the area with all its specific properteis. Also modern perspectives of a dynamic process of acculturation occuring in this area of Serbia, are presented.

Thanks to the fact that ethnic processes in Toplica did not manifest themselves during the last period to the extent they did outside the area, the latest phase of the ethnic and the cultural transformation of the Toplica population almost completely lost former Turkish-Oriental and Old-Balkan influences demonstrating signs of West European culture which was a factor of unification of this specific Toplica traditional folklore, with previously urbanized areas of other Serbian regions. All this contributes to the fact that the old ethnic type and mentality of the Toplica population (as representatives of »old Serbian people« from Turkish provinces and from those of »liberated districts« after 1878) completely lost the differences (occurring during acculturation processes in the first half of

this century) which existed between »old Serbian people« and »Serbian people« who lived in other regions of Serbia.

Finally, it was emphasized that ethnologic researches of Toplica could not have been brought about without a thorough study of specific phases and forms, as well as conditions, appearing in the processes of formation of ethnic and cultural basis of the area in the recent past and in modern time. Therefore the first three parts of the study were dedicated to the study of factors which conditioned the formation of Toplica as a specific ethnic and cultural entity of South-East Serbia.

The presented problems of ethnologic studies in Toplica do not imply the end of these researches. After the study of these basic conditions related to the formation of ethnologic properties of the Toplica area, it is necessary to investigate detailed monographic ethnologic investigations which will confirm the hypothesis presented here on Toplica, as one of the most specific areas of the central Balkan Peninsula, with all its properties of a methanastatic zone of Serbia.